

Reading Material

for

M. A.

Semester : II

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : Core-

Shaivadarshan

Code:PA02CPHI21

&

PA04CPHI24

From June-2018

By

Dr. B M Gajera

Nalini-Arvind Arts College

Vallabh Vidyanagar

Proposed Syllabus for Choice Based Credit System

M.A. (Logic & Philosophy)

2018-19

Second Semester

Paper Title: - Shaivadarshan

Paper Code: PA02CPHI21

Unit-1.Saithern Shaiva literature and history - Agam and its nature - Shiva - gyan - bodha - Matanga - parmashvar - tantra - poushak ragama - Vatulagama - Vatula-tantram

Unit-2.Vir Shaiva Darshana - Historical background of Vir Shaiva Darshana - Bhayideva's Anubhav - Sutra - Philosophy of Shreekanth - Critic of Brahmsutra - Nature of Brahman - Moral liabilities and grace of Good

Unit-3.Shaiv Philosophy in Purana - Shiva Mahapuran - Pashupat Sutra - Vayaviy Sanhita

Unit-4.Shaiva Thinkers - Manikkavachakar (Tiruvachak) - Bhoj - Shreepati Pandit (Shreekar BhaShya)

Books :

- (1) ભારતીય દર્શન કા ઇતિહાસ, ડૉ. એસ. એન. દાસગુપ્તા, અનુ. સુશ્રી પી. મિશ્રા, રાજસ્થાન ગ્રંથ અકાદમી, જયપુર-4
- (2) શિવ-જ્ઞાન-બોધ, મયકંડદેવ (હિન્દી)
- (3) પાશુપત-સૂત્ર
- (4) પ્રા. એચ.આર. ઠાકર: ભારતીય સૈશ્વરવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણબોર્ડ, અમદાવાદ.

તંત્ર દર્શન (કાશ્મીર શૈવ દર્શન)

પ્રાસ્તાવિક :

ભારતીય ચિંતન જગતમાં વેદોની દાર્શનિક પરંપરાને સમાન્તર જ તંત્રોની દાર્શનિક પરંપરા વિકસિત થઈ. ભારતીય સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં આ પરંપરાએ પોતાના વિપુલ સાહિત્ય - ધર્મિક તથા દાર્શનિક વિચારો દ્વારા મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. વાસ્તવમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વૈદિક અને તાંત્રિક પરંપરાનું મિશ્રિત રૂપ છે. જો કે તાંત્રિક પરંપરાનો સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ થયો હોવા છતાં તેની વિકાસની દિશા વૈદિક પરંપરાની વિરોધી નહીં પણ પૂરક રહી છે. તંત્રદર્શન જે વિચારો, સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરે છે તે બધા અસ્ક્રુટ રૂપે વૈદિક સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. આ અર્થમાં જ તંત્રમાં વેદને સમજાવવાની પરંપરા છે.

તંત્રદર્શનની જ્ઞાનમીમાંસાની વિશેષતા ‘અનુભવની પ્રધાનતા’ :

વૈદિક પરંપરાની તુલનાએ તાંત્રિક પરંપરાની એ વિશેષતા રહી છે કે અહીં કર્મકાંડ દ્વારા પ્રાપ્ત ‘અનુભવ’ને વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તંત્રને શિવનું પ્રકાશન માનવામાં આવે છે. આ અર્થમાં તંત્ર પણ મૂળભૂત ‘પ્રકાશિત જ્ઞાન’ (Revealed Knowledge) કહી શાય. જો કે તંત્રની વિશેષતા એ છે કે અહીં સત્યની અનુભૂતિ કરવા માટેનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે તથા અનુભવ દ્વારા તેના સત્યાપનની સંભવનાને પણ માનવામાં આવેલ છે. ભારતીય પરંપરામાં અનુભવાના બે પ્રકારો - સામાન્ય અનુભવ (ઈન્દ્રિયાનુભવ) તથા ઉચ્ચતર અનુભવ (અનુભૂતિ) ને માનવામાં આવેલ છે. તાંત્રિક પરંપરામાં બન્ને પ્રકારના અનુભવોનું સામંજસ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તંત્રને તેમાં કોઈ વિરોધ જણાતો નથી. સામાન્ય અનુભવની સીમાનો સ્વીકાર તંત્રમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે અને એમ પણ માને છે કે ‘સત્ય’ કેવળ ઉચ્ચતર અનુભવ દ્વારા જ પામી શકાય છે. પરંતુ અહીં ઉચ્ચતર અનુભવને સામાન્ય અનુભવનો વિરોધી માનવાને બદલે તેને એક ઉચ્ચતર અવસ્થા માનવામાં આવેલ છે. તંત્ર અનુસાર બન્ને પ્રકારના અનુભવોમાં જ્ઞાતા ‘ચિતિ શક્તિ’ જ છે. જ્યારે તે ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તો તે ઈન્દ્રિયાનુભવ છે તથા તેને કારણે તેની મર્યાદા છે.

પરંતુ જ્યારે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના માધ્યમ વગર સીધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તો તે ઉચ્ચતર અનુભવ છે જે પૂર્ણ જ્ઞાન છે. આથી તંત્ર એમ માને છે કે સામાન્ય અનુભવના સ્તર પર પણ સત્યને જાણવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે. વાસ્તવમાં તંત્રની જ્ઞાનમીમાંસામાં અજ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં અંધકાર અને પ્રકાશ જેવો વિરોધ માનવામાં આવ્યો નથી, જેવી રીતે વૈદિક પરંપરાના અદ્વૈત-વેદાંત દર્શનમાં વિરોધ માનવામાં આવેલ છે. અહીં અજ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં અવસ્થાભેદ માનવામાં આવેલ છે. સામાન્ય રીતે જેને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે તંત્ર અનુસાર અપૂર્ણ જ્ઞાન છે. ચિતિ શક્તિ પર પડેલ આધ્યાત્મિક

મલ (બંધન)ને કારણે જ્ઞાન અપૂર્ણ રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. જેમ જેમ આ મલ દૂર થતો જાય છે તેમ જ્ઞાન પૂર્ણતાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતું જાય છે. આ અવસ્થામાં તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આથી તાંત્રિક દર્શન અનુસાર ઈન્દ્રિયાનુભવથી ઉપર પણ જ્ઞાનનું સાધન છે જેનાથી તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનના આ ઉચ્ચતર સાધનને તંત્રની પ્રતીકાત્મક ભાષામાં તૃતીય નેત્ર કહેવામાં આવે છે. તેના સંબંધમાં એમ માનવામાં આવે છે કે તે મલાવરોધની અવસ્થામાં બંધ રહે છે અને મલ દૂર થતાં તે ખુલી જાય છે.

તંત્રદર્શનની તત્ત્વમીમાંસાની વિશેષતા :

૧. શિવ યા ચૈતન્ય કેવળ જ્ઞાનરૂપ નથી, ક્રિયારૂપ પણ છે.

તાંત્રિક દર્શનની ઉપર્યુક્ત જ્ઞાનમીમાંસીય (Epistemological) વિશેષતા સાથે તેની તત્ત્વમીમાંસીય (Ontological or Metaphysical) વિશેષતા એ છે કે શિવ યા ચૈતન્ય (જે પરમતત્ત્વ છે) નિષ્ક્રિય યા કેવળ જ્ઞાનરૂપ નથી, ક્રિયારૂપ પણ છે. તંત્રદર્શનમાં ચેતનાને શક્તિનું રૂપ માનવામાં આવેલ છે જે સ્વભાવતઃ સ્પંદિત થતી રહે છે. આ સ્પંદાત્મક ક્રિયા સ્વતઃસ્ફૂર્ત (Spontaneous) હોય છે જે આનંદમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે સર્જન-ક્રિયા શિવની લીલા યા આનંદ-નર્તન છે, જે નટરાજના પ્રતીકમાં ધ્વનિત થાય છે. જો કે તંત્રદર્શનમાં ચૈતન્ય કેવળ નિષ્ક્રિય જ્ઞાનરૂપ નહીં પણ ક્રિયારૂપ પણ છે. આથી અહીં પરમતત્ત્વને કેવળ શિવ, જ્ઞાન યા પ્રકાશ જ નહીં પણ શિવ-શક્તિ, જ્ઞાન-ક્રિયા, પ્રકાશ વિમર્શ માનવામાં આવેલ છે. આ સત્યને તંત્રમાં પ્રતીકાત્મક ભાષામાં ‘અર્ધનારીશ્વર’ના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. જે એક જ વ્યક્તિમાં એક સાથે શિવ-પાર્વતી બન્ને છે.

૨. જીવન-મૂલ્ય તરીકે શ્રેય અને પ્રેયનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે.

તંત્રની જીવન-મૂલ્ય યા પુરુષાર્થવિષયક વિશેષતા છે ‘પ્રેય તથા ‘શ્રેય’નો સમન્વય સ્થાપિત કરવો. ભારતીય પરંપરામાં ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ માનવામાં આવેલ છે - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. અર્થ અને કામને પ્રેય અંતર્ગત રાખવામાં આવે છે તથા ધર્મ અને મોક્ષને શ્રેય અંતર્ગત રાખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે પ્રેય અને શ્રેયને પરસ્પર વિરોધી માનવામાં આવે છે. એમ મનાય છે કે પ્રેય (ભોગ)નું અનુસરણ કરનાર શ્રેય (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેયનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. આ માન્યતાની વિરુદ્ધ તંત્રએ પ્રેય તથા શ્રેય બન્નેમાં સમન્વય સ્થાપિત કર્યો છે. તંત્ર અનુસાર ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેયનો ત્યાગ કરવો જરૂરી નથી પરંતુ પ્રેયનું ઉદાત્તિકરણ જરૂરી છે. ભોગ (પ્રેય) અગર ભોગ માટે હશે તે તે શ્રેયની પ્રાપ્તિ માટે બાધક બનશે, પરંતુ જો તે ઉદાત્ત રૂપે હશે તો તે શ્રેય પ્રાપ્તિનું સાધન બની જશે. પરિણામ સ્વરૂપ તંત્ર અનુસાર પ્રેય અને શ્રેયમાં કોઈ મૌલિક વિરોધ નથી. કેવળ દૃષ્ટિભેદ (અજ્ઞાન)ને કારણે વિરોધ જણાય છે. તંત્ર અનુસાર જગત તથા જાગતિક ભોગ પરમતત્ત્વ (શિવ)ની જ અભિવ્યક્તિ (સર્જન) છે, આથી તે

ત્યાજ્ય અથવા હેય નથી. આથી જ તાંત્રિક દર્શનમાં મોક્ષને કેવળ શ્રેય માનવામાં આવેલ નથી, પણ શ્રેય અને પ્રેય બન્નેનો સમન્વય માનવામાં આવેલ છે. ભોગ પણ મોક્ષનું જ સ્વતંત્ર પ્રગટીકરણ અથવા પ્રસાર છે. તાંત્રિક દર્શનમાં અધ્યાત્મ અને ભૌતિકતા વચ્ચેની ખાઈ ભરી દેવાઈ છે, તાંત્રિક જીવન-દર્શનમાં ભોગ પણ યોગ બની જાય છે. સામાન્ય રીતે બંધનકારી સંસાર મુક્તિનું સાધન બની જાય છે અને સમસ્ત જાગતિક મૂલ્ય શિવની લીલા વિલાસ બની જાય છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમ ચિત્તિશક્તિ ‘શ્રી સુંદરી’ના ઉપાસકને ભોગ અને મોક્ષ એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

તાંત્રિક પરંપરાઓ

તાંત્રિક પરંપરાની ઉત્પત્તિ:

તંત્રના ઉત્પત્તિકાળનાં સંબંધમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંઈ પણ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. સિંધુ સભ્યતાના અવશેષોમાં કેટલાક તાંત્રિક પ્રતીકો (પશુપતિ વગેરેની મૂર્તિઓ) ની પ્રાપ્તિને આધારે એમ કહી શકાય કે તંત્રના ધર્મદર્શનનું પ્રચલન તે સમયમાં પણ હતું. કેટલાક લોકો માને છે કે તંત્ર દ્રવિડ સભ્યતાની દેન છે જેને અમુક સમય પછી આર્યોએ પણ અપનાવી લીધું. વેદમાં પણ અસ્કુટ રૂપે રુદ્ર-શિવની પણ અવધારણા તો મળે છે. તેની સાથે આર્ય અને દ્રવિડ સંસ્કૃતિનો ભેદ તથા આર્યોના મૂળ સ્થાનનો પ્રશ્ન હજુ સુધી ઉકેલાઈ શક્યો નથી. આથી એ વાતનો પણ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી કે તંત્ર માત્ર દ્રવિડ સંસ્કૃતિની ઉપજ છે. પ્રાપ્ત તંત્રોની ભાષા પાણિનીય સંસ્કૃત છે. તેના આધારે તંત્રને વેદથી અર્વાચીન માનવામાં આવે છે. એ વાત પણ સ્વીકારી શકાય તેવી નથી કેમ કે તંત્રનું અસ્તિત્વ ઇ.સ. પૂર્વે પણ શ્રુતિ-પરંપરામાં હોવાથી ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. તાંત્રિક પરંપરામાં એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે શિવ દ્વારા પ્રકાશિત જ્ઞાન (તંત્ર) ગુરુ-શિષ્યની પરંપરા દ્વારા શ્રુતિ રૂપે અનાદિ કાળથી ચાલતું આવે છે. હાં, લિપિબદ્ધ રૂપે તે પાણિનીના સમય પછી આવ્યું.

તાંત્રિક પરંપરાઓનું વર્ગીકરણ :

તાંત્રિક પરંપરા ચાર પ્રકારના વર્ગોમાં વિભાજિત છે :

૧. શૈવ તંત્ર
૨. શાક્ત તંત્ર
૩. બૌદ્ધ તંત્ર
૪. વૈષ્ણવ તંત્ર

ગોરખનાથ દ્વારા પ્રવર્તિત નાથ સંપ્રદાય તથા કીનારામ દ્વારા પ્રવર્તિત અઘોર સંપ્રદાય શાક્ત તંત્રની પરંપરાના છે. બંગાળનો સહજિયા સંપ્રદાય વૈષ્ણવ તંત્રની પરંપરાનો છે. ગુરુ પરંપરાની દૃષ્ટિથી શૈવ-શાક્ત તંત્રની બે પરંપરાઓ છે ગીરનારી તથા નેવારી. ગુજરાતમાં આવેલ ગિરનાર પર્વતને ભગવાન દત્તાત્રેયની પીઠ (આસન) માનવામાં આવે છે. ભગવાન દત્તાત્રેયને શૈવ-શાક્ત પરંપરાના આદિ ગુરુ માનવામાં આવે છે. આ જગ્યાએથી ગુરુ-શિષ્યની જે પરંપરા આવી તેને ગિરનારી કહેવામાં આવે છે. દુર્વાસા તથા પરશુરામ આ પરંપરામાં આવે છે. અઘોર સંપ્રદાયના તાંત્રિક સાધક ગિરનારી કહેવાય છે. નેપાળમાં આવેલ હિમાલય પર્વતના નેવારમાં જે ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા આવી તેને નેવારી પરંપરા કહેવામાં આવે છે. નાથ સંપ્રદાયની ગુરુ પરંપરા અહીંથી શરૂ થઈ.

કેટલાક લોકો બૌદ્ધોના વજ્રયાન સંપ્રદાયમાંથી બધા પ્રકારના તંત્રોનો વિકાસ થયો હોવાનું માને છે. એ સાચું છે કે વજ્રયાન સંપ્રદાયે અન્ય તાંત્રિક સંપ્રદાયોને પ્રભાવિત કર્યા હતા, પરંતુ વજ્રયાનને તંત્રોની ઉત્પત્તિનું મૂળ માની શકાય નહીં. વાસ્તવમાં તંત્ર બુદ્ધ કરતા પણ પ્રાચીન છે. તંત્રના દાર્શનિક વિચારો, સાધના પદ્ધતિ વગેરેને અન્ય પરંપરાઓએ પોતાને અનુકૂળતા પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યા. પરિણામ સ્વરૂપે વિવિધ પ્રકારની તાંત્રિક પરંપરાઓ - શૈવ, શાક્ત, બૌદ્ધ તથા વૈષ્ણવ વિકસી. આ પરંપરાઓએ તાંત્રિક પ્રતીકોનું નામકરણ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કર્યું તથા પોતાની શબ્દાવલીનો ઉપયોગ કર્યો.

તંત્રના સંપ્રદાયોમાં ભેદ અને સમાનતા :

તંત્રોના જેટલા પણ સંપ્રદાય છે તે આમાંથી કોઈને કોઈના ઉપભેદ છે. શૈવ તથા શાક્ત તંત્ર મોટેભાગે સમાન છે. તેમાં કોઈ મૌલિક ભેદ નથી. વિષય-વસ્તુ તથા દર્શનની દૃષ્ટિએ તેમાં કોઈ ભેદ નથી. ભેદ માત્ર પરમતત્ત્વને શિવ અથવા શક્તિ કહેવાનો છે.

વસ્તુતઃ શૈવ અને શાક્ત વચ્ચે ભેદ કેવળ આગ્રહ (Emphasis) નો છે. શૈવ પરમતત્ત્વને મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે શીવ અને શાક્ત તેને મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે શક્તિ તરીકે માને છે. આ ભેદ ખરેખર તો એક જ વસ્તુને બે દૃષ્ટિકોણથી જોવાનો ભેદ છે, જેમ કે એક જ વસ્તુ - વહેતા પાણીને કોઈ પાણીના રૂપે જુએ તો કોઈ ધારાના રૂપમાં જુએ છે.

બધી તાંત્રિક પરંપરાઓમાં તંત્રની મૂળભૂત બાબતો સામાન્ય રૂપે જોવા મળે છે. તંત્રની મુખ્ય બે વિશેષતાઓ છે - (૧) ચેતનાને જ્ઞાન સ્વરૂપ માનવાની સાથે સાથે ક્રિયા સ્વરૂપ માનવી. અને (૨) પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સમન્વય સ્થાપિત કરવો. આ બંને બાબત બધી તાંત્રિક પરંપરાઓમાં સમાન રૂપે મળી આવે છે. જો કે થોડાં ઘણું જુદાપણું છે પણ તે જુદાપણું નામમાં જ છે. દા.ત. શૈવતંત્રમાં અર્ધનારીશ્વર છે તે બૌદ્ધતંત્રમાં ‘યુગનદ્ર’ કહેવાય છે, પરંતુ જુદાપણું એ છે કે

જ્યાં શૈવ, શાક્ત અને વૈષ્ણવ તંત્રમાં શક્તિ (ક્રિયા)નું પ્રતીક નારી તથા જ્ઞાનનું પ્રતીક નર છે ત્યાં બૌદ્ધ તંત્રમાં પુરુષ (નર) શક્તિ તથા નારી જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. ‘યુગનદ્વ’માં પુરુષને ‘વજ્ર’ અને નારીને ‘પદ્મ’ નામથી કહેવામાં આવે છે (તીબેટમાં તેનો પ્રચાર છે). ચીન, જાપાન અને કોરિયામાં જો કે બૌદ્ધ તંત્રનો જ પ્રભાવ છે આથી ત્યાં પણ નારી (યિન) જ્ઞાનનું અને પુરુષ (યાંગ) શક્તિનું પ્રતીક છે. શક્તિના પ્રતીકને નારી યા નર સાથે શા માટે જોડવામાં આવ્યું છે એ વિશે તંત્રમાં કોઈ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા મળતી નથી. પરંતુ એ સમજી શકાય છે કે શૈવ તથા વૈષ્ણવ તંત્રમાં નારીને જે શક્તિનું પ્રતિક માનવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે નારી ભાવનાપ્રધાન હોય છે અને ક્રિયાશક્તિ વસ્તુતઃ ભાવનામાં હોય છે, જ્ઞાન તો કેવળ રસ્તો બતાવે છે, આંખનું કામ કરે છે. પરંતુ બૌદ્ધતંત્રમાં પુરુષને શક્તિનું પ્રતીક સંભવતઃ એટલા માટે માનવામાં આવ્યો કે વ્યાવહારિક જીવનમાં પુરુષ શક્તિમાન દેખાય છે તથા નારી કોમળ ભાવનાઓ વાળી દાસી છે. એટલા માટે ત્યાં કઠોર શક્તિના પ્રતીક પુરુષને ‘વજ્ર’ તથા કોમળ ભાવનાઓનું પ્રતીક નારીને ‘પદ્મ’ કહેવામાં આવ્યા છે. શૈવતંત્રમાં જે શિવ-પાર્વતી તથા વૈષ્ણવ તંત્રમાં જે રાધા-કૃષ્ણ છે તે જ બૌદ્ધતંત્રમાં વજ્ર-પદ્મ યા યાંગ-યિન છે, કેવળ અહીં પ્રતીક ઉલટાઈ ગયા છે. એ જ રીતે અન્ય બાબતમાં પણ બધા તાંત્રિક સંપ્રદાયોમાં મૌલિક સમાનતા છે.

શૈવ, શાક્ત તથા વૈષ્ણવ તંત્રોમાં ભોગ અને મોક્ષમાં સમન્વયની વાત તો તેની તત્ત્વમીમાંસા અનુસાર ઉચિત જ છે. પરંતુ જ્યારે બૌદ્ધ તંત્ર એ વાત કહે છે તો તે સામાન્યતઃ બૌદ્ધદર્શન સાથે તર્કસંગત લાગતી નથી. બૌદ્ધદર્શનમાં તો ભોગોના ત્યાગની વાત કહેવામાં આવી છે. તેમાં જગત તથા જાગતિક ભોગ ક્ષણિક હોવાને કારણે અંતતઃ દુઃખ રૂપ હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શન :

તંત્રની વિવિધ પરંપરાઓ શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ તથા બૌદ્ધ પ્રચલિત થઈ પરંતુ તેમાંથી શૈવ - શાક્ત તંત્ર જ તાંત્રિક દર્શનનું પૂર્ણરૂપે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તંત્રદર્શનની મોટાભાગની અવધારણાઓની વ્યાખ્યા તથા સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન શૈવ શાક્ત તંત્રોમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. દા.ત. શક્તિ તત્ત્વ (ક્રિયા)ની વ્યાખ્યા તથા ભોગ અને મોક્ષના સમન્વય રૂપ કૌલ સાધનાને અહીંયા પૂર્ણ રૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી. મોક્ષના સ્વરૂપનું પૂર્ણ નિદર્શન તથા મોક્ષના ઉપાયોનું વ્યાપક વર્ગીકરણ પણ અહીં કરવામાં આવ્યું. મુખ્ય શૈવતંત્ર છે- માલિનીવિજયોત્તર તંત્ર, સ્વચ્છંદ તંત્ર, વિજ્ઞાન ભૈરવ, નેત્ર તંત્ર, સ્વયંભુવ તંત્ર, રુદ્રયામલ તંત્ર, નૈશ્વાસ તંત્ર, આનંદ ભૈરવ, અચ્છુશ્મ ભૈરવ, મૃગેન્દ્ર આગમ વગેરે.

શૈવ શાક્ત તંત્રોનું દાર્શનિક તથા સુવ્યવસ્થિત તાર્કિક, સૈદ્ધાંતિક પ્રતિપાદન કાશ્મીર શૈવ દર્શનની પરંપરામાં થયું. કાશ્મીર શૈવ દર્શન શૈવ તંત્ર પરંપરાનો મુખ્ય દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે જેમાં તાત્ત્વિક દર્શનન નિષ્પજ્યું છે. જો કે શિવ તાંત્રિક પરંપરા અન્ય તાંત્રિક પરંપરાઓની તુલનાએ

તાંત્રિક અવધારણાઓને વધુ સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે અને જો કે કાશ્મીર શૈવ દર્શન આ શિવ તાંત્રિક પરંપરાની ચરમ પરિણતિ છે. આથી કાશ્મીર શૈવ દર્શનને તાંત્રિક પરંપરાનું કેન્દ્રીય દર્શન કહી શકાય. તેનું નામ ‘કાશ્મીર’ શૈવ દર્શન તો આધુનિક વિદ્વાનો (ખાસ કરીને વિદેશી વિદ્વાનો) એ આપેલ છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ ‘ત્રિક’ દર્શન છે. તેને પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન પણ કહેવામાં આવે છે. અમુક સમય પછીના દાર્શનિકોને છોડીને બધા દાર્શનિકો કાશ્મીરમાં થઈ ગયા હોવાથી તેને કાશ્મીર શૈવ દર્શન કહેવું પણ યોગ્ય જ છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનના ઇતિહાસ ક્રમમાં પહેલું નામ વસુગુપ્તનું આવે છે, જેનો સમય ઇ.સ.ની ૮મી સદીનો અંત તથા ૯મી સદીનો આરંભકાળ માનવામાં આવે છે. તેમણે અદ્વૈતવાદી શૈવ દર્શનને સૂત્રોના રૂપમાં રજૂ કર્યું. જેને ‘શિવ સૂત્ર’ કહેવામાં આવે છે. જનશ્રુતિ અનુસાર વસુગુપ્ત ‘શિવ સૂત્ર’ના રચનાકાર નથી પણ ભગવાન શિવે તેની સમક્ષ પ્રકાશિત કર્યું હતું. કાશ્મીર શૈવ આચાર્યોની પરંપરામાં ‘શિવ સૂત્ર’ને આગમ અથવા તંત્ર માનવામાં આવે છે. આ રીતે તેને શ્રુતિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મળેલ છે. વસુગુપ્તના શિષ્ય ભટ્ટ કલ્લટે (૧૧મી સદીનો મધ્ય) ‘સ્પન્દ કારિકા’ની રચના કરી. સ્પન્દ કારિકા પર ચાર ટીકા મળે છે - (૧) સ્વયં કલ્લટની વૃત્તિ (૨)રામકંઠની ‘સ્પન્દ-વૃત્તિ’ (૩)ક્ષેમરાજનું ‘સ્પન્દ નિર્ણય’ તથા ‘સ્પન્દ સંદોહ’ (૪)ઉત્પલ ભટ્ટની ‘સ્પન્દ-પ્રદીપિકા’ ભટ્ટ કલ્લટ પછી કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિકોની પરંપરામાં સોમાનંદનું નામ આવે છે. તેનો સમય ૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ માનવામાં આવે છે. સોમાનંદે ‘શિવ દૃષ્ટિ’ની રચના કરી. આ ગ્રંથમાં એમણે પાતના મતનું પ્રતિપાદન તથા વિરોધી મતોનું ખંડન કર્યું. સોમાનંદને પ્રત્યભિજ્ઞા સંપ્રદાયના જનક માનવામાં આવે છે. તેમના શિષ્ય ઉત્પલ દેવે (૯મી સદીનો અંત તથા ૧૦મી સદીનો આરંભ) પોતાની ‘ઈશ્વર પ્રત્યભિજ્ઞા-કારિકા’માં આ પરંપરાના વિચારોની તાર્કિક વ્યાખ્યા કરી. અભિનવગુપ્ત તેના પર બે ટીકાઓ લખી છે. એકને ‘વિમર્શિની’ તથા બીજીને ‘વિવૃત્તિ વિમર્શિની’ કહેવામાં આવે છે. ઉત્પલે સિદ્ધિ-ત્રયીની રચના કરી જેમાં ‘અજડપ્રમાતૃ-સિદ્ધિ’, ‘ઈશ્વર-સિદ્ધિ’ તથા ‘સંબંધ-સિદ્ધિ’ સમાવેશ પામે છે. ઉત્પલની અન્ય મહત્વપૂર્ણ રચના ‘શિવ સ્તોત્રાવલી’ છે.

ઉત્પલ પછી કાશ્મીર શૈવ પરંપરામાં અભિનવગુપ્તનું નામ આવે છે. તેમનો સમય ૧૦મી સદીનો અંત તથા ૧૧મી સદીનો આરંભકાળ માનવામાં આવે છે. અભિનવગુપ્તે કાશ્મીર શૈવ દર્શનને અનેક ગ્રંથોમાં રજૂ કર્યું. તેમાં ટીકા ગ્રંથ તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથ બન્ને છે. તેમના ટીકા ગ્રંથો છે- ઈશ્વર-પ્રત્યભિજ્ઞા-વિમર્શિની, પરા ત્રિશિકા વિવરણ, ભગવદ્ ગીતાર્થ સંગ્રહ, શિવદૃષ્ટ્યાલોચન (અનુપલબ્ધ). તેમના સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે - તંત્રાલોક, તંત્રસાર, તંત્ર-વટ-ધાનિકા, માલિનીવિજયવાર્તિક, પરમાર્થસાર. તે ઉપરાંત અભિનવગુપ્તે કાવ્યશાસ્ત્ર પર પણ ગ્રંથ લખ્યા- ધ્વન્યાલોક-લોચન, અભિનવ-ભારતી. અભિનવગુપ્ત પછીના આચાર્યોમાં ક્ષેમરાજ (૧૧મી સદી)ના ગ્રંથ છે - પ્રત્યભિજ્ઞા હૃદયમ્, પરા-પ્રવેશિકા, શિવ સૂત્ર-વિમર્શિની, સ્પંદ-નિર્ણય, સ્પંદ-

સંદોહ, સ્તવચિંતામણિ-વિવૃત્તિ, સ્વચ્છંદોદ્યોત, વિજ્ઞાન-ભૈરવ ઉદ્યોત, શિવસ્તોત્રાવલી પર ટીકા, સાંબપંચાશિકા પર ટીકા. ત્યાર પછીના સમયના ગ્રંથ છે - ક્ષેમરાજનું શિષ્ય વરદરાજ (૧૧મી સદી) નું ‘શિવ સૂત્ર વાર્તિક’, અભિનવગુપ્તના ‘પરમાર્થસાર’ પર ક્ષેમરાજના એક અન્ય શિષ્ય ભોગરાજની ટીકા (વિવૃત્તિ), મૃગેન્દ્ર તંત્ર પર નારાયણ કંઠ (૧૧મી સદી) ની વૃત્તિ, જયરથની તંત્રલોક પર ‘વિવેક’ તથા ‘વામકેશ્વરીમતમ્’ પર ટીકા, મહેશ્વરાનંદ (૧૨મી સદી)ની મહાથમંજરી, રાજાનકશિતિકંઠનું ‘મહાનય પ્રકાશ’, લલ્લેશ્વરીનું ‘લલ્લાવાક’, વિજ્ઞાન ભૈરવ પર શિવોપાધ્યાયની ‘ઉદ્યોગ’ ટીકા, અભિનવગુપ્તની વિમર્શિની પર ભાસ્કર કંઠની ‘ભાસ્કરી’ ટીકા. આધુનિક સમયમાં અમૃત વાગ્ભવનું ‘આત્મવિલાસ’ આચાર્ય રામેશ્વર ઝા ની ‘પૂર્ણતા પ્રત્યભિજ્ઞા’ વગેરે ઉલ્લેખનીય રચનાઓ છે.

અભિનવગુપ્તનું પ્રદાન :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનની સંપૂર્ણ દાર્શનિક પરંપરામાં આચાર્ય અભિનવગુપ્તનું યોગદાન ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. તાંત્રિક દર્શનને બોધગમ્ય બનાવવાનું કાર્ય અભિનવગુપ્તે કર્યું છે. અભિનવે તંત્રના પ્રતીકોની વ્યાખ્યા કરી તથા તંત્રદર્શનનું તાત્ત્વિક વિવેચન કર્યું. તે ઉપરાંત અભિનવગુપ્તે જે મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું તે એ છે કે તે સમયમાં પ્રચલિત તંત્ર દર્શનના ચાર સંપ્રદાયો- સ્પંદ, કમ, કૌલ તથા પ્રત્યભિજ્ઞાનો સમન્વય કર્યો. અભિનવગુપ્તની ગુરુ પરંપરામાં લગભગ બધા સંપ્રદાયોમાં ગુરુ હતા તેમની પાસેથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેનો પ્રભાવ અભિનવગુપ્ત પર પડવો સ્વાભાવિક હતો. પરિણામ સ્વરૂપે તેમની દાર્શનિક વિચારધારામાં ચારેય સંપ્રદાય મળીને એક બની ગયા. અભિનવગુપ્તએ બધી ઉપધારાઓને ‘પ્રત્યભિજ્ઞા’માં એક કરી દીધી. તેથી બધી ઉપધારાઓ ‘પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન’ નામથી જ ઓળખાવા લાગી. અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે કે અભિનવગુપ્તે જબદસ્તી આ વિવિધ ધારાઓને એક કરી ન હતી, તેમની એકતાને ઉજાગર કરી હતી. અભિનવગુપ્તનો મહાન ગ્રંથ ‘તંત્રાલોક’ તેનો આધાર બન્યો. સ્પંદ સંપ્રદાયમાં ચેતનાના સ્વતઃસ્ફુર્ત ક્રિયાત્મક પક્ષને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હતું, જેને ‘સ્પંદ’ કહે છે. આ સંપ્રદાય અનુસાર ચેતનાના સ્પંદાત્મક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિની સાધના કરવામાં આવે છે, જેને સ્પંદ-સાધના કહે છે. કમ સંપ્રદાય જગતને શિવની ક્રમિક અભિવ્યક્તિ માને છે. તેમના મતે કમ (વિકલ્પો) ને જાણીને તથા તેમનો આધાર લઈને ક્રમિક રીતે મોક્ષ તરફ આગળ વધાય છે. આ સંપ્રદાય આત્માની ક્રમિક મુક્તિમાં વિશ્વાસ કરે છે. કૌલ સંપ્રદાય શિવ અને શક્તિની એકતા (અભેદ)માં વિશ્વાસ કરે છે. તથા તેમના માટે નર અને નારીને પ્રતીકના રૂપમાં ઉપયોગ કરીને પંચમકાર સાધના દ્વારા અદ્વૈત ભાવ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ કરવામાં વિશ્વાસ છે. પ્રત્યભિજ્ઞા સંપ્રદાય જ્ઞાનને મહત્ત્વ આપે છે. તેમના મતે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ (શિવ રૂપ)ને ઓળખવું (જ્ઞાન અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા) મોક્ષ છે. અભિનવગુપ્તે આ બધી ધારણાઓને પોતાના દર્શનમાં આત્મસાત કરી. તેમણે પતિપાદિત કર્યું કે સ્પંદ તો ચેતનાનું સ્વરૂપ છે, ચેતના સ્વરૂપતઃ ક્રિયાશીલ છે. આ રીતે સ્પંદ શક્તિનો જ પર્યાય છે.

અભિનવગુપ્તએ પ્રતિપાદિત કર્યું કે વિકલ્પ (જગત) શિવની જ અભિવ્યક્તિ છે પરંતુ તેના પ્રત્યે દ્વૈતજ્ઞાન હોવું એ અજ્ઞાન છે તથા અદ્વૈતભાવનું હોવું જ જ્ઞાન છે. કૌલ દર્શનમાં શિવ અને શક્તિની એકતા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. અભિનવગુપ્તએ એમ પ્રતિપાદિત કર્યું કે શિવ અને શક્તિ મૂળભૂત રીતે એક જ છે. એક જ પરમતત્ત્વના પ્રકાશરૂપ (જ્ઞાન રૂપ)ને શિવ કહેવામાં આવે છે તથા તેના વિમર્શ રૂપ (ક્રિયા રૂપ) ને શક્તિ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન અનુસાર તેમણે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું કે આત્માની શિવરૂપતા (અદ્વૈતરૂપતા)નું જ્ઞાન જ મોક્ષ છે. એ જ પૂર્ણતા છે.

જ્ઞાનમીમાંસા

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિષે સર્વપ્રથમ વિચાર કરવા યોગ્ય બાબત એ છે કે ચેતના(આત્મા) સાથે તેનો સંબંધ શું છે. ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં ચેતના સાથે જ્ઞાનના સંબંધ અંગેના બે દૃષ્ટિકોણથી વિચારવામાં આવે છે.- (૧) જ્ઞાન ચેતનાનો ગુણ છે (દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ) અને (૨) જ્ઞાન ચેતનાનું સ્વરૂપ છે.

(૧) જ્ઞાન ચેતનાનું સ્વરૂપ જ છે.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમાં જ્ઞાનને ચેતના (આત્મા)નો આકસ્મિક ગુણ માનવામાં આવ્યું છે. આ માન્યતાની પછાળ એવો તર્ક છે કે નિદ્રાવસ્થામાં આત્માનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તે સમયે જ્ઞાનની કોઈ પ્રક્રિયા થતી નથી, આથી જ્ઞાનને ચેતનાનું સ્વરૂપ માની શકાય નહીં, તે ચેતનાનો આકસ્મિક ગુણ જ માની શકાય. તેનાથી વિપરીત સાંખ્ય, વેદાંત અને તંત્રદર્શનમાં જ્ઞાનને ચેતનાનું સ્વરૂપ માનવામાં આવેલ છે. તેને સમજાવવા માટે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પ્રકાશ અને પ્રકાશનનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. પ્રકાશ અને પ્રકાશન બે અલગ વસ્તુઓ નથી. પ્રકાશનો અર્થ જ પ્રકાશિત થવું અથવા પ્રકાશ કરવો થાય છે. પ્રકાશન પ્રકાશનો ગુણ નહીં પણ સ્વરૂપ છે. ચેતના તથા જ્ઞાનમાં દ્રવ્ય-ગુણ સંબંધ માનવાથી બન્નેની સ્વતંત્ર તથા અલગ સત્તા સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ સ્વરૂપ સંબંધ માનવાથી બન્નેની એક જ સત્તા સિદ્ધ થાય છે. નિદ્રાવસ્થામાં ચેતનામાં જ્ઞાનની કોઈ ક્રિયા થતી નથી, ન્યાય વૈશેષિકના આ તર્કના ઉત્તરમાં કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક કહે છે કે તે સમયે ચેતનાનાં જ્ઞાનના પ્રકાશન પર નિદ્રાનું આવરણ હોય છે. તેથી એમ કહી શકાય નહીં કે ચેતનામાં તે સમયે જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિ નથી. પોતાના પક્ષને સ્પષ્ટ કરવા માટે કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક દૃષ્ટાંત આપે છે કે ક્યારેક સૂર્ય વાદળોથી ઢંકાય જાય છે, તે સમયે તેનો પ્રકાશ દેખાતો નથી. તેનો અર્થ એવો નથી કે સૂર્યમાં પ્રકાશ જ નથી. એ રીતે ચેતના હંમેશાં જ્ઞાનયુક્ત રહે છે. તેના પ્રકાશન પર ક્યારેક આવરણ આવી શકે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન ચેતનાનું સ્વરૂપ જ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર જ્ઞાન અને ચેતના મૂળભૂત રીતે એક છે. કેવળ વ્યવહારમાં બે નામો દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. તે બન્ને એક જ સત્તાનો સંકેત કરે છે જે આત્મા અથવા જ્ઞાતા છે.

(૨) જ્ઞાન ચેતનાની સક્રિયતાની અવસ્થા છે.

જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિશે કાશ્મીર શૈવ દર્શનની બીજી મહત્વપૂર્ણ ધારણા એ છે કે જ્ઞાન ક્રિયારૂપ છે. જ્ઞાન ચેતનાની સક્રિયતાની અવસ્થા છે. આ સંદર્ભમાં એ જાણવું જરૂરી છે કે અદ્વૈત વેદાંતી જ્ઞાનને ચેતનાની નિષ્ક્રિયતાની અવસ્થા મને છે. તેમના મતે જે ક્ષણે ચેતનાને જ્ઞાન થાય છે તે નિષ્ક્રિય રીતે થાય છે. ચેતનામાં જ્ઞાનની પ્રક્રિયાના સમયે કોઈ ક્રિયા થતી નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલા વિવિધ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, પરંતુ જ્ઞાન ગ્રહણ નિષ્ક્રિય રૂપે થાય છે. દા.ત. કેરી ખાતી વખતે મિઠાશની અનુભૂતિ થાય છે, એ સમયે આ અનુભૂતિ (જ્ઞાન) માટે આપણે કોઈ ક્રિયા કરતા નથી, તે પોતાની મેળ જ થઈ આવે છે, આપણે તે ક્રિયારૂપે કરતા નથી. તે તળાવમાં પડતા ચંદ્ર પ્રતિબિંબ જેવું છે. પ્રતિબિંબ પોતાની મેળ પડે છે, તળાવ પ્રતિબિંબ પડાવતું નથી, તળાવતો આ વિશે નિષ્ક્રિય રહે છે.

કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક એમ માને છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ક્ષણે ચેતનાની જે ક્રિયા હોય છે તે નિષ્ક્રિયતા જેવી દેખાઈ શકે છે પરંતુ તે નિષ્ક્રિયતા નથી. અગર ચેતના નિષ્ક્રિય રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તો ‘અવબોધ’ અથવા ‘સમજ’ યા જ્ઞાન-ગ્રહણને સમજાવી શકાશે નહીં. એવા સંજોગોમાં તે જડ પ્રતિબિંબના જેવી ક્રિયા બની જશે. દા.ત. તળાવમાં ચંદ્ર વગેરેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તો એ સમયે તળાવ નિષ્ક્રિય હોય છે તથા તળાવને એ વાતનું કોઈ જ્ઞાન નથી થતું કે તેનામાં કોઈ વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થઈ રહી છે. એ જ રીતે જો ચેતના પણ નિષ્ક્રિય રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તો તેને પણ કોઈ પ્રકારનો બોધ થશે નહીં, જ્ઞાન સમયે ચેતના જે વસ્તુને પકડે છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચેતનાને વસ્તુનો જે અવબોધ (cognition) થાય છે તે ચેતનાની સક્રિયતાનું ઘોતક છે. તે તળાવમાં પડતા પ્રતિબિંબ જેવું નથી. આથી કાશ્મીર શૈવ દર્શન એમ માને છે કે ચેતના જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયે સક્રિય હોય છે. એ ક્ષણે ચેતનામાં જે ક્રિયા થાય છે તે સાયાસ ક્રિયા નહીં પણ અનાયાસ ક્રિયા અર્થાત્ સ્વયં પોતાની રીતે થતી ક્રિયા છે, જે નિષ્ક્રિયતા જેવી દેખાય છે. તે ક્ષણે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે ચેતના જ્યારે કોઈ પ્રયત્ન કરતી ન હોવાથી લાગે છે કે તે નિષ્ક્રિય રહી જ્ઞાન ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે પ્રયત્ન રહિત સક્રિયતાને કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં “ક્રિય” કહેવામાં આવે છે જે પ્રયત્નપૂર્વકના “કર્મ” કરતાં ભિન્ન છે.

(૩) જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ છે.

જ્ઞાનના સ્વરૂપના સંબંધમાં કાશ્મીર શૈવ દર્શનની ત્રીજી મહત્વપૂર્ણ માન્યતા એ છે કે જે અદ્વૈત વેદાંતની જેમ જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ હોવાનું માને છે. જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ હોવાનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાન વિષયને પ્રકાશિત કરે છે અને તેની સાથે જ્ઞાન સ્વયં પણ પ્રકાશિત થાય છે. તેને પોતાના સ્વયંના પ્રકાશન માટે અન્ય કોઈ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દા.ત. જ્યારે આપણે ટેબલને જાણીએ છીએ (ટેબલનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ) ત્યારે એ જ ક્ષણે આપણને ટેબલને જાણવાનું જ્ઞાન

પણ થઈ જાય છે. જ્ઞાનની સમાનતા પ્રકાશ (દીપક) સાથે કરી શકાય છે. પ્રકાશ વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે તથા એ જ સમયે સ્વયંને પણ એ પ્રક્રિયામાં પ્રકાશિત કરે છે. વસ્તુના પ્રકાશિત થવામાં વસ્તુ પ્રકાશનો વિષય છે કારણ કે પ્રકાશ વસ્તુ પર પડે છે, જ્યારે સ્વયંને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે એવું નથી કે પ્રકાશ સ્વયંને વિષય બનાવીને તેના પર ફરીથી પડે છે એટલા માટે પ્રકાશિત છે. પરંતુ પ્રકાશ વિષયી રૂપમાં જ પ્રકાશિત છે. એ રીતે જ્ઞાન પણ જ્ઞાનનો વિષય બનતું નથી પણ વિષયી રૂપમાં જ સ્વયં-પ્રકાશ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનની આ માન્યતા ન્યાય દર્શનની માન્યતાથી અલગ છે. ન્યાય દર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન એ રીતે જ્ઞાત થાય છે જે રીતે ટેબલ યા ખુરશી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ‘જ્ઞાન’ પણ જ્ઞાનનો વિષય છે. જ્ઞાન એક પછી બીજા જ્ઞાન દ્વારા (અનુવ્યવસાય દ્વારા) જ્ઞાત થાય છે. દા.ત. “હું ટેબલને જાણુ છું.” એ આપણું પ્રથમ જ્ઞાન થયું તથા “હું જાણુ છું કે હું ટેબલને જાણુ છું.” એ આપણું બીજું જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનનું પછીનું જ્ઞાન થયું. અહીં પ્રથમ જ્ઞાનમાં આપણા જ્ઞાનનો વિષય ‘ટેબલ’ છે તથા બીજામાં આપણા જ્ઞાનનો વિષય ‘ટેબલના જ્ઞાનનું જ્ઞાન’ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન જ જ્ઞાનનો વિષય બન્યું. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર જ્ઞાન વિષયના રૂપે જ્ઞાત થઈ શકે નહીં કારણ કે જ્ઞાન હંમેશાં જ્ઞાતારૂપ હોય છે, જ્ઞેયરૂપ નહીં. જ્ઞાનને જાણવું એટલે જ્ઞાતાને જાણવો. જ્ઞાતાને જ્ઞાનનો વિષય બનાવી શકાય નહીં, કારણ કે જ્ઞાતા હંમેશાં જ્ઞેયની પહેલા હોય છે. જ્ઞાતા વિષયીને જ્ઞાનનો વિષય કહેવો એ વદતોવ્યાધાત છે, બરોબર એજ રીતે જે રીતે એમ કહેવું કે આંખ પોતે પોતાની દૃષ્ટિનો વિષય બનાવી શકે છે. અગર જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશિત અથવા જ્ઞાતા ન હોય તથા તેને બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોય તો અહીં અનવસ્થાદોષ થશે, કેમ કે બીજા જ્ઞાનને ત્રીજા જ્ઞાનની અને ત્રીજા જ્ઞાનને ચોથા જ્ઞાનની....વગેરે.

જ્ઞાનના સાધનો (પ્રમાણો) :

ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં જ્ઞાનના સાધન તરીકે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ વગેરે અનેક પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન એ બધા પ્રમાણોને જ્ઞાનના સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પ્રમાણોની સંખ્યા યા પ્રકારોને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. અહીં એ બાબત પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે આ બધા પ્રમાણોના મૂળમાં આધાર રૂપ શું છે? એવું શું છે જે આ બધા પ્રમાણોને પ્રામાણિકતા પ્રદાન કરે છે? કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર આ બધા પ્રમાણોના મૂળમાં ચેતના છે.

ચિતિ પ્રમાણ :

ચેતના જ આ બધા પ્રમાણોનો આધાર છે તથા ચેતના દ્વારા જ આ બધા પ્રમાણ પ્રકાશિત છે. આથી ખરી રીતે ચેતના યા ચિતિ જ યથાર્થ પ્રમાણ અથવા એકમાત્ર મૂળ પ્રમાણ છે. અન્ય બીજા પ્રમાણ ચિતિના સાધનરૂપ છે. ચિતિ જ આ પ્રમાણોને સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે પ્રમાણો દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાન પ્રામાણિક છે કે નહીં. આ રીતે પ્રમાણોને

ચિત્તિ દ્વારા પ્રામાણિકતા પ્રદાન થાય છે. તેથી કાશ્મીર શૈવ દર્શન ચિત્તિને જ મૂળ પ્રમાણ માને છે. તેમના મતે ચેતના જ બધા પ્રમાણોને પ્રમાણિત કરે છે અથવા ચેતના જ બધા પ્રમાણોનો પ્રાણ છે. દા.ત. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના સંદર્ભમાં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આપણે કઈ રીતે એ જાણીએ છીએ કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું યથાર્થ સાધન છે? વિચાર કરતા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ખ્યાલ આવે છે કે આપણી બુદ્ધિ યા ચેતના પ્રત્યક્ષની યથાર્થતાને જાણી લે છે. વાસ્તવમાં ચેતના જ પ્રત્યક્ષના માધ્યમથી પ્રત્યક્ષ કરે છે. કેવળ ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંનિકર્ષ થઈ જવાથી પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માની લેવું પર્યાપ્ત નથી. આપણી ચેતના જ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વિષય સાથે સંયોગ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને એ જ એ જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાને સુનિશ્ચિત કરે છે. આગમ પ્રમાણ અંતઃવિચાર યા ઇશ્વરના જ્ઞાનની ભાષીય અભિવ્યક્તિ છે, જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. આ રીતે આગમ પ્રમાણના મૂળમાં પણ ચેતના યા ચિત્તિને જ માનવામાં આવી છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે ચિત્તિ જ વાસ્તવિક પ્રમાણ છે.

ચિત્તિ પ્રમાણ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો :

ચિત્તિ અન્ય પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોને જ્ઞાનના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. દા.ત. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં આત્મા (ચિત્તિ) જ્ઞાતા (પ્રમાતા) છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે વિષય સાથે સંનિકર્ષ સ્થાપિત કરે છે. એ જ રીતે અનુમાન પ્રમાણમાં વ્યાપ્તિ વગેરેના માધ્યમથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં કાશ્મીર શૈવ દર્શન તથા સાંખ્યદર્શનની માન્યતાઓ અલગ છે. સાંખ્ય અનુસાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોના માધ્યમથી બુદ્ધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, સીધે સીધો પુરુષ યા આત્મા નહીં. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર બુદ્ધિ અથવા ઇન્દ્રિયો તો જ્ઞાનના સાધન અથવા ઉપકરણ માત્ર છે, સાધન અથવા ઉપકરણ પોતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. દા.ત. જ્યારે આપણે ટેબલને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણી આંખ, બુદ્ધિ અથવા મન તેને જોતા નથી પણ તેના દ્વારા આપણી ચેતના તેને જુએ છે. પ્રમાણોનો ઉપયોગ બારી ખોલવા જેવો છે. બારી ખોલવાથી બારી વસ્તુને જોઈ શકતી નથી પણ બારી દ્વારા આપણે (ચેતના) જુએ છે. બારી ખોલવાનો અર્થ એટલો જ છે કે આપણી દષ્ટિ-પથનો અવરોધ દૂર થયો.

શું જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિના જ્ઞાન શક્ય છે?

અહીં પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જ્યારે ચેતના જ વાસ્તવિક જ્ઞાતા છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો નહીં, તો પછી ચેતના સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વગર શા માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી ? શું ચેતનાને અનિવાર્યપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાયતા લેવી પડે છે ? તેના ઉત્તરમાં કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક એમ કહે છે કે ચેતના જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાયતા વગર સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્યાં સુધી ચેતના પશુ રૂપે (બદ્ધાવસ્થામાં) મલથી બંધાયેલી રહે છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનેન્દ્રિય વગેરે સાધનો ઉપર નિર્ભર રહે છે. દા.ત. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ ઓરડામાં બંધ હોય તો બહારના દૃશ્યને જોવા માટે તેણે બારી વગેરે

ખોલવી અથવા દૂરબીન વગેરેની જરૂર પડે છે. પરંતુ જો તે બહાર હોય તો તેને કોઈ સાધનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એ જ રીતે જ્યારે ચેતના મલના આવરણથી ઢંકાયેલી રહે છે ત્યારે તેને સાધનોની આવશ્યકતા રહે છે પરંતુ મલનું આવરણ દૂર થતાં તેને કોઈ સાધનોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પૂર્ણ મુક્ત સાધક અથવા યોગી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાયતા વગર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે જીવનમુક્તની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે કે તે જ્ઞાન માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરે અથવા સીધું ચેતના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે.

ચેતનાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે?

આ સંદર્ભમાં એક બીજો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ચેતના જ પ્રમાણો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તથા તે જ પ્રમાણોની પ્રામાણિકતા પણ સિદ્ધ કરે છે, પરંતુ સ્વયં ચેતનાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર ચેતના સ્વયં પ્રકાશ છે તથા જ્ઞાન જ ચેતનાનું સ્વરૂપ છે, આથી ચેતના સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી સ્વયં પ્રામાણિક પણ છે. ચેતના અથવા જ્ઞાન જ અન્ય પ્રમાણોને પ્રકાશિત અર્થે પ્રમાણિત કરે છે, આથી તેને કોઈ અન્ય પ્રમાણ પ્રકાશિત એવં પ્રમાણિત કરી શકે નહીં. ચિત્તિ (અથવા આત્મા) સ્વયંસિદ્ધ છે. કર્તા તથા જ્ઞાતા બન્ને છે. કર્તા વગર કોઈ ક્રિયા થઈ શકે નહીં તથા જ્ઞાતા વગર કોઈ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. જ્ઞાતા અને કર્તાની સત્તા દરેક જ્ઞાન તથા ક્રિયામાં પૂર્વપિંક્ષિત છે. અગર તેનો પણ નિષેધ કરવામાં આવે તો નિષેધકર્તાના રૂપમાં તેની સત્તા સ્વયં સિદ્ધ છે. આથી ચિત્તિની સત્તા સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી.

આગમ પ્રમાણ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ચેતનાનું જ્ઞાનરૂપમાં પ્રકાશનના બે સ્તર માનવામાં આવેલ છે. - (૧) ચેતનાના પ્રકાશનનું નિમ્નસ્તર જેને પશુ-જ્ઞાનનું સ્તર કહે છે તથા (૨) ચેતનાનાં પ્રકાશનની ઉચ્ચ અવસ્થા જેને શિવ-જ્ઞાનનું સ્તર કહે છે. પશુ-જ્ઞાનના સ્તર ઉપર ચેતના મલથી બદ્ધ હોય છે જેને કારણે જ્ઞાન સીમિત તથા અપૂર્ણ હોય છે. આ સામાન્ય ઈન્દ્રિયાનુભવનું સ્તર છે જેમાં ચેતના જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાયતાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. શિવ-જ્ઞાન પર ચેતના મલોના બંધનથી મુક્ત રહે છે. આ સ્તર પર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ચેતનાને પ્રમાણ અથવા ઈન્દ્રિયાદિ સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ પૂર્ણજ્ઞાનની અવસ્થા છે. આ અપરોક્ષાનુભૂતિનું સ્તર છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનને આગમ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ઉચ્ચતર જ્ઞાન અથવા શિવ-જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ જ આગમ છે. તંત્રદર્શનમાં આ આગમ જ્ઞાનને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણોની વિવેચનાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો સામાન્ય સ્તરના જ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેના દ્વારા પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી સંભવ નથી. પૂર્ણ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ અથવા પ્રાપ્તિ કેવળ આગમ પ્રમાણ દ્વારા જ સંભવ છે. આગમ પ્રમાણ જ સત્યને પૂર્ણ રૂપે અભિવ્યક્ત કરવા માટે સક્ષમ છે.

આગમને ‘પ્રકાશિત જ્ઞાન’ (Revealed Knowledge) પણ કહેવામાં આવે છે. તાંત્રિક પરંપરામાં જ્યારે આગમને ‘પ્રકાશિત જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે ત્યારે એનો અર્થ એવો નથી કે આગમ કોઈ બાહ્ય શક્તિ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. ચેતનાને જે ઉચ્ચતર અનુભૂતિ થાય છે, તેને જ અહીં ‘પ્રકાશિત જ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. તંત્રદર્શન અનુસાર જ્યારે સાધક મલોથી પૂર્ણતા મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્વયં ઈશ્વર યા શિવ થઈ જાય છે. આવી અવસ્થામાં જે જ્ઞાન થાય છે તેને જ ઉચ્ચતર અનુભૂતિ કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ આ વસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને ઉચ્ચતર અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તથા આગમમાં વર્ણવવામાં આવેલ સત્યને પારખી શકે છે. અભિનવગુપ્તએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આગમ વસ્તુતઃ ઉચ્ચાનુભવનું જ ભાષાબદ્ધ રૂપમાં પ્રકાશન છે, શિવ-પાર્વતીનો સંવાદ વસ્તુતઃ પોતાની ચેતનામાં જ પ્રશ્નકર્ત્રી સંવિત્ અને ઉત્તરદાત્રી સંવિત્ અથવા ઉચ્ચ સંવિત્ (Higher self) અને નિમ્ન સંવિત્ (Lower self) નો પ્રતીકાત્મક સંવાદ છે. આ દૃષ્ટિએ તાંત્રિક પરંપરાને અનુભવ-પરંપરા અથવા અનુભવ-સંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ તંત્ર-દર્શન ઉચ્ચતર અનુભૂતિ પર આધારિત છે.

આગમનું પ્રામાણ્ય “અનુભવ” સિદ્ધ છે.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે પ્રામાણિકતાનો આધાર શું છે ? આગમના પ્રામાણિકતા વિશે કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક કહે છે કે આગમ અનુભવ પર આધારિત છે એટલા માટે પ્રામાણિક છે તથા તેની પ્રામાણિકતાને ‘અનુભવ’ દ્વારા સત્યાપિત કરી શકાય છે. સમગ્ર તાંત્રિક પરંપરા અનુભવકર્તાઓની પરંપરા છે, જેઓએ આ જ્ઞાનનું સત્યાપન અનુભવ દ્વારા કરેલ છે. અનુભવ દ્વારા સત્યાપનની વાત ઉચિત છે કેમ કે કોઈ સત્યને સત્યાપિત કરવાની આ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. અહીં સમસ્યા એટલા માટે ઊભી થાય છે, કેમ કે આગમ ‘સામાન્ય અનુભવ’ નહીં પણ ‘ઉચ્ચતર અનુભવ’નો વિષય છે. ‘ઉચ્ચતર અનુભવ’ એક વિશેષ અવસ્થાનો અનુભવ માનવામાં આવે છે. તે કેવળ સાધકો, યોગિઓને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, સામાન્ય જનને નહીં. આથી સામાન્ય અનુભવના સ્તર પર ન તો આગમ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે કે ન તો તેને સત્યાપિત કરી શકાય છે. તેનો જે અનુભવ કરે છે, કેવળ તે જ સત્યાપિત કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું વાસ્તવમાં ઉચ્ચતર અનુભૂતિ થઈ શકે છે ? અગર ‘ઉચ્ચતર અનુભૂતિ’ની સંભવના છે તો આગમની પ્રામાણિકતાને માની શકાય છે. અગર તેની સંભાવના નથી તો આગમની પ્રામાણિકતાની સંભવાના માની શકાય નહીં. અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે ચાર્વાક આ પ્રકારના ઉચ્ચતર અનુભવનો સ્વીકાર કરતો નથી. એક મત એવો પણ છે કે કહેવામાં આવતો ઉચ્ચતર અનુભવ એ અસામાન્ય મનોદશાનું દ્યોતક છે, એક પ્રકારનો વિભ્રમ (હેલ્યુસિનેશન) છે. આ આક્ષેપોના ઉત્તરમાં બુદ્ધ, શંકર, રામકૃષ્ણ વગેરેના ઉદાત્ત અને પવિત્ર જીવન તેના ઉદાહરણ રૂપે રજૂ કરી શકાય છે. કોણ કહેશે કે તેમની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ ઉન્માદ રૂપ હતી.

આગમ-જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાના પક્ષે સૌથી સબળ તર્ક એ છે કે આપણે પણ તેને આપણાં જીવનમાં સત્યાપિત (Verify) કરીને જોઈ શકીએ છીએ. તેને જોવામાં કોઈ ભય (Risk) પણ નથી. હા, જેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક સત્યને પ્રયોગશાળામાં સત્યાપિત કરવા માટે શોધકર્તાએ તે સંબંધી પ્રાવધિક પ્રશિક્ષણ લેવું પડશે. અપ્રશિક્ષિત વ્યક્તિ તેને સત્યાપિત કહી શકે નહીં, એ જ રીતે આગમિક સત્યને સત્યાપિત કરવા માટે તેને યોગ્ય સાધના-પથ પર ચાલવું પડશે.

સામાન્ય આનુભવિક જ્ઞાન અથવા ઈન્દ્રિય જ્ઞાન સીમિત છે. તેના દ્વારા સત્યને જાણી શકાય નહીં. સત્યને ઉચ્ચતર જ્ઞાન દ્વારા જ જાણી શકાય છે. એ જ રીતે આગમની પ્રામાણિકતાને પણ શિવ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જ સત્યાપિત કરી શકાય છે.

આગમ જ્ઞાનના સંદર્ભમાં એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો આગમ સત્યની અનુભૂતિ પર આધારિત છે તો આગમમાં મતભિન્નતા કેમ જોવા મળે છે? એવું શા માટે છે કે અદ્વૈતવાદી આગમ અદ્વૈતપરક જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરે છે તથા દ્વૈતવાદી આગમ દ્વૈતપરક જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મતભિન્નતા સત્યની અનુભૂતિના સ્તરભેદને કારણે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે આગમ સત્યના દ્વૈત સ્તર સુધીની અનુભૂતિ પર આધારિત છે તે તેને જ પ્રકાશિત કરે છે તથા જે આગમ સત્યના અદ્વૈતવાદી સ્તરની અનુભૂતિ પર આધારિત છે તે અદ્વૈત અથવા પૂર્ણ જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. ઉક્ત પ્રશ્નના સંદર્ભમાં એક બીજી બાબત એ છે કે એવું ‘અધિકારી ભેદ’ની માન્યતાને કારણે છે. તાંત્રિક પરંપરામાં વિભિન્ન અધિકારી સાધકોના સ્તરને ધ્યાનમાં રાખીને આગમોમાં વિભિન્ન પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેનાથી આગમની પ્રામાણિકતામાં કોઈ ભેદ ઊભો થતો નથી. ત્રીજી બાબત એ છે કે સત્યદૃષ્ટા વ્યક્તિ જે પરિવેશમાંથી પસાર થાય છે તે ભાષામાં તે કહે છે, તેનાથી જોવામાં કંઈક અલગતા આવે છે. ચોથી બાબત એ છે કે આગમિક જ્ઞાનોનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં આવે તો ખ્યાલ આવશે કે બધા લોકો એક જ વાત પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર કહે છે. વેદનું પ્રસિદ્ધ કથન છે કે સત્ય એક છે પરંતુ જ્ઞાની લોકો તેને અનેક રીતે કહે છે (एकं सत् विप्राः बहुधा वदन्ति) . અભિનવગુપ્ત કહે છે કે વિદ્વાનોનો વિવાદ કેવળ નામનો છે.

જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય :

ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સંબંધમાં બે પ્રકારના સિદ્ધાંતો પ્રચલિત છે- (૧)સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ તથા (૨)પરતઃ પ્રામાણ્યવાદ.

સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ અનુસાર જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા સ્વયં જ્ઞાનમાં જ નિહિત છે તથા પરતઃ પ્રામાણ્યવાદ અનુસાર જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા જ્ઞાનમાં આંતરિક રૂપે નિહિત હોતી નથી પરંતુ જ્ઞાન પોતાની પ્રામાણિકતા માટે અન્ય બાહ્ય જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. ન્યાય દર્શન પરતઃ પ્રામાણ્યવાદી

છે. તેમના મતે જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા તથા અપ્રામાણિકતા બન્ને બાદ્ય છે. જ્ઞાન સ્વયં નતો પ્રામાણિક હોય છે કે ન તો અપ્રામાણિક. તેની પ્રામાણિકતા તથા અપ્રામાણિકતા બીજા જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે. પ્રામાણિકતા અથવા અપ્રામાણિકતાની કસોટી તરીકે ન્યાય દર્શન જ્ઞાનમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ અથવા સંવાદિ પ્રવૃત્તિ થવી આવશ્યક માને છે. જો કોઈ જ્ઞાનમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ અથવા સંવાદિ પ્રવૃત્તિ છે તો તે જ્ઞાન પ્રામાણિક છે અને જો તેમાં સંવાદિ પ્રવૃત્તિ નથી તો તે જ્ઞાન અપ્રામાણિક હશે. ઉદાહરણ તરીકે જો આપણને ખુરશીનું જ્ઞાન થાય છે અને આપણે જો ખુરશી પર બેસી શકીએ તો તે જ્ઞાનમાં (ખુરશીના જ્ઞાનમાં) અર્થક્રિયાકારિત્વ છે તથા આ રીતે તે જ્ઞાન પ્રામાણિક છે. એવી જ રીતે જો મૃગજળમાં પાણીની પ્રતીતિ થાય છે તથા જો તે જળથી આપણી તરસ બુઝતી નથી તો આપણું પાણી અંગેનું જ્ઞાન અપ્રામાણિક હશે. આ રીતે ન્યાયદર્શન અનુસાર કોઈ વસ્તુના જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા અથવા અપ્રામાણિકતા બીજા જ્ઞાન (પરતઃ) દ્વારા જાણી શકાય છે. પ્રથમ જ્ઞાનમાં અર્થક્રિયાકારિત્વનો બોધ નથી થતો, તે બીજા જ્ઞાન દ્વારા જ જ્ઞાત થાય છે. આને આધારે નૈયાયિકો એમ માને છે કે પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રામાણિકતા નથી હોતી. જ્ઞાનમાં પ્રામાણિકતા બીજા જ્ઞાન દ્વારા જ આવે છે. આ બીજું જ્ઞાન પહેલા જ્ઞાનથી અતિરિક્ત હોય છે. આથી જ્ઞાનમાં પ્રામાણિકતા બાદ્ય રૂપે (બહારથી) આવે છે. પ્રામાણિકતાની જેમ અપ્રામાણિકતા પણ જ્ઞાનમાં બહારથી જ આવે છે અર્થાત્ બીજા જ્ઞાનથી જ જ્ઞાત થાય છે.

જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાના સંબંધમાં કાશ્મીર શૈવ દર્શન સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદી છે. તેના મતે જ્ઞાનની પ્રામાણિકતા સ્વયં જ્ઞાનમાં જ નિહિત છે તથા અપ્રામાણિકતા બાદ્ય છે. પરતઃપ્રામાણ્યવાદની આલોચના કરતા સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદી કહે છે કે જો જ્ઞાનમાં પ્રામાણિકતા સ્વતઃ ન હોય તો બીજા જ્ઞાન દ્વારા તેની પ્રામાણિકતા સિદ્ધ કરી શકાય નહીં, કારણ કે બીજું જ્ઞાન પોતાની પ્રામાણિકતા માટે ત્રીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે તથા ત્રીજું જ્ઞાન પોતાની પ્રામાણિકતા માટે ચોથા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખશે. આ રીતે અહીં અનવસ્થાદોષ આવશે. કોઈપણ જ્ઞાન જ્યાં સુધી સ્વયં પ્રામાણિક હોતું નથી ત્યાં સુધી તે બીજા જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. આથી સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદી એમ માને છે કે જ્ઞાન સ્વયં પ્રામાણિક હોય છે. જ્યારે આપણને તેની પ્રામાણિકતા પર સંદેહ થાય છે ત્યારે આપણે બીજા જ્ઞાન દ્વારા સત્યાપન કરીએ છીએ. આ રીતે બીજા જ્ઞાન દ્વારા જે જાણવામાં આવે છે તે જ્ઞાનની અપ્રામાણિકતા છે, પ્રામાણિકતા નહીં. આ દૃષ્ટિએ પ્રામાણ્ય તો જ્ઞાનમાં સ્વતઃ છે તથા અપ્રામાણ્ય જ્ઞાનની બહાર છે. જ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય બાદ્ય સાધનો (બીજા જ્ઞાન) પર નિર્ભર છે. સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદના આ સામાન્ય સિદ્ધાંતો સાથે સહમત થતાં કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક પરતઃપ્રામાણ્યવાદની આલોચના કરતા કહે છે કે ‘અર્થક્રિયા’ અથવા ‘સંવાદિ પ્રવૃત્તિ’ને જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાની કસોટી માની શકાય નહીં. સ્વપ્નમાં પણ આપણે વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ જોઈએ છીએ. દા.ત. સ્વપ્નમાં લાગેલી તરસ પણ સ્વપ્નના પાણીથી બુઝાય છે અથવા સ્વપ્નમાં દેખાતી ખુરશી ઉપર પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણે સ્વયંને બેઠેલા જોઈએ છીએ.

ફરીથી જાગ્રતાવસ્થામાં પાછા ફરતા આપણે વાસ્તવિક પાણી અથવા ખુરશીનો અભાવ જ મેળવીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે સ્વપ્નાવસ્થાનું આપણુ જ્ઞાન સાચુ ન હતું. આથી અર્થક્રિયાકારિત્વ હોવાથી સત્યતાનું પૂર્ણતયા પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી. એ જ રીતે સંવાદી પ્રવૃત્તિને પણ સત્યતાને જાણવાનો આધાર માની શકાય નહીં. આથી કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં જ્ઞાનમાં સ્વતઃપ્રામાણ્ય તથા સ્વયં પ્રકાશ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ભ્રમનો સિદ્ધાંત :

ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં ભ્રમના સિદ્ધાંતને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. મોટાભાગના દર્શનોએ તેનું વિવેચન કર્યું છે. ભ્રમના વિવેચનમાં સમસ્યા એ છે કે ભ્રમાત્મક પ્રત્યક્ષમાં દા.ત. ‘રજજુ-સર્પ’ના ભ્રમામાં, જે સર્પની આપણને પ્રતીતિ થાય છે, તે સત્ય છે અથવા અસત્ય છે. બધા વાસ્તવવાદી (Realist) દર્શન કોઈને કોઈ રીતે એમ પ્રતિપાદિત કરે છે કે ભ્રમાત્મક પ્રત્યક્ષનો વિષય, દા.ત. સર્પ, સત્ય છે તથા બધા પ્રત્યયવાદી દર્શન એમ માને છે કે ભ્રમાત્મક પ્રત્યક્ષનો વિષય અસત્ય અથવા પ્રતીતિ માત્ર હોય છે, તે સત્ય હોતો નથી. વાસ્તવમાં આ વિવેચનને એટલા માટે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, કેમ કે જો એ સિદ્ધ થઈ જાય કે અસત્ય અથવા મિથ્યા વિષય (વસ્તુ) નું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે તો તેના આધારે જગતના પ્રત્યયવાદી સ્વરૂપ અથવા આભાસવાદી સ્વરૂપને સિદ્ધ કરી શકાય છે. આથી વાસ્તવવાદીનો આગ્રહ એ છે કે અસત્ય (મિથ્યા) નું પ્રત્યક્ષ થઈ જ ન શકે, જો કશાનું પ્રત્યક્ષ (જ્ઞાન) થઈ રહ્યું છે તો તે અસત્ય હોઈ શકે નહીં. પ્રત્યયવાદીનો આગ્રહ એ છે કે અસત્ય અથવા આભાસ (મિથ્યા વસ્તુ) નું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે અર્થાત્ કોઈ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ થવું એ સિદ્ધ નથી કરતું કે તે વસ્તુ સત્ય (વસ્તુવાદી દૃષ્ટિએ) છે, તે વસ્તુ પ્રત્યય રૂપ અથવા આભાસ રૂપ પણ હોઈ શકે છે. આ રીતે ભ્રમના વિવેચનને આધારે જગતની સત્યતા અથવા અસત્યતાને પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનના ભ્રમ અંગેના સિદ્ધાંતને ‘અન્યથા ખ્યાતિવાદ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમના મતે ‘રજજુ-સર્પ’ ભ્રમના ઉદાહરણમાં આપણે જે સર્પનું પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તેનું કોઈ બીજું જગ્યએ (અન્યથા) અસ્તિત્વ છે. રજજુમાં એ સર્પનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લક્ષણપ્રત્યક્ષને કારણે થાય છે. આથી અહીં થતું સર્પનું જ્ઞાન વાસ્તવમાં અન્ય સ્થાન પર રહેલ સર્પનું જ્ઞાન છે. રામાનુજનો ભ્રમ સંબંધી સિદ્ધાંત ‘સત્ખ્યાતિવાદ’ કહેવાય છે. તેમના મતે ભ્રમમાં થતું સર્પનું જ્ઞાન વાસ્તવિક છે. કેમ કે તેમના ‘પંચીકરણ’ સિદ્ધાંત અનુસાર દરેક વસ્તુ દરેક વસ્તુમાં ઉપસ્થિત છે. સર્પ અસ્પષ્ટ રૂપે રજજુમાં ઉપસ્થિત હોય છે જે ભ્રમ-જ્ઞાનના સમયે ચેતનાને સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આથી રજજુમાં સર્પનું પ્રત્યક્ષ થવું વાસ્તવિક સર્પનું પ્રત્યક્ષ (સત્ ખ્યાતિ) જેવું જ છે. મીમાંસકો (પ્રભાકર) અનુસાર જુદા જુદા બે જ્ઞાન-વિષયોમાં ભેદ ન સમજવાને કારણે ભ્રમ થાય છે. રજજુ-સર્પ જ્ઞાનમાં સર્પનું જ્ઞાન સ્મૃતિને કારણે છે અને રજજુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે. રજજુ-સર્પનો ભ્રમ વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તથા સ્મૃતિ જ્ઞાનનો ભેદ ન કરવાથી સ્મૃતિ જ્ઞાનના વિષયને માન્યતા આપવી

(અખ્યાતિ) છે અથવા સ્મૃતિ દ્વારા પ્રાપ્ત સર્પ તથા પ્રત્યક્ષ દ્વારા પ્રાપ્ત રજજુ વચ્ચેના ભેદને ન સમજવાથી (વિવેકાખ્યાતિ) છે. આ દર્શન (ન્યાય, મીમાંસા તથા રામાનુજ દર્શન) વાસ્તવવાદી છે. તેઓ ભ્રમને પણ યથાર્થ જ્ઞાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ વર્ણવે છે. તેમના મતાનુસાર ભ્રમ-જ્ઞાન પણ કોઈ વિષયવસ્તુનું જ જ્ઞાન હોય છે. તેને ભ્રમ-જ્ઞાન કેવળ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે અન્ય વિષયવસ્તુના જ્ઞાન સાથે કોઈક રીતે મિશ્રિત થયેલું હોય છે. ભ્રમ વિષયક સિદ્ધાંતમાં વાસ્તવવાદી દાર્શનિકોનું આ મનોવિજ્ઞાન સમજાય છે કે અગર તેઓ એક પણ ઉદાહરણમાં ભ્રમની સત્તા માની લે તો સંપૂર્ણ જગતની સત્તાને પણ ભ્રમ હોવાની સંભાવના મનવી પડશે. આથી તેઓ સ્વીકારતા જ નથી કે ભ્રમ થાય છે. તેઓ ભ્રમના ઉદાહરણોને એવી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કોઈને કોઈ રીતે એ સિદ્ધ થઈ જાય કે કહેવાતા ભ્રમમાં જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે કોઈને કોઈ રૂપે સત્ય વસ્તુનું જ પ્રત્યક્ષ છે, ભ્રમ છે જ નહીં.

કાશ્મીર શૈવ દર્શન જગતના પ્રત્યયવાદ સમ્મત આત્માસવાદી સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરે છે. ભ્રમ અંગેના વાસ્તવવાદી સિદ્ધાંતની આલોચના કરતાં કાશ્મીર શૈવ દર્શન માને છે કે વાસ્તવવાદી દાર્શનિક ભ્રમના વિષયનું યથાર્થ વિષય સાથે તાદાત્મ્ય નિરુપણ કરી લે છે જેમાં યથાર્થ વસ્તુનું સ્થાન ભ્રમ-વસ્તુ ગ્રહણ કરી લે છે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ‘રજજુ-સર્પ’ ભ્રમના ઉદાહરણમાં રજજુનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી પણ સર્પનું પ્રત્યક્ષ થાય છે અને આ સર્પ તો નિશ્ચિત રીતે ખોટો છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે આપણે સર્પને જોઈએ છીએ યા જાણીએ છીએ રજજુને નહીં, પરંતુ વાસ્તવિકતામાં ત્યાં સર્પનું અસ્તિત્વ હોતું નથી, ત્યાં તો કેવળ રજજુનું જ અસ્તિત્વ હોય છે. વાસ્તવિક સર્પનું અસ્તિત્વ ક્યાંક બીજે હોઈ શકે છે પરંતુ ‘રજજુ-સર્પ’ ભ્રમમાં સર્પનું નિશ્ચિત રીતે અસ્તિત્વ નથી હોતું. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભ્રમમાં જે સર્પનું આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે તેની સત્તા આપણી માનસિક રચનાનો વિષય છે. તે કાલ્પનિક છે. તે વિષયનિષ્ઠ સર્જન છે વસ્તુનિષ્ઠ યથાર્થ સર્જન નહીં. ભ્રમ સંબંધી પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરતાં કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક કહે છે કે ભ્રમ-વસ્તુને પૂર્ણતયા મિથ્યા (અસત્ય) કહી શકાય નહીં કારણ કે એ પૂર્ણતયા અનસ્તિત્વવાન હોતી નથી પણ ચેતનાનું વાસ્તવિક ચૈતસિક સર્જન અથવા આત્મપ્રક્ષેપણ (આત્માસ) છે. જ્ઞાતાથી સ્વતંત્ર ‘રજજુ-સર્પ’ના અસ્તિત્વને માનવું એ ‘રજજુ-સર્પ’ જ્ઞાનનો અપૂર્ણ વિચાર છે. ભ્રમ વાસ્તવમાં અપૂર્ણ જ્ઞાન (અપૂર્ણ-ખ્યાતિ)નો વિષય છે. આ રીતે ભ્રમને અજ્ઞાનનો વિષય કહી શકાય પરંતુ અજ્ઞાન જ્ઞાનનું સર્વથા વિરોધી અથવા અભાવ નથી. જ્યારે આપણે રજજુમાં સર્પને જોઈએ છીએ તો અહીં જ્ઞાનની અનુપસ્થિતિ નથી કેમ કે આપણે સર્પને જોઈએ અથવા જાણીએ તો છીએ જ. તેને ભ્રમ કેવળ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે આપણે સર્પને તેના વાસ્તવિક રૂપમાં જોતા નથી. આ સર્પ આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનનો વિષય છે. ભ્રમમાં પ્રત્યક્ષ થતા સર્પની વાસ્તવિકતા એ છે કે આપણા મનની કલ્પના અથવા આત્મસર્જન છે જે બાહ્ય વસ્તુ (સર્પ)ના રૂપમાં પ્રતીત થઈ રહી છે. જ્યારે આપણે જાણી લઈએ છીએ કે સર્પનું વિષય રૂપ આપણા મનથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી તો આપણું જ્ઞાન પૂર્ણ જ્ઞાન

કહેવાશે. આ જ રીતે સ્વપ્નની વસ્તુને પણ મનથી અલગ સ્વતંત્ર માનવાને બદલે મનથી અભિન્ન અથવા મનનો આભાસ માનવું એ પૂર્ણજ્ઞાન છે તથા તેનાથી વિપરીત માનવું એ અપૂર્ણ જ્ઞાન છે. એ જ રીતે અન્ય પ્રત્યયવાદી દર્શન પણ ભ્રમની રજૂઆત કરે છે. વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ દર્શન અનુસાર ‘રજજુ-સર્પ’ ભ્રમમાં આપણે જે રૂપનું પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ તે રજજુમાં નથી પણ આપણા (પ્રત્યક્ષકર્તાના) મનમાં છે અને તેને જ આપણે રજજુ પર પ્રક્ષેપિત કરીએ છીએ. આથી ભ્રમ-જ્ઞાન વાસ્તવમાં જ્ઞાતાના મનમાં સ્થિત વિજ્ઞાનોને જ બાહ્ય પ્રક્ષેપિત કરીને જાણવું આત્મ-ખ્યાતિ છે. અદ્વૈત-વેદાંત અનુસાર ભ્રમ ‘અનિર્વચનીય ખ્યાતિ’નો વિષય છે. ‘રજજુ-સર્પ’ ભ્રમમાં પ્રત્યક્ષ થતો સર્પ સત્ય નથી, તેમ છતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે, આથી તેને ન તો સત્ કહી શકાય કે ન તો અસત્. માટે સર્પની સત્તા સદસદ્ અનિર્વચનીય છે.

પરમશિવ (પરમતત્ત્વ)

કાશ્મીર શૈવ દર્શન અદ્વૈતવાદી દર્શન છે. તે એકમાત્ર તત્ત્વ પરમશિવની સત્તા મને છે. સમસ્ત જીવ, જગત પરમ શિવની જ અભિવ્યક્તિ છે. પરમ શિવ જ સ્વયંને આત્માઓ (પશુ) તથા જગતના રૂપમાં આભાસિત કરે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર પરમતત્ત્વ (પરમશિવ) સ્વરૂપતઃ અનિર્વચનિય છે. તેને સામાન્ય જ્ઞાન અથવા તર્કબુદ્ધિ દ્વારા જાણી શકાય નહીં. પરમશિવનું જ્ઞાન આગમ પ્રમાણ દ્વારા જ થઈ શકે છે જે ઉચ્ચતર જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ છે. અતઃ આગમ પ્રમાણને આધારે જ પરમશિવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકાય છે.

પરમતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં તાંત્રિક પરંપરાની સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ અવધારણા એ છે કે અહીં પરમતત્ત્વને શક્તિરૂપ અથવા ક્રિયાશીલ માનવામાં આવેલ છે. પરમ ચૈતન્યને અહીં જ્ઞાન તથા ક્રિયા બન્ને રૂપમાં માનવામાં આવેલ છે. અહીં ચૈતન્ય નિષ્ક્રિય નથી પણ સ્પન્દનશીલ છે. તેની સ્પંદનશીલતા યા ક્રિયાત્મકતાને શક્તિના નામથી વર્ણવવામાં આવેલ છે. ચૈતન્યતત્ત્વ યા શિવ વાસ્તવમાં શિવ તથા શક્તિ, જ્ઞાન તથા ક્રિયા, પ્રકાશ તથા વિમર્શ (શિવ તથા શક્તિ), (વિમર્શના અનેક નામ છે- પરાશક્તિ, ઐશ્વર્ય, કર્તૃત્વ, સ્ફુરતા, સાર, હૃદય, સ્પંદ, અહં તથા વિમર્શ પદને શક્તિનું વાચક માનવામાં આવે છે.) બન્ને છે. તંત્રદર્શનની આ અવધારણા મહત્ત્વપૂર્ણ એટલા માટે પણ માનવામાં આવે છે કેમ કે વૈદિક પરંપરાના દર્શનોમાં પરમતત્ત્વના સ્વરૂપમાં આ બાબત પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. અદ્વૈત વેદાંત અનુસાર ચૈતન્યમાં ક્રિયાત્મકતા માયાને કારણે આવે છે. તેમના મતે ક્રિયાશીલતા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ યા સ્વભાવ નથી. શક્ય છે કે અદ્વૈત-વેદાંત આમ એટલા માટે માને છે, કેમ કે તેમના મતે કર્મ અપૂર્ણતાનું ઘોતક છે. આથી બ્રહ્મમાં સર્જનક્રિયા વગેરે કોઈપણ કર્મનો પૂર્ણ રીતે અભાવ હોવો જોઈએ. પરંતુ તંત્ર માને છે કે ક્રિયાનું એક એવું સ્વરૂપ છે જે માયાને કારણે નહીં પણ શિવમાં સ્વાભાવિક રીતે જ છે. આ ક્રિયાને જ તંત્ર-દર્શનમાં સ્પંદ કહેવામાં આવેલ છે. તંત્રદર્શન પણ એ માને છે કે કર્મ અપૂર્ણતાનું ઘોતક છે પરંતુ તેમના અનુસાર સ્પંદ યા ક્રિયાનો કર્મ સાથે મૌલિક ભેદ છે. સ્પંદ અપૂર્ણતાનું ઘોતક નથી પણ પૂર્ણતા અથવા આનંદનું

સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં સ્પંદના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કર્મ ઐચ્છિક હોય છે, તેને કરવા માટે કર્તાએ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સ્પંદ ક્રિયામાં કર્તાને પ્રયત્ન યા આયાસ કરવો પડતો નથી. તે અનાયાસ થાય છે. તે આનંદનું સ્વાભાવિક ઉચ્છલન(હલચલ) છે. તે અપૂર્ણતા નહીં પણ પૂર્ણતાની અવસ્થામાં અભિવ્યક્ત થાય છે.

કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક એમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતાની સ્થિતિ નથી, પણ પૂર્ણતાની સ્થિતિમાં આનંદની ભરપૂર હોય છે અને આનંદનો એ સ્વભાવ છે કે તેમાં સ્વાભાવિક ક્રિયા સ્પંદ રૂપે પોતાની મેળે જ હોય છે. આને આધારે કાશ્મીર શૈવ દર્શન પ્રતિપાદિત કરે છે કે શિવ જે સર્જનક્રિયા કરે છે તે તેનું કર્મ નહીં પણ શિવમાં જે આનંદ છે તે સર્જનક્રિયાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. સર્જન-ક્રિયા શિવની અપૂર્ણતાનું ઘોતક નથી કારણ કે એ તેનું કર્મ નથી પણ ‘ક્રિયા’ યા ‘સ્પંદ’ છે. શિવ પૂર્ણ છે અને તેની પૂર્ણતા આનંદના ઉચ્છલનના રૂપમાં સર્જન રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. સ્પંદ ક્રિયાને કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં શિવનું ‘સ્વાતંત્ર્ય’ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કેમ કે તેમાં કોઈપણ પ્રકારની બદ્ધતા હોતી નથી.

શિવમાં જે શક્તિરૂપતા છે તેના દ્વારા વિશ્વની રચના થાય છે. શિવ સૃષ્ટિ રચના કરીને પણ સૃષ્ટિથી અલગ રહે છે અર્થાત્ તેના સ્વતંત્ર્યમાં કોઈ ઉણપ આવતી નથી. સૃષ્ટિ કરવા માટે શિવ પર કોઈ બાધ્યતા નથી, ન આંતરિક બાધ્યતા છે કે ન બાહ્ય બાધ્યતા છે. આંતરિક બાધ્યતા એટલા માટે નથી કેમ કે શિવ પૂર્ણ છે, તેમાં કોઈ ઉણપ નથી જેની પૂર્તિ માટે તે સર્જન કરે. સર્જન કરવા માટે શિવ પર કોઈ બાહ્ય બાધ્યતા નથી કેમ કે શિવનું કોઈ બીજું વિરોધી તત્ત્વ નથી, આથી તેના વિરોધનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી.

પરમતત્ત્વના સ્વરૂપના સંબંધમાં તંત્ર દર્શનની બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ અવધારણા છે શિવને વિશ્વોત્તીર્ણ તથા વિશ્વમય બન્ને માને છે. શિવ પોતાની ક્રિયા-સ્વાતંત્ર્યથી જગતની અભિવ્યક્તિ કરે છે. તે એકી વખતે ‘પર’ તથા ‘અંતર્યામી’ બન્ને છે. જો શિવને કેવળ ‘પર’ માનવામાં આવે તો તે વિશ્વથી અલગ થઈ જશે તથા જો તેને કેવળ ‘અંતર્યામી’ માનવામાં આવે તો તેના સ્વાતંત્ર્ય અને નિરપેક્ષતામાં બાધા ઉપસ્થિત થશે. આથી તંત્રદર્શનમાં શિવના વિશ્વોત્તીર્ણ તથા વિશ્વમય બન્ને સ્વરૂપને સમાન રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે. ઉપનિષદોમાં શિવના આ બન્ને રૂપોને સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેમાં બ્રહ્મના ‘પર’ સ્વરૂપને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ‘નેતિ નેતિ’ વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને ‘સર્વંખલુ ઇદમ્ બ્રહ્મ’ પર ઓછું મહત્ત્વ આપાયું છે. અદ્વૈત-વેદાંતમાં સંભવતઃ આ બાબતનો આધાર લઈને બ્રહ્મના ‘પર’ સ્વરૂપને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન શિવની વિશ્વમયતાની સત્તાત્મક યા તાત્ત્વિક રીતે વ્યાખ્યા કરે છે. તેના અનુસાર આ જગત શિવ સ્વયંનું પ્રગટીકરણ છે. જગત તત્ત્વતઃ શિવ જ છે. શિવ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, કેમ કે શિવ પોતાનામાંથી જ જગતનું નિર્માણ કરે છે. આ રીતે

શિવ વિશ્વમય છે, કેમ કે શિવ અને વિશ્વમાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ અભેદ છે. સાથે સાથે શિવ વિશ્વોત્તીર્ણ પણ છે કેમ કે શિવ જગતમાં ખપી જતા નથી. એટલે કે શિવ પૂર્ણ શિવ જળવાઈ રહે છે અને જગત પણ બની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જગત શિવનું પરિવર્તન નથી પમ શિવનું સ્વરૂપ પ્રસાર (Self Extension) છે. સાથે જ જગત શિવનો આભાસ છે તથા શિવને તેનું જ્ઞાન પણ છે. જે રીતે વ્યક્તિ પોતાના કલ્પનાલોકનું નિર્માણ કરી લે છે અને સ્વયં એ લોકથી પર અને અપ્રભાવિત પણ રહે છે એ રીતે શિવ જગતનું સર્જન કરે છે તથા જગતથી પર અને અપરિવર્ત્ય પણ રહે છે. સમસ્યા ત્યારે ઊભી થઈ શકે છે જ્યારે શિવ આ સર્જનમાં લિપ્ત થઈને એ જાણતા નથી કે તે તેનો આભાસ છે. જગતમાં અંતર્ભૂત રહીને પણ શિવને પોતાની ‘પર રૂપતા’નું જ્ઞાન હોય છે.

શિવમાં અહં વિમર્શ અથવા આત્મ ચેતના (Self Consciousness)નું હોવું એ તંત્ર દર્શની બીજી વિશેષતા છે. અદ્વૈત-વેદાંત દર્શનમાં બ્રહ્મને શુદ્ધ ચૈતન્ય માનવામાં આવેલ છે. તેમાં પરમતત્ત્વમાં આત્મ-ચેતના માનવામાં આવેલ નથી. તેની પાછળનો વેદાંતનો તર્ક એ છે કે આત્મ-જ્ઞાન માટે દ્વૈત હોવું આવશ્યક છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ ચેતના તથા અદ્વૈત છે તે સિવાય અન્ય કોઈની સત્તા નથી. કેમ કે અહંનું જ્ઞાન કેવળ પોતાને અન્યથી (અનાત્મથી) અલગ કરવા માટે આવશ્યક હોય છે તથા અદ્વૈતવાદમાં અનાત્મ (અન્ય) નો સર્વથા અભાવ છે, આથી પરમતત્ત્વમાં આત્મ-જ્ઞાન (અહંબોધ) માની શકાય નહીં. કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક માને છે કે અનાત્મનું અસ્તિત્વ તથા બોધ કેવળ પોતાને અન્યથી અલગ રૂપમાં જાણવા માટે આવશ્યક હોય છે. કેવળ સ્વયંનું અસ્તિત્વ-બોધ માટે અનાત્મનો બોધ અથવા અસ્તિત્વ જરૂરી નથી. અહીં જરૂરી છે તે છે ચેતના યા જ્ઞાનનું ક્રિયારૂપ હોવું. શિવ ચેતનામાં જે સ્વાભાવિક ઉચ્છલનતા યા સ્પંદ છે, જે જ તેના અહં વિમર્શનું કારણ (occasion) બને છે જે અનાત્મ (not-self) ન રહેવા છતાં સંભવ છે. આથી ‘અહં’ને ચેતનાનું પ્રથમ વિમર્શ માનવામાં આવેલ છે. તેનો અર્થ એ કે અહં વિમર્શ ચેતનાની સ્વાભાવિક ક્રિયા છે જે વિશ્વ વિમર્શ ન રહેવા છતાં સ્વયં પોતાનામાં રહે છે. અદ્વૈત-વેદાંત પરમતત્ત્વ બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક ક્રિયા માનતું નથી તેથી તેના માટે અનાત્મનાં અભાવમાં બ્રહ્મમાં અહં વિમર્શ માનવો શક્ય નથી.

કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક અદ્વૈત-વેદાંતની આલોચના કરશે કે ચેતના અને જડમાં આ જ તો ભેદ છે કે ચેતના પોતાને જાણે છે અને જડ પોતાને જાણતું નથી. ચેતનાનો સ્વભાવ છે કે તે બીજાને પણ જાણે છે અને પોતાને પણ જાણે છે. અદ્વૈત વેદાંતીઓનું કહેવું છે કે બીજાને જાણવાની પ્રક્રિયામાં જ ચેતના પોતાને જાણે છે એ યોગ્ય નથી, કેમ કે સ્વાભાવિક સ્પંદને કારણે ચેતના બીજાને જાણ્યા વગર પણ સ્વયં પોતાને જાણે છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ ચૈતન્ય તત્ત્વ હોવા છતાં તેને સ્વયં પોતાનું જ્ઞાન નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. જો ચૈતન્યને પોતાને પોતાનું જ્ઞાન ન હોય તો તે પણ જડ જેવું જ કહેવાશે. અહં-જ્ઞાન રહિત બ્રહ્મમાં અને જડ રૂપ ભૌતિક પ્રકાશમાં વાસ્તવિક અંતર શું છે? શિવને સચ્ચિદાનંદ (સત્, ચિત્, આનંદ રૂપ) માનવામાં આવે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં સ્વતંત્રતા યા પૂર્ણતાને આનંદ કહેવામાં આવેલ છે. આનંદ પરમશિવનું મૂળ સ્વરૂપ છે. જ્યાં આનંદનો અનુભવ (ક્રિયારૂપ

(ઉચ્છલન) પણ છે. અદ્વૈત-વેદાંતમાં પરમ તત્ત્વ આનંદ સ્વરૂપ છે પણ તેમાં આનંદની કોઈ ચેતના નથી હોતી કેમ કે તેમાં વિષય-વિષયીનો કોઈ સંબંધ નથી હોતો જે કોઈપણ પ્રકારના બોધ માટે આવશ્યક છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર જે રીતે અસ્તિત્વનો કોઈ અર્થ અસ્તિત્વવાન વગર તથા ચેનાનો કોઈ અર્થ કોઈ ચેતન વગર નથી હોતો એ જ રીતે આનંદનો પણ કોઈ અર્થ રહેતો નથી જો આનંદનો અનુભવ ન થતો હોય.

અદ્વૈત વેદાંતી કહેશે કે બ્રહ્મ સ્વયં આનંદ સ્વરૂપ છે, આનંદના ભોક્તા યા અનુભવકર્તા નથી. કેમ કે તે વ્યક્તિરૂપ નથી. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર બ્રહ્મ યા શિવ વ્યક્તિરૂપ (Person) પણ છે કેમ કે તેમાં અહં-ચેતના (Self Conscious ness) છે. જે કે તે પૂર્ણાહં (Perfect self or Absolute person) છે, તે જાણે છે કે કેવળ હું જ છું યા જે કંઈ છે તે બધું હું જ છું.

શિવ નિર્ગુણ, નિર્વિકલ્પ તત્ત્વ છે કારણ કે જે ગુણો યા વિકલ્પો (categories) ને બુદ્ધિ જાણે છે તેથી તે પર છે. બુદ્ધિ જે શિવની અવધારણા (conceive) કરે છે તે બુદ્ધિની સમજણનું શિવતત્ત્વ છે, સ્વયંભૂ શિવ નહીં. પરંતુ એ પણ સત્ય છે કે બુદ્ધિ પણ શિવનું આત્મ પ્રકાશન છે. આથી બુદ્ધિને એ અધિકાર છે કે તે પોતાની રીતે શિવને સમજે તેમાં કોઈ વાંધો નથી. કેમ કે બુદ્ધિ દ્વારા અર્થાત્ આપણા દ્વારા સમજવામાં આવેલ શિવ જ આપણા કામમાં આવશે, આપણી મતિ પ્રમાણે સમજવામાં આવેલ શિવને આધારે જ શાખાયન્દ્ર ન્યાય દ્વારા અસલી શિવ સુધી પહોંચાશે.

પરમ તત્ત્વના સ્વરૂપ અંગે તંત્રદર્શનની એક અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ અવધારણા એ છે કે પરમશિવ શિવ-શક્તિન સમરસ છે અથવા શક્તિરૂપ છે. શિવ અને શક્તિ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. શક્તિ શિવનું જ સ્વરૂપ છે. પરમતત્ત્વ ન તો શિવ અને ન શક્તિના પ્રાધાન્યનું સ્તર છે. તે પૂર્ણ સમન્વય અથવા સમરસતાનું સ્તર છે. શિવ તથા શક્તિ મૂળભૂત રીતે એક જ છે. જે પરમ શિવ છે તે જ પરમ શક્તિ છે. બન્ને ચિત્તરૂપ હોવાને કારણે સ્વરૂપતઃ અભિન્ન છે.

શિવ અને શક્તિ બન્ને એક જ છે તો પછી બે શબ્દો શા માટે પ્રયોજવામાં આવ્યા છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે બે શબ્દોમાં કેવળ અર્થનો જ ભેદ (Connotative difference) છે, તેના દ્વારા દર્શાવવામાં આવતી વસ્તુનો ભેદ (Denotative difference) નથી. દા.ત. વહેતા પાણીને પાણી પણ કહેવામાં આવે છે અને પ્રવાહ પણ કહેવામાં આવે છે. પાણી અને પ્રવાહનો અર્થ અલગ અલગ છે પરંતુ બન્ને શબ્દો દ્વારા ઈંગિત થતી વસ્તુ એક જ છે- વહેતું પાણી. હકીકત એ છે કે પાણી સ્થિર નથી, વહેતી સ્થિતિમાં છે અને તેના વહેવાની સ્થિતિને જ પ્રવાહ કહે છે. આથી પ્રવાહ કોઈ અલગ વસ્તુ નથી પણ પાણી જ છે. એ જ રીતે ચૈતન્ય તત્ત્વ (શિવ) ક્રિયાશીલ (Dynamic) છે અને તેની ક્રિયાશીલતા (Dynamism) ને જ શક્તિ કહે છે. વાસ્તવમાં તાંત્રિક દર્શન અનુસાર ચૈતન્ય કેવળ વસ્તુ (entity) જ નથી, શક્તિ (force or energy) પણ છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ‘શક્તિ’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે તેથી તેને ‘ચિતિ’, ‘સંવિત્’, ‘દેવી’, ‘ભગવતી’, ‘પરમેશ્વરી’, ‘પરા’ વગેરે સ્ત્રીલિંગ

શબ્દોથી વર્ણવવામાં આવે છે. શિવ-શક્તિ સંબંધ દર્શાવવા માટે ‘શંકર-પાર્વતી’ યા ‘પતિ-પત્ની’ અથવા ‘અર્ધનારીશ્વર’ના પ્રતીકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રતીકો શિવ-શક્તિ સંબંધને પૂર્ણરૂપે વ્યક્ત કરતા નથી. પતિ-પત્નીના પ્રતીક દ્વારા એ સમજી શકાય છે કે બન્ને બે છે અને એક સાથે અથવા એકસૂત્રમાં રહે છે, પરંતુ શિવ-શક્તિ બે નથી, તે તત્ત્વતઃ એક જ છે. અર્ધનારીશ્વરના પ્રતીક દ્વારા એ સમજી શકાય છે કે શિવનું અરધો ભાગ શિવનો તથા અરધો ભાગ શક્તિનો છે. પરંતુ શિવ-શક્તિને આ રીતે સમજી શકાય નહીં કેમ કે શિવ (સંપૂર્ણ) જ શક્તિ છે અને શક્તિ (સંપૂર્ણ) જ શિવ છે. વાસ્તવમાં તેમાં વાચ્ય વસ્તુનો ભેદ (denotative difference) કરી શકાય નહીં. કેવળ સમજૂતીની દૃષ્ટિએ તેમનામાં ભેદ પાડવામાં આવે છે. શિવ અને શક્તિ પર અલગ અલગ વિચાર કરતાં શિવ ચેતનાનો શુદ્ધ પ્રકાશ છે તથા શક્તિ ચેતનાની શક્તિ યા સ્વાતંત્ર્ય છે. તંત્ર દર્શનમાં શક્તિ માટે અનેક નામ પ્રચલિત છે. તેને સ્વાતંત્ર્ય, શક્તિ, અહંતા, સ્ફુરતા, વિમર્શ તથા સ્પંદ કહેવામાં આવે છે. શાક્ત મતમાં પરમેશ્વરને સ્ત્રી રૂપે માનવામાં આવે છે અને તેને જ શક્તિ યા પરાશક્તિ કહેવામાં આવી છે. એ પરાશક્તિ માટે આનંદ-ભૈરવી, મહાભૈરવી, ત્રિપુર-સુંદરી, લલિતા વગેરે નામ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. સાધનાં ક્ષેત્રમાં મહાશક્તિની કલ્પના ભવાની, યોગમાં કુંડલિની, કોપમાં કાલી અને સમરાંગણમાં દુર્ગા છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર સમસ્ત સર્જનના મૂળમાં એક જ શક્તિતત્ત્વ છે અને તેની અભિવ્યક્તિના અનેક રૂપ છે. સર્જન, સ્થિતિ અને સંહારમાં શિવ શક્તિ માટે પ્રયોજાતા વિભિન્ન નામ શિવની ક્રિયારૂપતાને જ વ્યક્ત કરે છે.

શક્તિને વાક્ શક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે, જેના પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા તથા વૈખરી એ ચાર સ્તર છે. આ સ્તરો દ્વારા જ વાક્ સર્જનને સમજાવવામાં આવે છે. આ સ્તર શક્તિની અભિવ્યક્તિના સ્તર છે. પરા અવસ્થા ચિત-આનંદની અવસ્થા છે, પશ્યન્તી ઈચ્છા-અવસ્થા છે, મધ્યમા જ્ઞાનની અવસ્થા છે તથા વૈખરી ક્રિયાની અવસ્થા છે. યા અવસ્થાઓ શિવતત્ત્વ (શુદ્ધ અધ્વા)માં સ્થિત શક્તિની અભિવ્યક્તિની અવસ્થાઓ છે. પરા શિવશક્તિની અવસ્થા છે, પશ્યન્તી સદાશીવની અવસ્થા છે, મધ્યમા ઈશ્વરની તથા વૈખરી સદવિદ્યાની અવસ્થા છે. પરા અવસ્થા શુદ્ધ એકતા (Pure Unity) અથવા અભેદની અવસ્થા છે. અહીં શુદ્ધ તાદાત્મ્ય છે કેમ કે સર્જન નથી. અહીં કેવળ ‘અહં વિમર્શ’ છે. પશ્યન્તી ભેદાભેદ અવસ્થા છે (Unity-in-difference) જેમાં અહમિદમ્ વિમર્શ છે. મધ્યમા પણ ભેદાભેદની અવસ્થા છે, પરંતુ અહીં ઈદમહમ્ વિમર્શ છે. અહીં પશ્યન્તીની તુલનાએ ભેદ અધિક પ્રગટ થાય છે. વૈખરીમાં એકતા અને ભેદ બન્ને છે, જેમાં અહમ્ ચ ઈદં ચ વિમર્શ છે. તેમાં ભેદ પૂર્ણપણે પ્રકાશિત છે, વૈખરી અવસ્થામાં શિવનું સ્પંદ ક્રિયા રૂપમાં સ્પષ્ટતઃ પ્રકાશિત થઈ જાય છે. શક્તિને કુંડલિની પણ કહેવામાં આવે છે જે શરીરના મૂલાધારમાં રહે છે. કુંડલિનીના ત્રણ સ્તર - બોધ કુંડલિની, નાદ કુંડલિની તથા પ્રાણ કુંડલિની છે. કુંડલિનીના આ ત્રણ રૂપ ચિત્તશક્તિના જ ત્રણ સ્તરો - આધ્યાત્મિક (Spiritual), માનસિક (mental) તથા શારીરિક (physical) માં પ્રગટીકરણના ત્રણ સ્તર છે. બોધ કુંડલિની આધ્યાત્મિક સ્તર પર અભેદ

જ્ઞાનના રૂપે પ્રગટ થાય છે. નાદ કુંડલિની માનસિક સ્તર પર માનસિક ક્રિયાઓના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. પ્રાણ કુંડલિની શારીરિક સ્તર પર પ્રાણ (life) ના રૂપે શરીરમાં સંચરિત થાય છે.

તંત્રદર્શનમાં સામાન્યતઃ શક્તિનાં પાંચ પ્રકારો આપવામાં આવે છે - ચિત્ શક્તિ, આનંદ શક્તિ, ઈચ્છા શક્તિ, જ્ઞાન શક્તિ તથા ક્રિયા શક્તિ. ચિત્ શક્તિ અને આનંદ શક્તિને શિવની સ્વરૂપ શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આ શક્તિઓને કારણે જ શિવ વિમર્શમય તથા આનંદ રૂપ છે. ઈચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિઓને શિવની સ્વાતંત્ર્ય શક્તિ કહી શકાય, જેને તેઓ સર્જનની અભિવ્યક્તિના રૂપમાં પ્રગટ કરે છે. ચિદાત્માની પ્રકાશ રૂપતા જ તેની ચિત શક્તિ છે. ચેતના સ્વરૂપ જ શક્તિ રૂપ છે, તેથી તેને ચિત્ શક્તિ કહેવામાં આવે છે. શિવ પૂર્ણ છે. પર-નિરપેક્ષ, આત્મપૂર્ણતાની પ્રતીતિ જ આનંદ શક્તિ છે. શિવમાં સર્જવાત્મક ઈચ્છાનું સ્ફુરણ જ ઈચ્છા શક્તિ છે. તેના દ્વારા જ શિવ પોતાના આનંદના પ્રકાશનની ઈચ્છા કરે છે. પરમશિવની ઈચ્છા શક્તિ જ્યારે જ્ઞેયતા ધારણ કરે છે અથવા કાર્યોન્મુખ બને છે તો તેની પ્રકાશન શક્તિ જ્ઞાન શક્તિ દ્વારા પ્રેરિત હોય છે. ઈચ્છા શક્તિ જ જ્યારે ક્રિયા રૂપે બાહ્ય પ્રગટ થઈ જાય છે ત્યારે ક્રિયા શક્તિ કહેવામાં આવે છે.

સર્જન-પ્રક્રિયા :

સર્જન-પ્રક્રિયા તંત્રદર્શનમાં જગતને પરમતત્ત્વની જ અભિવ્યક્તિ માનવામાં આવેલ છે. સર્જન તેનો આત્મ પ્રસાર છે. તેના દ્વારા જ બધા પદાર્થો આવિર્ભૂત થાય છે તથા પાછા તેનામાં વિલીન થઈ જાય છે. સર્જન શિવનું ઉન્મીલન માત્ર છે જે તેની ઈચ્છા શક્તિનું જ પ્રગટીકરણ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર પોતાની વ્યક્તાવસ્થામાં પણ જગત શિવથી ભિન્ન હોતા નથી, તેની પ્રતીતિ માત્ર ભિન્ન હોય છે. જગત હંમેશાં શિવમય રહે છે. પરમતત્ત્વ પોતાની સ્વતંત્રેચ્છાથી સર્જન કરે છે અને સ્વયં સર્જન દશામાં અવતીર્ણ રહે છે. અસીમ હોવા છતાં તે પોતાને સસીમ (બદ્ધ) રૂપમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. સર્જન કરવા માટે તેમનું કોઈ પ્રયોજન હોતું નથી. એ તેનો સ્વભાવ (સ્વાતંત્ર્ય) છે. પોતાની લીલા માટે પરમ શિવ સર્જન કરે છે અને સ્વયં બંધન સ્વીકારે છે. તેમ છતાં તે અસીમ અને પરમતત્ત્વ જ રહે છે. તેના સ્વરૂપમાં કોઈપણ વાસ્તવિક પરિવર્તન થતું નથી. બધા જ પરિવર્તન પ્રતીતિ માત્ર હોય છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ પરમશિવની લીલા જ છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્ત કહે છે કે જો પરમશિવ સર્જન ન કરે અને એકલા જ રહ્યા હોત તો તે ‘પરમતત્ત્વ’ નહીં પણ ઘટ, પટ જેવું કંઈક હોત. પોતાના સ્વભાવને કારણે તે વિશ્વનો આત્માસ કરવા માટે પૂર્ણતઃ નિરપેક્ષ છે. પરમશિવનો આ સ્વતંત્ર સ્વભાવ જ તેની પંચકૃત્યકારી ક્રિડા છે, તેનો ઉદ્દેશ તેના સ્વાત્મ-ઉલ્લાસ સિવાય બીજો કોઈ ન હોઈ શકે. નિરાકાંક્ષ તથા પરિપૂર્ણ પરમશિવની સ્વાતંત્ર્ય-ક્રિડાના ઉદ્દેશ્યને સમજાવતા આચાર્ય સોમાનંદે ‘શિવૃષ્ટિ’માં કહ્યું છે કે જેમ અપરિમિત ઐશ્વર્યના ચમત્કાર (બોધ) દ્વારા પરિતૃપ્ત કોઈ સાર્વભૌમ રાજા બધા પ્રકારના વાહન વગેરે સાધનો પોતાની પાસે હોવા છતાં પોતાની પૂર્ણ તૃપ્ત સ્વભાવની સ્વતંત્ર લીલાવશ પગે ચાલવાની ક્રિડા કરે છે, અહીં પગે ચાલવાની

તેની ક્રિડા હોઈ શકે છે કેમ કે પગે ચાલવાનો ઉદ્દેશ્ય પોતાના આનંદ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે નહીં. એ જ રીતે પરમેશ્વર સ્વાત્મપૂર્ણતાના સ્વતંત્ર્યને કારણે પોતે પોતાના આનંદમાં જ સ્પંદિત રહે છે અને પોતાની અંદર પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છામાત્રથી જ ઉન્મીલિત શિવતત્ત્વથી લઈને પૃથ્વી તત્ત્વ પર્યંત પોતાના સ્વરૂપભૂત - પ્રમાતૃ-પ્રમેય, વિષયી-વિષય વગેરે ભિન્ન રૂપો દ્વારા ક્રિડા કરતા રહે છે. વિશ્વાત્માસના સર્જન સંહારાત્મક આ ક્રિડા જ તેનું સ્વાતંત્ર્ય છે અને આ સ્વાતંત્ર્ય જ જગદાત્માસનો એકમાત્ર હેતુ છે. વિશ્વનું સર્જન અને પ્રલય, બંધન અને મોક્ષની કલ્પના તેનો સ્વાતંત્ર્ય સ્વભાવ છે. આ સ્વતંત્ર્ય સ્વભાવને કારણે જ કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં તેને પૂર્ણ સ્વતંત્ર આનંદધન પરમ ઈશ્વર કહેવામાં આવ્યો છે. પોતાના આ સ્વતંત્ર્ય દ્વારા, ક્યાંક અક્રમ દ્વારા, અભેદ, ભેદાભેદ અને ભેદ રૂપ ત્રણે દશાઓમાં પોતાના આત્માસનની લીલા કરે છે. જગતનું પોતાની અંદર આ આત્માસ અને પાછું એ આત્માસિત જગતને પોતાની અંદર વિલય જ તેનું સ્વાતંત્ર્ય રૂપ કર્તૃત્વ છે. આ કર્તૃત્વ સ્વભાવ દ્વારા તે સર્જન, સ્થિતિ, સંહાર, નિગ્રહ (તિરોધાન) તથા અનુગ્રહ રૂપી પંચકૃત્યો કરે છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શન શિવ અને જગત વચ્ચે અભેદ સંબંધ માને છે. વિશ્વ શિવની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ છે અને અભિવ્યક્તિ હોવા છતાં તેનું તાદાત્મ્ય શિવ સાથે જળવાઈ રહે છે. વ્યક્ત થતા પહેલાં અવ્યક્ત દશામાં સૃષ્ટિ શિવ સાથે સંબંધિત રહે છે, જેમ આપણા વિચાર વ્યક્ત થતા પહેલાં આપણા મનમાં રહે છે. જેવી રીતે શિવ ચૈતન્ય છે તેવી રીતે જગત પણ ચૈતન્ય છે તે બન્નેમાં તાત્ત્વિક એકતા છે, તાદાત્મ્ય છે. આ સંબંધને સ્પષ્ટ કરવા માટે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં સાગર અને તેના મોજાનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. જે રીતે શાંત નિસ્તરંગ મહાસાગર પોતાના સ્વરૂપભૂત જળને પોતાની અંતર્ગત જ અસંખ્ય મોજા રૂપે આત્માસિત કરે છે, એ રીતે પરમશિવ પોતાના અખંડ પ્રકાશ રૂપતા અંતર્ગત પોતાની સ્પંદરૂપા ઈચ્છા શક્તિને ઉલ્લાસિત કરીને પોતાના સ્વરૂપને જ વિશ્વભાવ દ્વારા આત્માસિત કરે છે. મોજાના રૂપમાં ઉલ્લાસિત જળ પોતાના આધાર રૂપ જળ સમૂહથી અભિન્ન હોવા છતાં મોજાના રૂપમાં ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. એવી જ રીતે વિશ્વરૂપમાં ભાસમાન પ્રકાશ પોતાના સ્વરૂપ અર્થાત્ આધારભૂત મહાપ્રકાશથી સર્વથા અભિન્ન હોવા છતાં પણ પ્રમાતા-પ્રમેય જેવા રૂપે પરસ્પર ભિન્નવત આત્માસિત થાય છે. મોજા સ્વરૂપ જળ અને આધારભૂત જળમાં વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ભેદ હોવા છતાં વાસ્તવમાં જળત્વની દૃષ્ટિએ કોઈ ભેદ નથી, એ જ રીતે વિશ્વમય ચૈતન્ય અને વિશ્વોત્તીર્ણ ચૈતન્યમાં પણ ભેદ નથી. સૃષ્ટિ વિશ્વાત્મીત અને વિશ્વાત્માનો જ આત્મ પ્રકાશ છે. મૂળ સત્તા અને વિશ્વ વચ્ચે મૂળભૂત રીતે કોઈ ભેદ નથી. કેવળ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ભેદ કલ્પિત છે. અભિનવગુપ્ત કહે છે કે જે રીતે દર્પણમાં પરસ્પર પૃથક રીતે પ્રતિબિંબિત ગામ, નગર, નદી, વૃક્ષ વગેરે દર્પણથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ ભિન્નવત્ અવભાસિત થાય છે, એ રીતે પરમશિવ પોતાના સ્વાતંત્ર્યથી પોતાની અંતર્ગત અભિન્ન ભાવ સાથે રહેલ વિશ્વ વૈચિત્ર્યને ભિન્નવત્ અવભાસિત કરે છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પરમશિવ જ જગતનું મૂળ કારણ છે. તે જગતનું નિમિત્ત કારણ અને જગત કારણ બન્ને છે. તે ઉપાદાન કારણ એટલા માટે છે કે જગત તેની અંદરથી જ પ્રગટ થાય છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘જગત જે ઉપાદાનનું બનેલું છે તે ચૈતન્ય (શિવ) જ છે.’ શિવ નિમિત્ત કારણ પણ એટલા માટે છે કે જગતને પોતાનામાંથી સ્વયં જ બનાવે છે. બનાવનાર પોત જ છે અને બનનાર પણ પોતે જ છે. જગતના સર્જનમાં શિવની ‘સ્વતંત્ર ઈચ્છા’ જ મુખ્ય કારણ છે. જગત-રચના માટે પરમશિવને કોઈ ઉપાદાન યા આધારની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ કાર્ય માત્ર તેની ઈચ્છા દ્વારા સંપાદિત થઈ જાય છે, જે રીતે યોગી પોતાની ઈચ્છા શક્તિથી કોઈ ઉપાદાનનું અવલંબન લીધા વગર માનસિક સર્જન કરી લે છે.

સામાન્ય રીતે સર્જનના બે પ્રકાર માનવામાં આવે છે. (૧) જ્યાં સર્જનની અભિવ્યક્તિનો ક્રમ હોય છે, તેનો પૂર્વાપર અનુક્રમ સાર્વભૌમ નિયમ અનુસાર નિયતિ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. આ ક્રમને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સામાન્યતઃ કાર્ય-કારણ માની લેવામાં આવે છે. જેમ કે બીજામાંથી વિશાળ વૃક્ષનું પ્રગટ થવું. (૨) બીજા પ્રકારનું સર્જન આવા નિયમથી વિપરિત કોઈપણ પ્રકારના નિયમિત અનુક્રમ અને બાહ્ય ઉપાદાન કારણ વગર થઈ શકે છે. જેમ કે યોગી પરાઓ, બાગો અને તેમાં રહેતા પ્રાણીઓ સહિત સુંદર નગર બનાવી લે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન જાગતિક વસ્તુઓમાં પ્રથમ પ્રકારનો કાર્યકારણ સંબંધ માને છે. પરંતુ શિવ જે જગતનું સર્જન કરે છે તે બીજા પ્રકારના સર્જનમાં માને છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર કાર્યકારણ સંબંધ ઔપચારિક માન્યતા છે. તે વ્યાવહારિક અનુભવને આધારે આપણી અનુકુળતા માટે માની લેવામાં આવેલ છે. સર્જક અને જગત વચ્ચેનો વાસ્તવિક સંબંધ કાર્ય-કારણ સંબંધ જેવો સંબંધ નથી જેમાં ઉપાદાન વિશેની અનેક માન્યતાઓ રહેલી છે. પરંતુ તે વિચારક અને વિચારના સંબંધ જેવો સંબંધ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં જે સર્જન-સિદ્ધાંત છે તે વાસ્તવમાં સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધાંત છે.

સર્જન શિવની ઈચ્છા શક્તિની અભિવ્યક્તિ છે જે ઈચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાના ત્રણ સ્તર પર થાય છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં તેને સમજાવવા માટે કુંભારનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ઘડાનું નિર્માણ થતા પહેલાં સર્વ પ્રથમ કુંભારના મનમાં ઘડો બનાવવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાર પછી તેના મનમાં ઘડાનું ચિત્ર બને છે. (અર્થાત્ કેવા પ્રકારનો ઘડો બનાવવાનો છે), એ જ્ઞાનાવસ્થા છે. જ્યારે મનમાં ઉપસ્થિત ઘડો કુંભાર દ્વારા બહાર બનાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે ઘડાની ક્રિયાવસ્થા છે. આ રીતે સર્વપ્રથમ શિવમાં સર્જન કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, પછી તે ઈચ્છા જગતના રૂપમાં પરિણમે છે જે જ્ઞાનાવસ્થા છે, જગત બહાર આત્માસિત થવા લાગે છે ત્યારે તે ક્રિયાવસ્થા છે. આ સંસાર ચૈતન્યની અંદર રહેલ છે, પરંતુ જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ હોય તેમ બાહ્ય પ્રતીત થાય છે. તે સંસારને પોતાનાથી અલગ પ્રતીત કરે છે, ખરેખર તો તે જગતથી અલગ છે. દર્પણમાં પદાર્થ રહેલ ન હોવા થતાં પણ જોવા મળે છે. દર્પણ એ પદાર્થોથી નિર્લેપ રહે છે. શિવ પણ પોતાના સર્જનના પદાર્થોથી એ રીતે નિર્લેપ રહે છે.

છત્રીસ તત્ત્વો :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ૩૬ તત્ત્વોનું નિરુપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિના રૂપમાં જ જગતનું સર્જન થાય છે. સર્જન રૂપે અભિવ્યક્ત થવા છતાં પણ આ તત્ત્વોનું તાદાત્મ્ય પરમતત્ત્વ સાથે જળવાઈ રહે છે. તે ન તો શિવથી અલગ છે અને ન એક-બીજાથી પૃથક હોય છે. મૂળભૂત રીતે પ્રત્યેક તત્ત્વ શિવ જ છે, એટલા માટે પ્રત્યેક તત્ત્વ એક-બીજામાં ઉપસ્થિત રહે છે. વિશ્વની આભાસરૂપતામાં તત્ત્વોનો આ ક્રમ વસ્તુતઃ અક્રમમાં જ ક્રમનો આભાસ છે. ઉચ્ચતર તત્ત્વ નિમ્નતર તત્ત્વોને પોતાનામાં સમાવિષ્ટ કરતાં રહે છે તથા નિમ્નતર તત્ત્વ પણ પોતાના બધા ઉચ્ચતર તત્ત્વોને પોતાનામાં સમાવિષ્ટ કરે છે. વિજ્ઞાનભૈરવમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે ઘટમાં માટી વ્યાપ્ત રહે છે તેવી રીતે પૂર્વ તત્ત્વ ઉત્તર તત્ત્વોમાં સર્વત્ર વ્યાપક ભાવથી રહેલા છે. માલિની વિજયોત્તર તંત્રમાં તત્ત્વોના ક્રમ વિધાનનો આધાર પૂર્વ તત્ત્વોની ઉત્તર તત્ત્વો દ્વારા ગુણોત્કૃષ્ટતા દર્શાવવામાં આવી છે.

સર્જનના ૩૬ તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ શુદ્ધ અધ્વા તથા અશુદ્ધ અધ્વા અંતર્ગત બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે. શિવતત્ત્વથી લઈને શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વ સુધીના પાંચ તત્ત્વો શુદ્ધ અધ્વા અંતર્ગત આવે છે. તેને શુદ્ધ સર્જન પણ કહેવામાં આવે છે. બાકીના તત્ત્વો અશુદ્ધ અધ્વા અંતર્ગત આવે છે, જેને અશુદ્ધ સર્જન કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ અધ્વાની સ્થિતિમાં ચેતનાને પોતાના શુદ્ધ સંવિત સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય છે. શુદ્ધ સર્જન સુધી પરમશિવ સાથે અભેદભાવની અનુભૂતિ રહે છે. આ અધ્વાનાં પાંચ તત્ત્વો સુધીના સર્જનમાં માયાનો કોઈ પ્રભાવ રહેતો નથી. અશુદ્ધ અધ્વામાં માયાનું પ્રાધાન્ય રહે છે. માયાના મલોનો સમાવેશ થઈ જવાને કારણે જ આ અધ્વાને અશુદ્ધ અધ્વા અથવા અશુદ્ધ સર્જન કહેવામાં આવે છે. માયાનું પ્રાધાન્ય હોવાને કારણે અશુદ્ધ અધ્વામાં ભેદ-જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય હોય છે. માયાના પ્રભાવથી આત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલીને સીમિત (બદ્ધ) બને છે. પોતાની સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તાને ભૂલીને આત્માને ચિત્તરૂપ ન સમજીને શરીરને આત્મા સમજવા લાગે છે. તેને પોતાના સર્વવ્યાપી સ્વરૂપનું સ્મરણ રહેતું નથી. પોતાને બધાથી અલગ અને બધાને પોતાનાથી અલગ અનુભવવા લાગે છે.

સર્જન-ક્રમનું પહેલું તત્ત્વ ‘શિવ’ તત્ત્વ છે. શિવ તત્ત્વ પરમ-શિવનું સર્જન રૂપે પ્રથમ સ્પંદ છે. તેમાં ચિત્ શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ‘તંત્રસાર’ અનુસાર પંચશક્તિસ્વભાવ પરમશિવમાં ચિત્ શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે શિવ તત્ત્વ કહેવાય છે. તે શુદ્ધ ‘અહં’ના અનુભવની અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં પ્રમેય (ઈદમ)નો સર્વથા અભાવ હોય છે. આ જ તત્ત્વ પરાસંવિત્, શિવ યા પરમશિવ દ્વારા નિયુક્ત થાય છે. સંપૂર્ણ સંસાર અવ્યક્ત (potential) રૂપમાં આ તત્ત્વમાં રહેલ છે. તે દેશ અને કાળથી પર છે તેમ છતાં બધા દેશો અને કાળોમાં એક રૂપે રહેલ છે. તે વિશ્વમય અને વિશ્વાતીત બને છે.

સર્જન-ક્રમનું બીજું તત્ત્વ ‘શક્તિ’ તત્ત્વ છે. તે પરમશિવની અભિવ્યક્તિનું બીજું તત્ત્વ છે જે શિવનું અભિન્ન સ્વરૂપ છે. ‘તંત્રલોક’ અનુસાર બાહ્યોન્મુખ પરમશિવની પ્રેરણારૂપ ક્રિયા જ શક્તિ તત્ત્વ છે. વાસ્તવમાં ચિતરૂપતાનો ઉન્મેષનો અર્થ અન્તર્મુખ થાય છે અને તેનો નિમેષ જ બહિર્મુખ થાય છે. શિવ અને શક્તિ વાસ્તવમાં અભિન્ન છે. ગણવા ખાતર શક્તિ બીજું તત્ત્વ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં શિવ-શક્તિ બન્ને એક જ સ્તર પર છે. જેવી રીતે ગર્ભાધાન પહેલા સ્ત્રીની નિર્ગર્ભ સ્થિતિ હોય છે તેમ શિવ-શક્તિ એ સર્જનની પહેલાનું સ્તર છે. એક સ્તર પર એક તત્ત્વ માનવાને બદલે બે તત્ત્વ (શિવ અને શક્તિ) માનવામાં આવેલ છે કારણ કે તે એક જ તત્ત્વના બે રૂપ છે. તેમનો ભેદ માત્ર સમજાવવા માટે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ક્યાંક શિવ તત્ત્વને પરમશિવનો પ્રથમ સ્પંદ માનવામાં આવેલ છે તો ક્યાંક ક્યાંક શક્તિ તત્ત્વને પણ પરમશિવનો પ્રથમ સ્પંદ માનવામાં આવેલ છે. ‘ષટ્ત્રિશન્તત્ત્વ સંદોહ’માં શિવ તત્ત્વને પણ પરમશિવને પ્રથમ સ્પંદ હોવાનું માનવામાં આવેલ છે. આચાર્ય અભિનવગુપ્તએ શિવ તત્ત્વને પરમશિવની ‘પ્રથમ તુટિ’ તથા શક્તિ તત્ત્વને પરમશિવની ‘દ્વિતીય તુટિ’ માનેલ છે. શિવ તત્ત્વની અવસ્થામાં અનુભવનો પ્રત્યય ‘અહમ્’, હોય છે. શક્તિતત્ત્વની અવસ્થામાં તે અનુભવ ‘અહમસ્મિ’ રૂપ ધારણ કરી લે છે. આ અવસ્થામાં આનંદ શક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે.

સર્જન-ક્રમનું ત્રીજું તત્ત્વ ‘સદાશિવ’ છે. તેની અભિવ્યક્તિ શિવની ઈચ્છાશક્તિ દ્વારા થાય છે. જ્યારે શિવ (યા શિવ-શક્તિ) માં સર્જન કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સદાશિવ બની જાય છે. સદાશિવ અવસ્થા સ્ત્રીના ગર્ભાધાન થવા જેવી અવસ્થા છે. આ શક્તિ તત્ત્વનું પ્રથમ અને સ્થૂળ ઉન્મેષ છે. આ સ્તર ઉપર ઈચ્છાશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આ અવસ્થામાં અનુભવનો પ્રત્યય ‘અહમ્’, ‘ઈદમ્’ હોય છે. ‘અહમ્’ શિવનું રૂપ છે અને ‘ઈદમ્’ વિશ્વનું રૂપ છે. આ અવસ્થામાં ઈદમ્ અંશ અસ્પષ્ટ રહે છે અને અહમ્ અંશનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે ઈદમ્ અંશને ઢાંકતો રહે છે. આથી અહીં જગતનું અવ્યક્ત રૂપમાં ભાન હોય છે.

સર્જન-ક્રમનું ચોથું તત્ત્વ ‘ઈશ્વર’ છે. જ્યારે શિવ ચૈતન્યમાં સર્જનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર માનસિક રૂપે આવી જાય છે, પણ હજુ બહાર આવ્યું નથી, ત્યારે તે ઈશ્વર કહેવાય છે. સદાશિવ અવસ્થામાં કેવળ સર્જનની ઈચ્છા ઊભી થાય છે, પરંતુ ઈશ્વર અવસ્થામાં સર્જનનું સંપૂર્ણ માનચિત્ર (નકશો) મનમાં તૈયાર થઈ જાય છે. પરંતુ હજુ સુધી તે બાહ્ય નથી ત્યાં સુધી તે ઈશ્વર કહેવાય છે. સદાશિવ અવસ્થામાં કેવળ સર્જનની ઈચ્છા થાય છે જ્યારે ઈશ્વર અવસ્થામાં સર્જનનો નકશો તૈયાર થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં સર્જન માનસિક પ્રત્યય (idea) ના રૂપમાં જ રહે છે આથી તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

સર્જન-ક્રમનું પાંચમું તત્ત્વ ‘શુદ્ધ વિદ્યા’ છે. આ અવસ્થામાં અનુભવના ‘અહમ્’ અને ‘ઈદમ્’ બન્ને બન્ને રૂપ સ્પષ્ટ રીતે ભાસિત થવા લાગે છે. આ સ્તર પર ક્રિયાશક્તિની પ્રધાનતા રહે

છે. જે રીતે પરમશિવના બહિરોન્મુખ્ય શક્તિ તત્ત્વ કહેવાય છે તે રીતે સદાશિવ અને ઈશ્વરના બહિરોન્મુખ્ય શુદ્ધ વિદ્યા તત્ત્વ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં વિશ્વ સર્જન પામી બહાર આવી જાય છે. તેથી તેને ક્રિયા કહે છે. ઈશ્વર અવસ્થામાં વિશ્વ માનસિક પ્રત્યય યા વિમર્શ (ચિંતન)ના રૂપમાં જ રહે છે, પરંતુ શુદ્ધ વિદ્યા અવસ્થામાં વિશ્વ પ્રતિબિંબના સ્વરૂપમાં બહાર આત્માસિત થવા લાગે છે. આ એવી રીતે સમજવું જોઈએ જેવી રીતે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પૂર્ણ વિકસિત ભ્રૂણ હવે પ્રસવ પછી બહાર આવી ગયું છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચ તત્ત્વોમાં શિવ-શક્તિ તત્ત્વ (જે વાસ્તવમાં એક જ તત્ત્વ છે) સર્જન કારણ સ્વરૂપ પરંતુ સર્જનની પર યા સર્જનની પહેલાની કૌમાર્ય (Virgin) અવસ્થા છે. સદાશિવ ઈશ્વર તથા સદ્વિદ્યા સર્જન-પ્રક્રિયાની અવસ્થાઓ છે. સર્જન કરવાની ઈચ્છા (ગર્ભધાન) ‘સદાશિવ’ અવસ્થા છે. ચૈતન્યમાં જ પ્રત્યય યી ‘જ્ઞાન’ (idea)ના રૂપમાં સર્જનના પૂર્ણ વિકસિત થવાની (ગર્ભમાં ભ્રૂણની પૂર્ણ વિકસિત થવાની) અવસ્થા ‘ઈશ્વર’ છે. સર્જનને કેવળ પ્રત્યય રૂપમાં રહેવા દેવાને બદલે બાહ્ય પ્રતિબિંબના રૂપમાં આત્માસિત કરવા (પ્રસવ કરીને ભ્રૂણને ગર્ભની બહાર લાવવાની)ની અવસ્થા ‘સદ્વિદ્યા’ યા ‘શુદ્ધવિદ્યા’ છે.

સદ્વિદ્યા સુધીની અધ્વાઓ ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે, કેમ કે તેમાં ચૈતન્યને સર્જન દ્વારા પોતાના અભેદનું જ્ઞાન જળવાઈ રહે છે. તેના પછીની અવસ્થાઓમાં મલાવરણને કારણે તે ભૂલી જાય છે અને સર્જન પોતાનાથી ભિન્ન(પરાયું) ભાસિત થવા લાગે છે. આથી તેને ‘અશુદ્ધ’ કહે છે. (તંત્ર પરંપરામાં ‘શુદ્ધ’, ‘અશુદ્ધ’નો અર્થ સર્જનમાં અભેદબુદ્ધિ તથા ભેદબુદ્ધિને લઈને છે.)

સર્જન-ક્રમનું છઠું તત્ત્વ ‘માયા’ છે. આ સ્તર પર સાર્વભૌમ આત્મા સીમિત આત્માના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. પરમેશ્વર પોતાના પ્રકાશ સ્વરૂપને આચ્છાદનની ક્રિડા કરવા આ માયાતત્ત્વનું અવભાસન કરે છે. ભેદનું અવભાસન કરવાને કારણે જ તે માયા શક્તિ કહેવાય છે. ભેદાવભાસન નિમિત્ત પરમશિવની સ્વતંત્ર શક્તિ પશુત્વ સાથે સંલગ્ન થવાને કારણે તે માયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેને પરમેશ્વરની સ્વરૂપગોપનાત્મિકા ઈચ્છા શક્તિ પણ કહેવામાં આવી છે. માયાનું સ્વરૂપ તિરોદાનકારી છે. તે શુદ્ધ પ્રમાતાના પ્રકાશ સ્વરૂપનું તિરોધાન કરીને તેને પરિચ્છિન્ન બનાવી દેનારી છે. જે પોતાની પૂર્ણતામાં શિવ હતું, તે માયાના પ્રભાવને કારણે જીવ બની જાય છે. તેની અભેદ દૃષ્ટિ સર્વથા છૂપાઈ જાય છે તથા તેમાં ભેદ દૃષ્ટિનો ઉદય થઈ જાય છે. તે પોતાના શુદ્ધ અહં રૂપી સંવિત્ સ્વરૂપતાને ભૂલી જાય છે તથા સ્વયં પોતાને સંકુચિત સંવિત્ રૂપે સમજવા લાગે છે. તથા પોતાના પ્રમેય અંશ ‘ઈદમ્’ને પોતાનાથી સર્વથા ભિન્ન અચેતન માનવા લાગે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં માયાનું સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણવવામાં આવ્યું છે - જડ, વ્યાપક તથા સૂક્ષ્મ. વ્યાવહારિક જગતમાં ચિદાત્માથી પૃથક થવાને કારણે તે અચેતન છે તથા તેના કાર્યો પણ અચેતન છે. ભેદ રૂપ સર્જવાને કારણે માયાને જડ કહેવામાં આવી છે, કેમ કે માયામાં ભેદ રૂપ દ્વારા પદાર્થોનું પ્રકાશન

થાય છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર જ્ઞાનની પરિચ્છિન્નતા જ જડતાનું લક્ષણ છે. સંસારનું કારણ હોવાને લીધે માયા વ્યાપિની તથા કાર્યોની કલ્પના કરવાને કારણે સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવે છે. પરમેશ્વરની શક્તિ હોવાને કારણે તે નિત્ય છે તથા વિશ્વનું કારણ છે. પૃથ્વી પર્યંત સમસ્ત તત્ત્વ તેમાં રહેલ છે. માયા શિવ દ્વારા સ્વેચ્છાએ ગૃહીત રૂપ છે. જે રીતે એક અભિનેતા જાણીજોઈને અનેક પ્રકારના અભિનય કરે છે એ રીતે પરમશિવ પણ પોતાની ઈચ્છા માત્રથી અનેક પ્રકારની ભૂમિકા ગ્રહણ કરે છે. સર્જનની ભેદાભેદ અવસ્થામાં પરમશિવ સામાન્ય ઇદમ્ રૂપી પોતાના વિષયને જ સ્વયં માયા નામના અશુદ્ધ તત્ત્વનું રૂપ આપીને તેનું સર્જન કરે છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં માયામાંથી ક્રમશઃ કલા, વિદ્યા, રાગ, કાળ તથા નિયતિનો પ્રાદુર્ભાવ માનવામાં આવેલ છે. આ માયાના પંચકંયુક (કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ તથા નિયતિ) કહેવામાં આવે છે તથા સર્જન-ક્રમમાં તે ક્રમશઃ સાતમું, આઠમું, નવમું, દસમું તથા અગિયારમું તત્ત્વ છે. તે માયાની સંકોચકારી (તિરોધાનકારી) શક્તિઓ છે. માયા દ્વારા ઉત્પન્ન આ તત્ત્વો જીવના પૂર્ણ સ્વરૂપને આવૃત્ત કરતા રહે છે. આ સંકુચિત શક્તિઓથી અપૂર્ણતામાં આબાદ હોવાને કારણે આ કંયુકોને જીવનું બંધન યા પાશ પણ કહેવામાં આવે છે.

સર્જન-ક્રમનું ૧૨મું તત્ત્વ ‘પુરુષ’ છે. જ્યારે પરમતત્ત્વ માયા અને તેના કંયુકોના પ્રભાવથી સીમિત વિષયીનું રૂપ ગ્રહણ કરી સંસારી થઈ જાય છે તો તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સીમિત થઈ જાય છે અને પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. પુરુષ તત્ત્વતઃ શિવ જ છે પરંતુ માયાના તિરોધાનકારી પ્રભાવથી પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને પરિમિત જીવ બની જાય છે. આ રીતે અજ્ઞાનવશ પોતાને બંધનમાં નાંખે છે. જ્યાં સુધી તેને શિવભાવના સ્વતંત્ર્યનો બોધ થતો નથી ત્યાં સુધી તે અનેક જીવ-યોનિઓમાં ફરતો રહી પોતાના કર્મો અનુસાર સુખ-દુઃખ વગેરેને ભોગવતો રહે છે. આત્મસ્વભાવની પૂર્ણતાની અભિવ્યક્તિ થતાની સાથે તે મુક્ત થઈ જાય છે.

સર્જન-ક્રમનું ૧૩મું તત્ત્વ ‘પ્રકૃતિ’ છે. પરમશિવની ભેદમય દૃષ્ટિ દ્વારા અવભાસિત થતા તેના વેદ્યરૂપ-શિવનું અભિવ્યક્ત સામાન્ય રૂપ છે તેને પ્રકૃતિ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. તે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્સની સામ્યાવસ્થા છે. મહત્ તત્ત્વથી લઈને પૃથ્વી તત્ત્વ પર્યંત બધા તત્ત્વોનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિ તત્ત્વ છે. પુરુષ ભોક્તા છે અને પ્રકૃતિ તેની ભોગ્યા છે. પરંતુ વાસ્તવમાં બન્ને એક જ છે. બન્નેની અભિવ્યક્તિ એક સાથે થાય છે. જે રીતે પુરુષ જગત-ઉન્મેષ રૂપી ક્રિડા કરનાર પરમેશ્વરની આત્મ કલ્પના છે. એ રીતે પ્રકૃતિ તેની વેદ્ય કલ્પના છે. સાંખ્ય દર્શનમાં અસંખ્ય પુરુષો માટે પ્રકૃતિ એક છે પરંતુ કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પ્રકૃતિ પણ અનેક છે. પ્રત્યેક પુરુષ માટે અલગ અલગ પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ તત્ત્વમાંથી જ બાકીના તત્ત્વોનું સર્જન થાય છે. તેમાં ત્રણ અંતઃકરણ- મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રાઓ તથા પાંચ મહાભૂતનો

સમાવેશ થાય છે. આ તત્ત્વોની સ્વરૂપ વિષયક અવધારણા સાંખ્ય દર્શન જેવી જ છે. આથી તેના વિશેષ ઉલ્લેખની આવશ્યકતા અહીં નથી. બન્ને દર્શનોમાં મૂળભૂત ભેદ કેવળ એટલો જ છે કે સાંખ્ય અનુસાર આ તત્ત્વો પ્રકૃતિનો વિકાસ છે. પરંતુ કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર આ તત્ત્વો પ્રકૃતિનો વિકાસ હોવા છતાં અંતે તો પરમશિવની જ અભિવ્યક્તિઓ છે. સાંખ્યમાં પ્રકૃતિ આદિતત્ત્વ છે જ્યારે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પ્રકૃતિ સ્વયં સર્જન વિકાસનું એક તત્ત્વ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર સર્જનના બધા તત્ત્વો પરમશિવની વિભિન્ન અવસ્થાઓના વિભિન્ન રૂપ જ છે. તેનું અલગથી પોતાનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી હોતું.

આત્મા :

અદ્વૈત વેદાંતની જેમ કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર પણ આત્માની સત્તા સ્વયંસિદ્ધ છે. આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે. જ્ઞાનની દરેક ક્રિયામાં જ્ઞાતા પૂર્વસિદ્ધ છે. જે રીતે ક્રિયા કર્તા વગર થઈ શકતી નથી, જ્ઞાન જ્ઞાતા વગર થઈ શકતું નથી. આ જ્ઞાતા જ આત્મા છે. કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક એમ કહે છે કે આત્માનો નિષેધ પણ આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે. બધા પ્રમાણોનો આધાર હોવાથી આત્માને સ્વયં પ્રમાણની અપેક્ષા નથી હોતી. પ્રમાણોને પણ સ્વયં આત્મા જ પ્રકાશિત કરે છે. પ્રમાણ તો આત્માના જ્ઞાનના સાધન માત્ર છે. આત્માના સ્વરૂપના વિષયમાં કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક કહે છે કે આત્મા જ મુક્ત રૂપે (પૂર્ણ રૂપે) શિવ છે તથા તે જ બદ્ધ રૂપે (અપૂર્ણ રૂપે) જીવ અથવા પશુ છે. આત્મા જ સ્વયંને સ્વાતંત્ર્ય શક્તિ દ્વારા વિભિન્ન રૂપોમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. જેવી રીતે કોઈ અભિનેતા નાટકમાં વિભિન્ન ભૂમિકાઓ ભજવે છે, જે રીતે અભિનેતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભજવાતા સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય છે એવી જ રીતે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત સ્વરૂપોથી (શરીર વગેરે) ભિન્ન છે. આત્મા સ્વયંને આ રૂપોમાં અભિવ્યક્ત કરતો હોવા છતાં તેનાથી પર છે અર્થાત્ આત્મા વિશ્વમય અથવા અન્તર્ભૂત હોવા છતાં તત્ત્વાતીત અથવા વિશ્વોત્તીર્ણ છે. આત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સચ્ચિદાનંદ શિવ છે જે માયાની અશુદ્ધતાઓથી આચ્છાદિત અથવા લિપ્ત થઈ જવાને કારણે પશુ યા જીવ રૂપમાં ભાસિત થાય છે. પશુ રૂપ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ શિવની સર્વોચ્ચતા અથવા પૂર્ણતામાં કોઈ કમી આવતી નથી. પશુ રૂપ ગ્રહણ કરીને પણ શિવ રૂપ પણ રહે છે તથા પશુ રૂપ પણ અર્થાત્ શિવ વિશ્વોત્તીર્ણ પણ રહે છે અને વિશ્વમય પણ રહે છે. શિવાવસ્થામાં તેને પોતાની પૂર્ણતાનું જ્ઞાન રહે છે પણ પશુ-અવસ્થામાં તેને આ જ્ઞાન રહેતું નથી.

શિવની પશુ રૂપ ગ્રહણની સાત અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ અવસ્થાઓને શુદ્ધાધ્વા તથા અશુદ્ધાધ્વા અનુસાર બે વર્ગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ ચાર અવસ્થાઓ શુદ્ધાધ્વા અથવા શુદ્ધ વર્ગની છે તથા ત્રણ અવસ્થાઓ અશુદ્ધાધ્વા અથવા અશુદ્ધ વર્ગની છે. આ અવસ્થાઓમાં શિવને પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. અભિવ્યક્તિની પ્રથમ અવસ્થા શિવ પ્રમાતાની અવસ્થા છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિથી તે શિવ-શક્તિનું સ્તર છે. આ સ્તર પર અનુભૂતિનું રૂપ ‘અહમ્’ હોય છે તથા શક્તિની દૃષ્ટિથી આ ચિદાનંદની અવસ્થા છે.

અભિવ્યક્તિની બીજી અવસ્થા મંત્ર મહેશ્વર પ્રમાતાની અવસ્થા છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ આ સદાશિવનું સ્તર છે. આ અવસ્થામાં અનુભૂતિનું રૂપ ‘અહમિદમ્’ છે તથા શક્તિની દૃષ્ટિએ તે ઈચ્છા-શક્તિની અવસ્થા છે. અભિવ્યક્તિની ત્રીજી અવસ્થામાં શિવ મંત્રેશ્વર પ્રમાતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિથી તે ઈશ્વરની અવસ્થા છે. આ સ્તર પર અનુભૂતિનું રૂપ ‘ઈદમહમ્’ હોય છે તથા શક્તિની દૃષ્ટિથી તે જ્ઞાન શક્તિની અવસ્થા છે. ચોથી અવસ્થામાં શિવ મંત્ર પ્રમાતા યા વિદ્યા પ્રમાતા અથવા વિદ્યોશ્વર પ્રમાતા તરીકે ઓળખાય છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તે સદ્વિદ્યાનું સ્તર છે. આ સ્તર પર અનુભૂતિનું રૂપ ‘અહંશ્ચેદશ્ય’ છે તથા શક્તિની દૃષ્ટિએ તે ક્રિયા-શક્તિનું સ્તર છે. અભિવ્યક્તિની પાંચમી અવસ્થામાં શિવને વિજ્ઞાનાકલ પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વની દૃષ્ટિએ આ અવસ્થામાં શિવ પુરુષ તત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે. અભિવ્યક્તિની છઠ્ઠી અવસ્થામાં શિવ સકલ પ્રમાતા તરીકે ઓળખાય છે તથા સાતમી અવસ્થામાં શિવને પ્રલયાકલ પ્રમાતા કહેવામાં આવે છે. અભિવ્યક્તિની છઠ્ઠી અને સાતમી અવસ્થામાં પણ શિવ પુરુષ તત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે. આ ત્રણ અવસ્થાઓ (વિજ્ઞાનાકલ, સકલ અને પ્રલયાકલ) મલોના પ્રભાવની અવસ્થાઓ છે તથા અશુદ્ધાધ્વાન અવસ્થાઓ છે. આ અવસ્થાઓમાં શિવની શક્તિઓ સીમિત થઈ જાય છે. વિજ્ઞાનાકલ અવસ્થામાં શિવ કેવળ આણવમલ યુક્ત હોય છે. સમકલાવસ્થામાં ત્રણે મલ (આણવ, માયા અને કર્મ) ક્રિયાશીલ હોય છે. પ્રલયાકલ અવસ્થામાં ત્રણે મલ સુષુપ્ત રહે છે. વિજ્ઞાનાકલ અવસ્થામાં આત્મા કેવળ આણવ મલ યુક્ત હોય છે. આ અવસ્થામાં માયામલ અને કર્મમલથી યુક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ આ અવસ્થામાં મલ સક્રિય (ક્રિયાશીલ) રહેતા નથી. આ અવસ્થા આત્માની વિશ્રાંતિની અવસ્થા છે. જેમાં કર્મોના પરિપાક તો હોય છે પણ કર્મ આત્માને શરીર ગ્રહણ કરવા માટે પ્રેરિત કરતા નથી. ફરીથી સર્જનની અવસ્થામાં જ્યારે તે સક્રિય થઈ જાય છે તો આત્મા સકલ કહેવાય છે. સકલ અવસ્થા આત્માની જીવાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં આત્મા પશુ તરીકે ઓળખાય છે.

બંધન અને મોક્ષ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શન અજ્ઞાન અથવા બંધનને આત્મા (શિવ ચૈતન્ય) દ્વારા સ્વેચ્છાએ ગૃહીત અવસ્થા માને છે. તે અનુસાર જ્યારે શિવ બંધન ગ્રહણ કરીને પશુ બને છે તો પશુની દૃષ્ટિએ બંધન વાસ્તવિક બની જાય છે. શિવ માટે બંધન લીલા છે. તથા ફરીથી બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવવી પણ તેની લીલાનો જ ભાગ છે. પરંતુ જીવ માટે તે લીલા નથી. શિવ સ્વયંને જ સર્જન-પ્રક્રિયામાં વિભિન્ન આત્માઓના રૂપમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. સર્જન-પ્રક્રિયામાં સ્વયંને અભિવ્યક્ત કરીને પણ શિવ તેનાથી પર રહે છે. શિવ એકસાથે વિશ્વોત્તીર્ણ તથા વિશ્વમય બને છે. પરંતુ આત્મા જ્યારે બંધનના મલને ગ્રહણ કરીને કર્મમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે ત્યારે તેની સ્વાભાવિક શક્તિઓ સીમિત થઈ જાય છે. તેનું જ્ઞાન અપૂર્ણ થઈ જાય છે. તેના કારણે તે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. તેને જ કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં અજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. પૂર્ણાવસ્થા અથવા પૂર્ણજ્ઞાનની સ્થિતિમાં બંધન નથી. આથી પૂર્ણની દૃષ્ટિએ અથવા શિવની દૃષ્ટિએ બંધન લીલારૂપ છે. પરંતુ અપૂર્ણની દૃષ્ટિએ

અથવા આત્માનાની દૃષ્ટિએ બંધન સત્ય છે તથા એટલા માટે બંધનથી મુક્તિ મેળવવા માટે સાધના વગેરેની આવશ્યકતા છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં બંધનના કારણ સ્વરૂપ મલના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે - (૧)આણવ મલ, (૨) કાર્મ મલ તથા (૩) માયીય મલ. માયાના પંચકંયુકોથી લિપ્ત હોવાથી તેના પ્રભાવથી આત્માની શક્તિઓ સીમિત થઈ જાય છે. તેનું જ્ઞાન સામિત થઈ જાય છે. પરિણામે તે સ્વયંને સીમિત અથવા અણુરૂપ માનવા લાગે છે. તેને જ આણવમલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને આણવરૂપ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કેમ કે તે આત્માને આણવિક અથવા અણુરૂપ (સીમિત) બનાવી દે છે. પોતાને સીમિત સમજવું એ જ આણવ મલ છે. આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં કોઈ આણવ મલના પ્રભાવથી આત્મામાં સીમિત વ્યક્તિત્વાભિમાન આવી જાય છે, તેના પરિણામે તે પોતાને સીમિત અથવા બદ્ધ અનુભવવા લાગે છે અને સસીમ પશુરૂપ થઈ જાય છે. જ્યારે તેને પોતાની પૂર્ણતાનું જ્ઞાન થાય છે અથવા તેને પોતાના અજ્ઞાનનો એહસાસ (જ્ઞાન) થાય છે તો તે પૂર્ણ અથવા મુક્ત થઈ જાય છે. આણવ મલના પ્રભાવથી આત્મા કર્મ કરવા માટે અભિમુખ બને છે તથા શરીરાદિ માયીક પદાર્થો સાથે સંયોગ થતાં કર્મ કરવા લાગે છે. આ અવસ્થામાં ઉત્પન્ન અશુદ્ધતાને કર્મમલ કહેવામાં આવે છે. આણવ મલના પ્રભાવથી આત્માની જ્ઞાનશક્તિ સીમિત થઈ જવાને કારણે તેનામાં ભેદદૃષ્ટિ અથવા દૈતભાવ આવી જાય છે. દૈતભાવ અથવા દૈતજ્ઞાનનું હોવું એ જ માયીક મલ છે. તેના પ્રભાવથી આત્મામાં જાગતિક ભોગો, પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિ પેદા થઈ જાય છે. આ આસક્તિ જ તેને કર્મ કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે, જેનાથી તે કર્મમલથી પણ આબદ્ધ થઈ જાય છે. આ ત્રણે મલોમાં આણવ મલને મૂળ મલ કહેવામાં આવે છે. તેને જ કારણે અન્ય મલોનો પ્રભાવ વધે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં અજ્ઞાનના બે રૂપ અથવા બે સ્તર માનવામાં આવ્યા છે - બૌદ્ધ અજ્ઞાન તથા પૌરુષ અજ્ઞાન. બૌદ્ધ અજ્ઞાન બુદ્ધિગત અજ્ઞાન છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન હોવાથી તે દૂર થઈ જાય છે. પૌરુષ અજ્ઞાન પૂરે વ્યક્તિત્વને સીમિત બનાવી દે છે, તેથી આધ્યાત્મિક સાધના જરૂરી છે.

મોક્ષ - (પ્રત્યભિજ્ઞા) :

અપૂર્ણ જ્ઞાન અથવા આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞતા બંધન છે તથા પૂર્ણજ્ઞાન અથવા આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવું જ કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર મોક્ષ છે. મોક્ષ પૂર્ણતાની સ્થિતિ છે. મોક્ષમાં આત્મા પૂર્ણ આનંદ સ્વરૂપ સ્વયં શિવ બની જાય છે. આ સ્થિતિમાં ભેદજ્ઞાન અથવા અદ્વૈત જ્ઞાન અથવા અભેદ જ્ઞાનમાં પરિણત થઈ જાય છે. ‘આ’ અને ‘તે’નું ભેદજ્ઞાન ‘બધું જ હું છું’ માં બદલાઈ જાય છે. આત્મા એ જાણવા લાગે છે કે સમગ્ર વિશ્વ પોતાનો જ વિભવ (અભિવ્યક્તિ) છે. મુક્તાવસ્થા શિવાવસ્થા છે. શિવાવસ્થામાં આત્મા સ્વયં શિવ બની જાય છે. કાશ્મીર શૈવ દાર્શનિક મોક્ષની સ્થિતિમાં આત્મા અને શિવનું તાત્ત્વિક ઐક્ય માને છે. તેમના અનુસાર શિવ જ પોતાની લીલાવશ આત્મા રૂપ ગ્રહણ કરે છે તથા મોક્ષની અવસ્થામાં ફરીથી શિવ રૂપ ગ્રહણ કરી લે છે. તેમના અનુસાર શિવ સ્વેચ્છાથી પશુભાવ ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ મલોના

પ્રભાવને કારણે તે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. જ્યારે ફરીથી તેને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ (શિવ રૂપ)ની પ્રત્યભિજ્ઞા (જ્ઞાન યા ઓળખ) થાય છે તો તે મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રત્યભિજ્ઞા કાશ્મીર શૈવ દર્શનનો આધારભૂત સિદ્ધાંત છે. સ્વરૂપની ઓળખ એ જ પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

આપણે કોઈ વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ તો જોઈએ છીએ, પરંતુ તેને ઓળખતા નથી, અર્થાત્ એ જાણતા નથી કે તે વાસ્તવમાં કોણ છે અને પછીથી કોઈ જાણકાર વ્યક્તિ જણાવે છે ત્યારે યા અન્ય કોઈ સાધન દ્વારા એ વ્યક્તિનો વાસ્તવિક પરિચય જાણીએ છીએ ત્યારે તેને ‘પ્રત્યભિજ્ઞા યા પ્રત્યભિજ્ઞાન’ (ઓળખ) કહીશું. દા.ત. કોઈ નવયુવતી પોતાના થનાર પતિને સામે જોઈ રહી છે પરંતુ જાણકારી ન હોવાને કારણે તેને કોઈ સાધારણ પુરુષ સમજે છે. પછીથી કોઈ જાણકાર વૃદ્ધા સ્ત્રી જણાવે છે તો તે પુરુષની વાસ્તવિકતા જાણતી થાય છે. એ જ રીતે આપણે આપણા પોતાને જોઈ તો રહ્યા છીએ પણ આપણને આપણે અપૂર્ણ સંસારી જીવ સમજીએ છીએ. પછીથી ગુરુ, શાસ્ત્ર યા આત્મવિવેક દ્વારા જાણી જઈએ છીએ કે આપણે વાસ્તવમાં પૂર્ણ શિવ છીએ, મલાવરણને કારણે પશુ બન્યા છીએ. સ્વરૂપનું વિસ્મરણ (અજ્ઞાન) જ બંધન છે તથા સ્વરૂપજ્ઞાન જ મોક્ષ છે જેને પ્રત્યભિજ્ઞા કહે છે.

પ્રત્યભિજ્ઞા (યા આત્મપ્રત્યભિજ્ઞા) મોક્ષ યા સ્વરૂપજ્ઞાનને સમજવાની એક ભાષા છે જેનો કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મોક્ષની પ્રત્યભિજ્ઞા એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે મોક્ષમાં સ્વરૂપને નવું લાવવાનું નથી પણ સ્વરૂપ તો પહેલાથી જ છે, તેને કેવળ જાણવાનું છે. આથી મોક્ષ વસ્તુતઃ પોતાના સ્વરૂપને જાણી લેવું અથવા ઓળખી લેવું (પ્રત્યભિજ્ઞા)નો પ્રશ્ન છે. એમ પણ નથી કે પહેલા આપણે જાણતા હતા અને પછી ભૂલી ગયા, પણ આપણે જન્મતાની સાથે જ ભૂલેલા છીએ. શિવ જ્યારે પશુ બને છે તો પશુ જન્મની જેમ હોય છે, પશુ માટે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અનાદિ જ હોય છે, પરંતુ સ્વરૂપ જ્ઞાન તો પછી પણ થઈ શકે છે.

અહીં ધ્યાન આપવા જેવી વાત એ છે કે મોક્ષ યા પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન માત્ર જ છે, તેમાં કોઈ વસ્તુગત પરિવર્તન થઈ જતું નથી પરંતુ તે કેવળ બૌદ્ધિક જ્ઞાન નથી. અન્યથા કોઈ શાસ્ત્રજ્ઞાની પંડિતને મોક્ષ મળી જાત. આ સંદર્ભમાં તંત્ર પરંપારમાં કરવામાં આવેલ બૌદ્ધ જ્ઞાન તથા પૌરુષ જ્ઞાનનો ભેદ મહત્વપૂર્ણ છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન એ બૌદ્ધજ્ઞાન છે જે બૌદ્ધ અજ્ઞાનને હટાવે છે, પરંતુ તેનાથી વાસ્તવિક મોક્ષ મળતો નથી. જ્યારે સાધના વગેરે દ્વારા મલાવસ્થા હટવાથી ચેતનાની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થઈ પોતાના નિર્મલ સ્વરૂપની વાસ્તવિક અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે તેને પૌરુષજ્ઞાન કહે છે. તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પૌરુષજ્ઞાન કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ સાધના કરવાથી ચિત્તની વાસ્તવિક શુદ્ધિ થવાથી થાય છે. પૌરુષજ્ઞાનને પણ જ્ઞાન જ કહે છે કેમ કે તેમાં પણ કોઈ વસ્તુગત પરિવર્તન થતું નથી પણ જ્ઞાનાત્મક પરિવર્તન જ થાય છે. દા.ત. સ્વપ્નથી જાગ્રતનું પરિવર્તન વસ્તુતઃ જ્ઞાનાત્મક પરિવર્તન જ છે પરંતુ તે જ્ઞાન કેવળ બૌદ્ધિક જ્ઞાન નથી પણ ચેતનાની

સ્થિતિ (state of consciousness) માં પરિવર્તન છે જે ચેતના યા તમોગુણના દ્વાસથી અથવા મસ્તિષ્કના તંતુઓમાં પરિવર્તન દ્વારા થાય છે.

આમ સ્વરૂપની ઓળખ એ જ પ્રત્યભિજ્ઞા છે તેમ છતાં તે સામાન્ય ઓળખ અથવા સામાન્ય જ્ઞાન નથી પણ આત્માનું મલાવરણ દૂર કરીને આત્માના શુદ્ધ વાસ્તવિક રૂપનું પ્રકાશન છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા આત્મા કોઈ બાહ્ય વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય નિરુપણ કરતો નથી પણ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય નિરુપણ કરે છે. શુદ્ધ શિવ રૂપ જ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ તેનું આગંતુક સ્વરૂપ નથી. તેનું અશુદ્ધ રૂપ અથવા બદ્ધ રૂપ (પશુ રૂપ) આગંતુક સ્વરૂપ છે. જે મલોના આવરણને કારણે પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. મલાવરણ દૂર થઈ જવાથી પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા આત્મા પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. આ રીતે પ્રત્યભિજ્ઞા અશુદ્ધ રૂપ અથવા અણુ રૂપ (પશુ રૂપ)માંથી શુદ્ધ રૂપમાં રૂપાંતરણ છે. વાસ્તવમાં પ્રત્યભિજ્ઞા આત્માનું શુદ્ધિકરણ છે. આ શુદ્ધિકરણ અથવા રૂપાંતરણની પ્રક્રિયામાં આત્મા કોઈ નવીન રૂપ ધારણ કરતો નથી. તે પોતાના જ વાસ્તવિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શન જીવનમુક્તિની અવધારણાનો પણ સ્વીકાર કરે છે. જીવનમુક્તિની અવસ્થા પૂર્ણ સક્રિયતાની અવસ્થાને છે. આ અવસ્થામાં જીવનમુક્ત વ્યક્તિ સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાનું જ સ્વરૂપ, પોતાનું જ વિભવ તથા પોતાની જ અભિવ્યક્તિ માને છે. તે સમગ્ર સંસાર સાથે એકત્વની અનુભૂતિ કરે છે. જીવનમુક્તિ પૂર્ણ વશપ્રેમની સ્થિતિ છે. જીવનમુક્ત વ્યક્તિ સંસારના ભોગોને પણ પોતાના સ્વરૂપની લીલા વિલાસ રૂપે ગણે છે. તે જાગતિક ભોગોમાં પણ પોતાના સ્વરૂપને જ ભોગવે છે કેમ કે જગદાનંદ તેના સ્વરૂપાનંદનું જ સ્ફુરણ છે.

જીવનમુક્તિ વિશે ઉપર્યુક્ત અતિ સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં જીવનમુક્તિની જે અવધારણા છે તે અદ્વૈત વેદાંત વગેરે દર્શનોમાં જીવનમુક્તિની અવધારણાથી ભિન્ન છે. અદ્વૈત વેદાંત અનુસાર જીવનમુક્ત પુરુષમાં ક્રિયા સંભવ નથી, કેમ કે તેમાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિષ્ક્રિય માનવામાં આવેલ છે. જીવનમુક્તનું શરીર તો કેવળ બાકી રહેલાં કર્મોને સમાપ્ત કરવામાટે જ હોય છે. પરંતુ કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર જીવનમુક્તમાં પૂર્ણ ક્રિયા સંભવ છે. કેમ કે આત્માનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાન-ક્રિયા રૂપ છે. જીવનમુક્ત આવશ્યકતા અનુસાર સામાજિક, રાજનૈતિક તથા અન્ય કાર્યોમાં સુખપૂર્વક ભાગ લેશે. સમાધિની દૃષ્ટિએ અદ્વૈત વેદાંતની જીવનમુક્તિને નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થા કહી શકાય છે જેમાં ક્રિયા યા વિમર્શ નથી. કાશ્મીર શૈવ દર્શનની જીવનમુક્તિને સહજ સમાધિની સ્થિતિ કહી શકાય છે જેમાં સ્વાભાવિક સ્પંદાત્મક ક્રિયા છે. કર્મયોગી, સ્થિતપ્રજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણનું જીવન આનું ઉદાહરણ છે.

મોક્ષનો ઉપાય :

મોક્ષના ઉપાય વિશે જે સિદ્ધાંત તંત્ર પરંપરા (વિશેષતઃ કાશ્મીર શેવ દર્શન)માં આપવામાં આવ્યો છે તેને તેની પોતાની વિશેષતાઓ છે.

(૧) તંત્રએ સંસારને નકારવાને બદલે સંસારને અપનાવીને તેનો એ રીતે ઉપયોગ કરવાની વિધિ આપી છે કે સંસાર જ મોક્ષનો માર્ગ બની જાય. જેવી રીતે તરનાર વ્યક્તિ પાણીમાં ડૂબવાને બદલે પોતાના હાથ-પગથી પાણીનો વિશેષ રીતે ઉપયોગ કરીને પાણીના સહારે જ પાણીની બહાર આવી જાય છે એ રીતે તંત્રસાધક સંસારનો જ વિશેષ રીતે ઉપયોગ કરીને સંસારથી પર થઈ જાય છે અને શિવરૂપ બની જાય છે. આ માર્ગ વાસનાઓના દમન અથવા અસ્વીકૃતિનો (de-recognition) માર્ગ નથી પણ વાસનાઓના ઉદાત્તીકરણ (Sublimation) નો માર્ગ છે. તંત્રના ઋષિઓએ પ્રકૃતિના નિયમોનો જ આશરો લઈને પ્રકૃતિને જીતવાનો માર્ગ આપ્યો છે. રૂપાંતરણ (transformation) અથવા ઉદાત્તીકરણ (Sublimation) પ્રકૃતિનો જ નિયમ છે. છોડ સહેલા ખાતર તથા મળ-મૂત્રાદિને જ પોતાના ભોજનના રૂપમાં ગ્રહણ કરે છે, પણ તેને પરિવર્તિત કરીને ફૂલ અને ફળના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરે છે. મળ-મૂત્રાદિની દુર્ગંધ હવે ફૂલમાં સુગંધના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જે અસ્પૃશ્ય તથા અખાદ્ય હતું તે ફળ તથા અન્યના રૂપમાં ખાદ્ય બની ગયું. આ જ નિયમ અંતઃપ્રકૃતિમાં વાસનાઓમાં પણ કામ કરે છે. કહેવાતી ગંદી વાસનાઓ ઉદાત્ત થઈને અતિ ઉપાદેય રૂપમાં પ્રગટ થઈ શકે છે. દા.ત. કામશક્તિ ઉદાત્ત થઈને પ્રેમ, ભક્તિ, કલાત્મક સર્જનના રૂપમાં પ્રગટ થઈ શકે છે એટલું જ નહીં મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં પ્રગટી શકે છે. બધી વાસનાઓમાં સૌથી સશક્ત કામ-શક્તિને ઉદાત્ત બનાવવા માટે તંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કૌલમાર્ગમાં ભોગ પણ યોગ બની જાય છે. પાપ પણ પુણ્ય બની જાય છે તથા સંસાર સ્વયં મોક્ષનું માધ્યમ તથા સાધન બની જાય છે.

(૨) તંત્ર પરંપરાના ઉપાય-સિદ્ધાંતની બીજી વિશેષતા એ છે કે ઉપાયોની જે યાદી આપવામાં આવી છે તે વસ્તુતઃ ઉપાયોનું વૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ છે. મોક્ષના જેટલા પણ સંભવિત ઉપાય છે તેને ત્રણ તર્કસંગત ઉત્તરોત્તર (hierarchical) વર્ગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. આ ત્રણ વર્ગો છે- (૧)આણવોપાય (૨)શાક્તોપાય તથા (૩)શાંભવોપાય.

(૧) આણવોપાય :

આણવોપાય સૌથી સ્થૂળ ઉપાય છે. બધા પ્રકારની બાહ્ય તથા શારીરિક સાધના-ક્રિયાઓ આણવોપાય અંતર્ગત આવે છે. શારીરિક હઠયોગ, મંદિર ઇત્યાદિમાં બાહ્ય પૂજા-પાઠ, કર્મકાંડ સ્થૂળ મૌખિક જપ વગેરે આણવોપાયમાં આવે છે. જો કે તેમાં બહુ અને શારીરિક ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે એટલા માટે તેને ક્રિયોપાય પણ કહે છે. તેને નરોપાય પણ કહેવામાં આવે છે કેમ કે તે પશુ (નર)ના સ્તરનો ઉપાય છે.

(૨) શાક્તોપાય :

આણવોપાયથી ઉપર અથવા સૂક્ષ્મતર ઉપાય છે શાક્તોપાય. તે શારીરિક તથા બાહ્ય ક્રિયાવાળો (આણવોપાય) નહીં પણ માનસિક તથા અંતઃક્રિયા વાળો ઉપાય છે. તેમાં બધા પ્રકારની માનસિક ક્રિયાવાળી સાધનાઓ આવે છે, જેમ કે - માનસિક જપ, ધ્યાન, ધારણા, ભાવના, ચિંતના, કલ્પના, પશ્યના વગેરે. પતંજલિના રાજયોગને મુખ્યતઃ શાક્તોપાય અંતર્ગત સમાવી શકાય. જો કે શાક્તોપાયમાં માનસિક ક્રિયાઓ યા પ્રત્યયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી તેને જ્ઞાનોપાય પણ કહે છે.

(૩) શાંભવોપાય :

શાક્તોપાયથી ઉપર શાંભવોપાય યા શિવોપાય છે. તેમાં બધા પ્રકારની નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક સાધનાઓ રહેલી છે. ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિથી પરમાત્મામાં પોતાને સમર્પિત કરી દેવું, જ્ઞાનમાર્ગની દૃષ્ટિએ પોતાના અહંને ઓગાળીને સર્વાત્મભાવ (અદ્વૈતભાવ) યા વિશ્વપ્રેમને પ્રાપ્ત કરવો, હૃદયની પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરવી, વગેરે શાંભવોપાયની અંદર આવે છે. શાંભવોપાયની મુખ્ય વિશેષતા એ છે કે તેમાં ઈચ્છાનો આધાર લઈને (અર્થાત્ ઈચ્છા કરીને) શિવ યા પરમસ્વત્ત્વ (Higher Self) સાથે સીધો સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. અહીં પરમઆત્મા (Higher Self)માં સીધો કુદકો લગાવવામાં આવે છે સમાધિ મુખ્યતઃ શાંભવોપાય જ છે. આમ, તેમાં ઈચ્છા દ્વારા જ પરમતત્ત્વમાં સમાહિત થઈ જવાનું હોવાથી તેને ઈચ્છોપાય પણ કહેવામાં આવે છે.

આણવોપાય શારીરિક (Physical) ઉપાય છે, શાક્તોપાય માનસિક (Mental) ઉપાય છે અને શાંભવોપાય આધ્યાત્મિક (Spiritual) ઉપાય છે. તે ઉત્તરોત્તર એક-બીજાના સાધન-સાધ્ય છે. આણવોપાયથી શાક્તોપાયની યોગ્યતા આવે છે અને શાક્તોપાયથી શાંભવોપાયમાં પ્રવેશ મળે છે. આ ત્રણેય ઉપાય ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓ માટે છે એમ સમજી શકાય. પરંતુ સાથે સાથે તંત્રમાં એમ પણ માનવામાં આવ્યું છે કે કોઈપણ ઉપાયમાં શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ત્રણે સ્તરના ઉપાય હોય છે, પછી પ્રધાનતા ભલે ગમે તે ઉપાયની હોય. આથી તંત્રમાર્ગ ઉપાયોને સમગ્ર (integral) ની દૃષ્ટિથી સ્વીકારે છે. ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક ઉપય બન્ને એકમાં જ ચાલે છે. શ્રી અરવિંદે પણ આ તથ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે.

ઉપસંહાર :

તંત્રદર્શન અંતર્ગત કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પ્રત્યભિજ્ઞા-સિદ્ધાંતનું વિવેચન, અશુભની સમસ્યાનું સમાધાન, આત્માસવાદ તથા સ્વાતંત્ર્યવાદનું વિવેચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જો કે તે અતિ સંક્ષેપમાં છે. ભારતીય દર્શનોમાં તંત્રદર્શન (કાશ્મીર શૈવ દર્શન)નું સ્થાન તથા મહત્ત્વના સંબંધમાં એમ માની શકાય કે તેનું અતિવિશિષ્ટ સ્થાન રહ્યું છે. પૂર્ણ સમન્વયાત્મક (synthetic) તથા સમગ્રાત્મક (integral) દૃષ્ટિ હોવાને કારણે તથા ભારતીય આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો આનુભવિક

પ્રામાણિક નિષ્કર્ષ હોવાને કારણે કાશ્મીર શૈવ દર્શનને ભારતીય દર્શનની પરમ પરિણતિ (culmination) કહી શકાય છે. ભારતીય દર્શનમાં જેને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે એવા અદ્વૈત-વેદાંત દર્શનની કેટલીક ખામીઓને આ દર્શન દ્વારા ઉકેલવામાં આવી છે એટલું જ નહીં મૂળ ઔપનિષદિક વિચારધારાને ખરા અર્થમાં પોતાનામાં સમાવે છે.

તંત્રદર્શન (કાશ્મીર શૈવ દર્શન)માં જીવનના મૂલ્યો (પુરુષાર્થો) આપવામાં આવ્યા છે તે અનુભવની વૈજ્ઞાનિક પ્રામાણિકતા પર આધારિત છે તથા તેમાં કેવળ શ્રેયવાદ નહીં પણ શ્રેય અને પ્રેય, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા, ભોગ તથા યોગ, પોતાનું હિત તથા બીજાનું હિત, વ્યક્તિ તથા સમાજનો સુખદ વ્યાવહારિક ઉકેલ આપવામાં આવ્યો છે અને સમન્વય સાધવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં નિષેધાત્મક જીવન-દર્શન પણ પ્રચલિત છે અને તેના ગંભીર દુઃખદ પરિણામો પણ આવ્યા છે તેનો ત્યાગ અથવા પુરક રૂપમાં તંત્રદર્શનનું ઘણું મહત્ત્વ છે. વેદ-ઉપનિષદ્માં ન તો પરમ તત્ત્વને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવ્યું છે કે ન જગત તથા જાગતિક મૂલ્યોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ઉપનિષદની વ્યાખ્યા કરનાર અદ્વૈત-વેદાંત, કેટલાક બૌદ્ધ સંપ્રદાયો, કેટલાક જૈનોએ નિષેધાત્મક દર્શન રજૂ કર્યું છે. ઉપનિષદનો બ્રહ્મવાદ અદ્વૈતવેદાંતમાં માયાવાદ બની ગયો, ઉપનિષદનો સર્વાત્મવાદ અહીં સર્વનિષેધવાદ બની ગયો. તેનું વ્યાવહારિક ઐતિહાસિક પરિણામ એ આવ્યું કે જાગતિક કાર્યોમાં અભિરુચિને મોક્ષમાર્ગમાં બાધક સમજવામાં આવી. ત્યાં સુધી કે સામાજિક તથા રાજનૈતિક ક્ષેત્રોમાં સુધારણા અને સેવાના કાર્યોને પણ બંધનકારક સમજીને નિન્દનીય માનવામાં આવ્યા. પરિણામે ભારતીય મનીષાની પ્રખર પ્રતિભાઓ સામાજિક કાર્યો અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વથી વિમુખ થઈને મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગી તથા સંન્યાસી બની ગઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતીય (યા હિન્દુ) સમાજ અને ધર્મનું નૈતૃત્વ એવા હથમાં આવ્યું કે સ્વાર્થી અને મધ્યમ બુદ્ધિ હતા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભારતીય (હિન્દુ) સમાજનું પતન થયું. આધુનિક કાળમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ, શ્રી અરવિંદ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મહાત્મા ગાંધી વગેરે વિચારકોએ અદ્વૈત વેદાંતની નવી વ્યાખ્યા રજૂ કરીને તેને જીવન અને જગત સાથે જોડવાનો સ્તુત્ય પ્રયાર કર્યો અને એમ કરવામાં મહદ્ અંશે સફળ પણ થયા. સામાજિક ઉન્નતિ અને અવનતિમાં દાર્શનિક માન્યતાઓની ભૂમિકા મહત્ત્વની હોય છે. દોષપૂર્ણ અથવા અધૂરા દર્શનનો ત્યાગ અથવા પૂરક તંત્રપરંપરાનું અંગીભૂત ત્રિક દર્શન (કાશ્મીર શૈવ દર્શન) જ હોઈ શકે.

પાશુપત સંપ્રદાય :

પાશુપત સંપ્રદાયના સંસ્થાપક નકુલીશ યા લકુલીશ હતા. તેના વિશે શિવ પુરાણ દ્વારા જાણવા મળે છે કે નકુલીશ યા લકુલીશનો જન્મ ભડોઈ પાસેના કારબત નામના સ્થાનમાં થયો હતો. પશ્ચિમી ભારતના અનેક સ્થાનો પર તેની મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલ છે, જેના જમણા હથમાં લીબુ તથા ડાબા હથમાં દંડ (લગુડ) છે. લગુડ ધારણ કરતા હોવાથી તેને લગુડીસ યા લગુડેસા કહેવામાં આવે છે. કુષાણ સમ્રાટ હુવિષ્ણુના સિક્કાઓ પર અંકિત લગુડધારી શિવની મૂર્તિઓ લકુલેશની છે. ભગવાન શિવના ૧૮ અવતારોમાં તે પ્રથમ અવતાર માનવામાં આવે છે.

મૃગેન્દ્રઆગમ પર રચિત પાશુપતસૂત્ર પાશુપત મતનો સૌથી પ્રચીન ગ્રંથ છે. પાશુપતસૂત્રની રચના મહેશ્વર દ્વારા રચાયેલ હોવાનું પણ માનવામાં આવે છે. પાશુપતસૂત્રમાં ૧૬૮ સૂત્ર તથા પાંચ અધ્યાય છે. સર્વદર્શન સંગ્રહમાં પાશુપત મતને નકુલીશ પાશુપત નામ દ્વારા પણ સંબોધિત કરવામાં આવેલ છે. તેમાં નકુલીશના ગ્રંથમાંથી કેટલાક અવતરણો પણ આપવામાં આવેલ છે. આ શબ્દથી એ પ્રગટ થાય છે કે લકુલીન (લકુટ, લગુડ યા લકુલ ધારણ કરનાર) એક વ્યક્તિ હતી જેણે પાશુપત મતની સ્થાપના કરી હતી. પાશુપત મતમાંથી ચાર સંપ્રદાય આવ્યા જેના પ્રવર્તક લકુલેશના શિષ્યો જ હતા. ડૉ. ભાંડારકરનો મત છે કે લકુલીન યા નકુલીન એક જ છે. તેનું જ નામ લકુલીશ પણ છે. પુરાણોમાં તેનું વાસુદેવ કૃષ્ણના સમકાલીન હોવાનું જે વર્ણન છે તેનાથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે વાસુદેવ સંપ્રદાયમાં જે સ્થાન પંચરાત્રનું છે એવું સ્થાન શૈવધર્મમાં પાશુપત મતનું છે.

સુપ્રસિદ્ધ પાશુપત સંપ્રદાયની વિવેચના કરતાં શંકરાચાર્યએ નીચેના પાંચ સિદ્ધાંત દર્શાવ્યા છે.

૧. કાર્ય - પ્રધાનમાંથી ઉત્પન્ન મહત્ વગેરે.
૨. કારણ - ઈશ્વર યા મહેશ્વર અને પ્રધાન.
૩. યોગ - ઔં ના જપ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે.
૪. વિધિ - પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન તથા સંધ્યા સમય ભસ્મલેપન તથા ગુઢચર્યા વગેરે.
૫. દુઃખાન્ત - મોક્ષ.

માધવાચાર્યએ પોતાના સર્વદર્શન સંગ્રહમાં પાશુપત દર્શનના પ્રસંગમાં તેની નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

(૧) કાર્ય :

કાર્ય તે છે જે સ્વતંત્ર હોતું નથી. તે ત્રણ પ્રકારના હોય છે - ૧.વિદ્યા ૨.અવિદ્યા ૩.પશુ (જીવ).

વિદ્યા પશુનો ગુણ માનવામાં આવ્યો છે. તે બે પ્રકારના છે.- ૧.બોધ સ્વભાવ અને ૨.અબોધ સ્વભાવ.

બોધ સ્વભાવ વિદ્યા બે પ્રકારના છે- ૧.વ્યક્ત અને ૨.અવ્યક્ત. જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત બોધાત્મક વિદ્યા ચિત્ત કહેવાઈ કેમ કે બોધાત્મક પ્રકાશની સહાયતાથી જે વસ્તુનું વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવે છે તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન ચિત્તથી જ થાય છે.

અબોધ સ્વભાવ વિદ્યાના બે રૂપ છે- ધર્મ અને અધર્મ, જેના માટે જીવ (પશુ) પ્રયત્નશીલ હોય છે. અબોધ સ્વભાવ વિદ્યા એવા નિયમોને નિર્ધારિત કરે છે, જેનું જીવે પાલન કરવાનું હોય છે. ચેતનને આધિન જે અચેતન પદાર્થ હોય છે તેને કલા કહેવામાં આવ્યો છે. કલા પણ બે પ્રકારના છે- કારણરૂપા કલા અને કર્યરૂપા કલા. કારણરૂપા કલામાં ૧૩ ઈન્દ્રિયોનો અંતરભાવ છે. કાર્યરૂપી કલામાં પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતો તથા તેના ગુણોનો અંતરભાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. અહીં પશુનો અર્થ જીવ કરવામાં આવ્યો છે. જીવને બે કારણોથી પશુ કહેવામાં આવ્યો છે. (૧) જીવ જુએ છે (પ્રજ્ઞાતિ) એટલા માટે તે પશુ છે. (૨) તે પાશ (બંધન)માં છે એટલા માટે તે પશુ છે. પશુ બે પ્રકારના માનવામાં આવ્યા છે -૧.મલયુક્ત ૨.નિર્મલ.

શરીર અને કલાઓ સાથે સંબદ્ધ પશુ મલયુક્ત કહેવામાં આવ્યો છે જ્યારે તેનાથી અસંબદ્ધને નિર્મલ પશુ કહેવામાં આવ્યો છે.

(૨) કારણ :

પાશુપત સંપ્રદાય અંતર્ગત સમસ્ત વસ્તુઓનું સર્જન, સંહાર તથા અનુગ્રહ કરનાર તત્ત્વોને કારણ કહેવામાં આવ્યાં છે. જો કે કારણ એક જ છે તેમ છતાં ગુણ અને કર્મના ભેદોને કારણે અનેક રૂપોના થઈ જાય છે. પતિનો અર્થ જ્ઞાન તથા ક્રિયાની નિરતિમય શક્તિઓથી સંપન્ન માનવામાં આવેલ છે. જીવોમાં વ્યાપ્ત હોવાને કારણે તે પતિ કહેવામાં આવેલ છે અને તે જીવોનું રક્ષણ કરનાર છે માટે પણ પતિ કહેવામાં આવેલ છે.

(૩) યોગ :

ચિત્ત દ્વારા આત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચે થનારા સંબંધને પાશુપત સંપ્રદાયમાં યોગ કહેવામાં આવે છે. ક્રિયાત્મક તથા ક્રિયોપરમ યોગના બે ભેદ છે. : ક્રિયાત્મક યોગ જપ, ધ્યાન વગેરે ક્રિયા દ્વારા થાય છે. તથા ક્રિયોપરમ (ક્રિયાથી ઉપર) યોગ, એકાંતિક ભક્તિ, તથા જ્ઞાન દ્વારા થાય છે.

(૪) વિધિ :

પાશુપત દર્શનમાં વિધિનો અર્થ મહેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરનાર સાધન તરીકે માનવામાં આવે છે. તેના બે પ્રકાર છે - પ્રધાન અને ગૌણ.

(૧) પ્રધાન : જે સાક્ષાત ધર્મનું કારણ છે તેને પ્રધાન કહેવામાં આવે છે. તેને ચાર્યા પણ કહેવામાં આવે છે. તેના પણ બે પ્રકાર છે - વ્રત અને દ્વાર.

(૧) વ્રત : ભસ્મથી સ્નાન, ભસ્મમાં શયન, ઉપહાર (નિયમ), જપ તથા પ્રદિક્ષણને વ્રત કહેવામાં આવ્યા છે.

ભગવાન લકુલીશે કહ્યું છે કે ભસ્મથી ત્રણ સમય (સવારે, બપોરે અને સાંજે) સ્નાન કરવું જોઈએ અને ભસ્મમાં જ શયન કરવું જોઈએ. છ પ્રકાના નિયમો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સૂત્રકાર અનુસાર હાસ્ય, ગીત, નૃત્ય, આંખલાની જેમ હુડુકાર કરવો, નમસ્કાર આ ઉપારો દ્વારા પૂજા કરવી જોઈએ. કંઠ તથા હોઠની ધૃજારી સાથે હા હા હા એ પ્રકારનું અટ્ટહાસ્ય કરવું એ હસિત (હાસ્ય) છે. સંગીતવિદ્યાના નિયમો અનુસાર મહેશ્વરના ગુણોનું ગાન કરવું ગીત કહેવામાં આવ્યું છે. નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર હાવ-ભાવ સાથે હાથ, પગ, વગેરે અંગ-પ્રત્યાંગો વિક્ષેપણ (હલાવવા) વગેરે કરવું એ નૃત્ય છે. જીભ અને તાળવાથી હુડુકારનો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે. તે આંખલાના નાદ જેવો હોય છે. જ્યાં લોકો ઉપસ્થિત હોય ત્યાં આ બધાનો ઉપયોગ ગુપ્ત રીતે કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે.

(૨) દ્વાર : દ્વાર ચાર્યામાં નીચે પ્રમાણે હોય છે.

(૧) કાથન : સુપ્ત ન હોવા છતાં સુપ્તના જેવી ચેષ્ટા કરવી તે કાથન છે.

(૨) સ્પંદ : અંગોને કંપાવવા.

(૩) મંદન : લંગડાતા ચાલવું.

(૪) શ્રૃંગારણ : કોઈ સુંદર યુવતીને જોઈને કામુકની જેમ શ્રૃંગારિક હાવ-ભાવ દ્વારા પોતાને પ્રેમાસક્ત દર્શાવવું.

(૫) અવિતત્કરણ : બધા લોકો દ્વારા નિંદ્ય કાર્યને એવી રીતે કરવું જેમ કે કરવાયોગ્ય - ન કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાની બુદ્ધિ જ ન હોય.

(૬) અવિતદ્ભાષમ : પરસ્પર વિરોધી અને નિરર્થક વાતો કરવી.

(૨) ગૌણ :

ગૌણ વિધિ અંતર્ગત અશુસ્નાન અર્થાત્ પૂજા ઉપરાંત ભસ્મ સ્નાન કરવું. આ ભસ્મથી અનિત્યતાનું નિવારણ થઈ જાય છે. આથી પાશુપત સંપ્રદાય અંતર્ગત પૂજા ઉપરાંત ભસ્મ સ્નાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તથા દેવતા પરથી હટાવેલાં પત્ર, પુષ્પ તથા લિંગ ધારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

(૫) દુઃખાંત યા મોક્ષ :

અન્ય હિંદુ ધર્મની જેમ પાશુપત સંપ્રદાયમાં પણ મોક્ષનો માર્ગ આપવામાં આવ્યો છે. પાશુપતના સિદ્ધાંત અનુસાર દુઃખાંત બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) અનાત્મક દુઃખાંત જેમાં સંપૂર્ણપણે દુઃખોનો અંત આવી જાય છે.

(૨) સાત્મક દુઃખાંત જેમાં જ્ઞાન અને ધર્મ-કર્મ શક્તિયુક્ત ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જ્ઞાનશક્તિ પાંચ પ્રકારની હોય છે.

(૧) દર્શન : સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત (છૂપાયેલું, દૂરવર્તી) તથા વિપ્રકૃષ્ટ (વ્યાપક) દષ્ટિ, સ્પર્શ વગેરેનું જ્ઞાન.

(૨) શ્રવણ : સમસ્ત શબ્દોનું સિદ્ધ જ્ઞાન.

(૩) મનન : સમસ્ત ચિંત્ય પદાર્થોનું અદ્ભુત જ્ઞાન.

(૪) વિજ્ઞાન : શાસ્ત્રોના વિષયોનો ગ્રંથ (પંક્તિ) અને અર્થ સાથે જાણી લેવું.

(૫) સર્વજ્ઞત્વ : ગુરુ દ્વારા આપવામાં આવેલ તથા પ્રકાશિત તત્ત્વ જ્ઞાન.

આ મતની મુખ્ય વિશેષતાઓ નિમ્ન છે - જ્યારે અન્યોન્ય મતોમાં દુઃખક્ષયને જ મોક્ષ કહેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે આ મતમાં પરમશક્તિઓની પ્રાપ્તિને પણ સમાવવામાં આવેલ છે. અન્ય મતો અનુસાર કાર્ય અસત્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ મતમાં કાર્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, દા.ત. પશુ યા જીવાત્મા. અન્ય મતોમાં કારણને પોતાના કારણત્વ માટે સહાયક કારણની અપેક્ષા છે. પરંતુ અહીં મહેશ્વર સ્વતંત્ર રીતે કાર્યરત માનવામાં આવે છે. અન્ય મતોમાં યોગના પરિણામ સ્વરૂપ પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ છે જ્યારે અહીં યોગનો ઉદ્દેશ પરમશક્તિઓને પ્રાપ્ત કરવાનો માનવામાં આવેલ છે. પાશુપત મતમાં વિધિનું ફળ (ઈશ્વર)નું સામીપ્ય છે, જ્યાંથી પાછાફરવાની અવસ્થા આવતી નથી. જ્યારે અન્ય મતોમાં વિધિનું ફળ સ્વર્ગ વગેરે છે જ્યાંથી મૃતકને પુણ્યને ભોગવીને ફરીથી પાછા આવવું પડે છે.

પાશુપત સંપ્રદાયમાં દુઃખાંત સિદ્ધાંત અંતર્ગત ક્રિયા શક્તિઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. આ સંપ્રદાયમાં ક્રિયા શક્તિ એક હોવા છતાં પણ ત્રિવિધ માનવામાં આવેલ છે. -

- (૧) મનોજીવિત્વ : આ શક્તિ દ્વારા કોઈપણ કાર્યને તત્ક્ષણ કરવામાં આવે છે.
- (૨) કામરુપિત્વ : ઈચ્છામાત્રથી અનંત રૂપ, શરીર યા ઈન્દ્રિયો ધરાણ કરવી તે કામરુપિત્વ શક્તિ છે.
- (૩) વિકરણધર્મિત્વ : આ શક્તિ ઈન્દ્રિય વ્યાપાર નિરુદ્ધ થઈ જવા છતાં પણ નિરતિશય ઐશ્વર્યવાન રાખે છે.

આ રીતે પાશુપત સંપ્રદાયમાં દર્શાવવામાં આવેલ માર્ગ દ્વારા નિર્ધારિત લાંબી ચર્ચા પછી મનુષ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

કાશ્મીર શૈવ મત

કાશ્મીર શૈવ મત અન્ય શૈવ સંપ્રદાયોથી વધારે માનવીય અને યુક્તિસંગત છે. કાશ્મીર પ્રદેશમાં તેનો વિકાસ થવાને કારણે તેનું નામ કાશ્મીર શૈવ મત કહેવાય છે તથા તેના સંપ્રદાયનું નામ કાશ્મીર શૈવ સંપ્રદાય કહેવાય છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનને ‘પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન’, ‘ત્રિકદર્શન’ તથા ‘માહેશ્વર દર્શન’ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ મતમાં ૧૦ શૈવાગમ, ૧૮ રુદ્રાગમ, ૬૪ ભૈરવાગમ અર્થાત્ ૯૨ આગમોને માન્ય ગણવામાં આવે છે. આ આગમોમાં જેને વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધા અને માલિની છે. કાશ્મીર શૈવ મતના મૂળ પ્રવર્તક તરીકે વસુગુપ્તનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. તેમનો સમય ઈ. ૮૨૫ માનવામાં આવે છે. તેમના મુખ્ય ગ્રંથો શિવસૂત્ર અને સ્પંદકારિકા છે. વસુગુપ્તના સોમાનંદ અને કલ્લટ બે મુખ્ય શિષ્ય હતા.

કાશ્મીરના શૈવ મતને ત્રિકદર્શન એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં પશુ, પતિ અને પાશ એ ત્રણ તત્વોનું વર્ણન છે અથવા ત્રણ આગમો સિદ્ધા, નામક અને માલિનીનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કાશ્મીર શૈવ મતનું તત્ત્વજ્ઞાન બે રૂપોમાં વર્ણવાયું છે (૧) સ્પંદદર્શન અને (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન. કલ્લટે સ્પંદ સિદ્ધાંતને એવી રીતે વિકસિત કર્યો છે કે તેના નામ પર તેને સ્પંદ-દર્શન તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું. એ રીતે સોમાનંદે પ્રત્યભિજ્ઞાને એટલું પ્રભાવશાળી રીતે મોક્ષોપાયના રૂપમાં વર્ણન કર્યું છે કે તેના મતને પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન કહેવામાં આવ્યું. જો કે સ્પંદદર્શન અને પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શનની મૂળભૂત દાર્શનિક દૃષ્ટિ એક જ છે. તેમ છતાં તેમાં કેટલાક અંશે ભેદ પણ રહ્યો છે. આ રીતે શૈવમતના આ બે સંપ્રદાય માનવામાં આવે છે.

સ્પંદશાસ્ત્રમાં મોક્ષના ત્રણ ઉપાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે - આણવ, સાંભવ અને શાક્ત. તેના માટે યોગાભ્યાસની આવશ્યકતા માનવામાં આવી છે. પરંતુ પ્રત્યભિજ્ઞાશાસ્ત્રમાં એક ચોથો

ઉપાય પણ માનવામાં આવ્યો છે જેને પ્રત્યભિજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં પ્રત્યભિજ્ઞાનો અર્થ છે- આપણા આત્માને ઓળખવો. આ જ્ઞાનના માર્ગમાં યોગાભ્યાસની આવશ્યકતા નથી.

તત્ત્વ :

શૈવ દર્શનનું વાસ્તવમાં એકમાત્ર તત્ત્વ ‘શિવ’ છે. એવું લાગે છે કે આ એક તત્ત્વમાંથી અન્ય બધા તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. અભિવ્યક્ત તત્ત્વોને લઈને શૈવદર્શનમાં નીચે પ્રમાણેના તત્ત્વો માનવામાં આવેલ છે. સાંખ્ય દર્શનના સ્થૂળ ભૂતોથી લઈને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ તત્ત્વ સહિત ૨૫ તત્ત્વો એ જ ક્રમમાં શૈવદર્શન પણ માને છે. જુદાપણું માત્ર એટલું જ છે કે સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ નિત્ય અને સ્વતંત્ર છે પરંતુ શૈવદર્શનમાં તે અનિત્ય અને પરતંત્ર છે. પ્રકૃતિ તત્ત્વ અહીં માયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેની સાથે પાંચ તત્ત્વ છે -

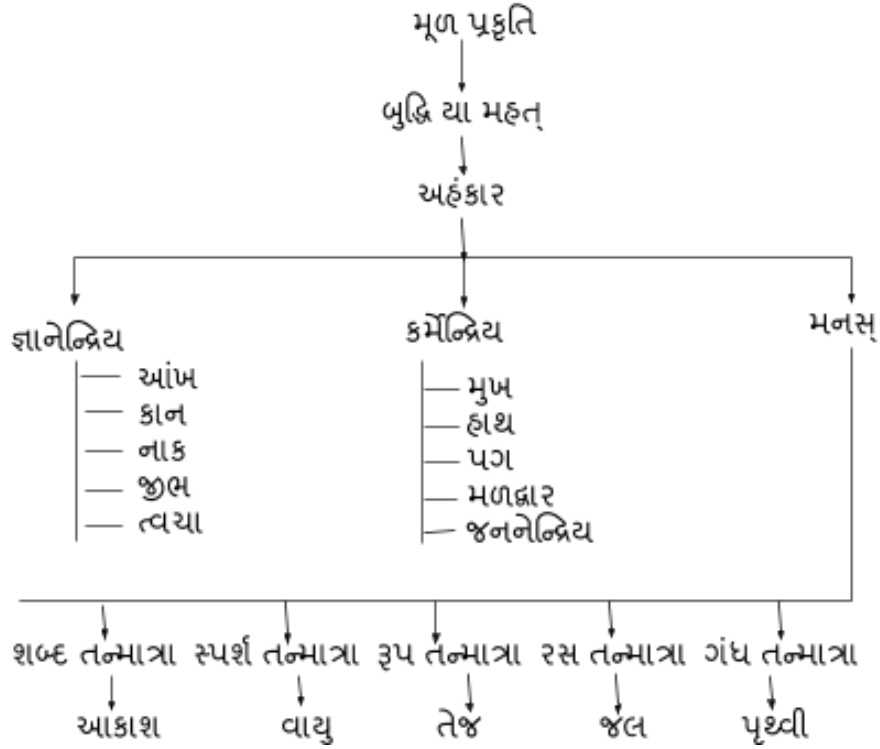
(૧)કલા (૨)વિદ્યા (૩)રાગ (૪)કાલ (૫)નિયતિ

તેને માયાના પાંચ ‘કંચુક’ માનવામાં આવ્યા છે. આ પાંચ તત્ત્વોને અંતઃપ્રવેશ કરવાથી તેના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ જાય છે અને માયાથી મુક્તિ મળી જાય છે. ત્યાર પછી ‘માયા’ની અપેક્ષા બીજા સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં સાધક પ્રવેશ કરે છે અને શુદ્ધ સત્ત્વ - વિશિષ્ટ પુરુષ ‘શુદ્ધ વિદ્યા’ના રૂપમાં સાધકને દેખાવા લાગે છે. શૈવદર્શનમાં તેને ‘સદ્વિદ્યા’ કહેવામાં આવે છે. ‘સદ્વિદ્યાતત્ત્વ’ , ‘ઈશ્વરતત્ત્વ’માં લીન થઈ જાય છે અને સાધકને ‘ઈશ્વરતત્ત્વ’નો અનુભવ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ‘ઈશ્વરતત્ત્વ’ સદાશિવતત્ત્વ’માં ‘સદાશિવતત્ત્વ’ ‘શક્તિતત્ત્વ’માં તથા ‘શક્તિતત્ત્વ’ ‘પરમશિવતત્ત્વ’માં પરિણમે છે. આ અવસ્થામાં પહોંચીને સાધક શિવશક્તિના સામરસ્યતાનો અનુભવ કરે છે. શૈવદર્શનમાં કાશ્મીર શૈવ દર્શનની આ પૂર્ણાવસ્થા અને પરમ લક્ષ્ય છે.

શૈવદર્શનના ૩૬ તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે - સાંખ્ય દર્શનમાં પ્રકૃતિ દ્વારા ક્રમશઃ તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિ થાય છે, જેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય.

શિવના દર્શન તત્ત્વો

(સાંખ્યના ૨૬ તત્ત્વો)

સાંખ્યદર્શનના આ ૨૪ તત્ત્વો છે. તે ઉપરાંત એક પુરુષ તત્ત્વ છે. એ બન્ને મળીને સાંખ્યદર્શનના ૨૫ તત્ત્વ થાય છે. તે ઉપરાંત કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં નીચેના ૧૧ તત્ત્વો બીજા માનવામાં આવ્યા છે.

(૧)માયા (૨)કલા (૩)વિદ્યા (૪)રાગ (૫)કાલ (૬)નિયતિ (૭)શિવ (૮)શક્તિ (૯)સદાશિવ (૧૦)ઈશ્વર (૧૧)શદ્ધ વિદ્યા (સદ્વિદ્યા)

આ રીતે કાશ્મીર શૈવ દર્શનના કુલ (૨૫ સાંખ્યના + ૧૧ બીજા = ૩૬) ૩૬ તત્ત્વો છે.

શિવતત્ત્વ :

ચૈતન્યમાત્મા - શિવસૂત્ર દ્વારા જાણવા મળે છે કે પ્રત્યેક જીવમાં રહેનાર “શિવતત્ત્વ” જ ‘આત્મતત્ત્વ’ છે. તે ચૈતન્યરૂપ છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં તેને ‘પરાસંવિત’, ‘પરમેશ્વર’, ‘શિવ’ યા ‘પરમશિવ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ દર્શનમાં એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે આ તત્ત્વ ન કેવળ જીવમાં જ છે પણ આ સંસારમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે બધી - જડ યા ચેતનમાં - વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિ રૂપે રહેલ છે. એમ માનવામાં આવે છે કે અનંત વસ્તુઓમાં રહેવા છતાં તે એક છે અને સમાન રીતે બધી વસ્તુઓમાં છે. તે દેશ અને કાળથી પર હોવા છતાં દેશો અને કાળોમાં સમાનરીતે વ્યાપ્ત છે.

‘શિવતત્ત્વ’ નિત્ય અને અનંત છે. ‘શિવતત્ત્વ’ સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે અને વિશ્વાતીત પણ છે. આ રીતે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત વિશ્વ આ શિવતત્ત્વનું અભિન્ન રૂપ છે. પરમતત્ત્વ સ્વયં ઉદ્દ તત્ત્વોના રૂપમાં જગતમાં ભાસિત થાય છે. વિશ્વોત્તીર્ણ, વિશ્વાત્મક, પરમાનંદમય આ શિવતત્ત્વના જ પોતાનાથી લઈને સમગ્ર પૃથ્વી પર્યંત તત્ત્વ અભિન્ન રૂપે સ્ફુરણ છે.

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ તત્ત્વ સિવાય કંઈ પણ ગ્રાહ્ય યા ગ્રાહક રૂપમાં નથી. આ પરમ શિવતત્ત્વ દેવોના વિવિધ રૂપોમાં સ્વયં સ્ફુરણ પામે છે. આ રીતે શિવતત્ત્વ ઈચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયાત્મક છે તથા પૂર્ણાનંદ સ્વભાવનું છે.

વિમર્શશક્તિ તત્ત્વ :

‘વિમર્શશક્તિ તત્ત્વ’ પ્રકાશાત્મા છે. અર્થાત્ ‘વિમર્શ’ જ તેનો સ્વભાવ છે. ‘સર્જન અવસ્થા’માં વિશ્વાકાર હોવાથી ‘સ્થિતિ’માં વિશ્વને પ્રકાશન દ્વારા ‘સંહાર’માં આત્મસાત કરવાથી શિવમાં પૂર્ણ જે અકૃત્રિમ અહંભાવ છે તેને જ ‘વિમર્શ’ શક્તિ કહે છે. જો વિશ્વમાં વિમર્શશક્તિ ન હોય તો તે અનિશ્ચર તથા જડ બની જશે. આગમોમાં વિમર્શને ચિત્ત, ચૈતન્ય, પરાવાક, પરમાત્માનું મુખ્ય ઐશ્વર્ય, કર્તૃત્વ, સ્ફુરતા વગેરે શબ્દો દ્વારા વર્ણવવામાં આવેલ છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં વિમર્શશક્તિ તત્ત્વને અનંત સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેમાં પાંચ સ્વરૂપ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. -

- (૧) ચિત્-શક્તિ : તે પ્રકાશન રૂપ છે. તેના દ્વારા શિવ પોતાને ‘સ્વપ્રકાશ’ સ્વીકાર કરે છે.
- (૨) આનંદશક્તિ : જેના દ્વારા શિવ આનંદમય છે અને પોતાનામાં આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.
- (૩) જ્ઞાનશક્તિ : જેના દ્વારા વિશ્વ સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
- (૪) ક્રિયાશક્તિ : એમ માનવામાં આવે છે કે તેને કારણે શિવ બધાં સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં સફળ થાય છે.
- (૫) ઈચ્છાશક્તિ : આ શક્તિ દ્વારા શિવ જગતનું સર્જન, સંહાર અને અન્ય કાર્યો કરી શકે છે.

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કાશ્મીર શૈવ દર્શન શિવ-શક્તિનાં આ પાંચ સ્વરૂપો દ્વારા સમસ્ત વિશ્વની અભિવ્યક્તિ કરે છે. આ દર્શન અનુસાર જગત શિવની શક્તિનું જ વિસ્તૃત રૂપ

છે. જેને પરમ શિવ દ્વારા પોતાની ઈચ્છાથી અભિવ્યક્ત કરેલ છે. તેની સાથે - સાથે એ પણ સત્ય છે કે ‘શક્તિ’ની અભાવમાં ‘શિવ’ જડવત જ છે. ‘શક્તિ’ને કારણે જ ‘શિવ’ પોતાનામાં અહંનો બોધ કરે છે. પરંતુ એ પણ સત્ય છે કે શિવ વગર શક્તિ રહી શકતી નથી અને કંઈ કરી પણ શકતી નથી. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શિવ-શક્તિ અભેદ છે, તાદાત્મ્ય છે, સામરસ્ય છે. ત્યારે તો પરમશિવ પૂર્ણ છે.

સદાશિવ તત્ત્વ :

જ્યારે પરમશિવ-શક્તિમાં ‘ઉન્મેષ’ થાય છે, ત્યારે ‘સર્જન’ થાય છે અને જ્યારે તે ‘આંખ બંધ કરે છે’ ત્યારે જગતનો લય થઈ જાય છે. આ ઉન્મેષ અને નિમેષ અનાદિ અને અનંત છે. આ ઉન્મેષને કારણે ‘સદાશિવ તત્ત્વ’ની પણ અભિવ્યક્તિ થાય છે. શૈવ દર્શનમાં આ શક્તિ તત્ત્વના પ્રથમ અને સ્થૂળ ઉન્મેષના રૂપમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેને “સાદાખ્ય” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. શૈવ દર્શનમાં ‘સર્જન’ શક્તિનો ઉન્મેષ છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ પહેલેથી હતી તેની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તે અતર્વર્તી નિમેષ છે.

આ અવસ્થામાં ‘ઈચ્છાશક્તિ’ની પ્રધાનતા રહે છે. કેમ કે ‘ઈદં’ અંશ અસ્ફુટ રહે છે અને ‘અહં’ અંશ પ્રધાન રૂપમાં તેને આચ્છાદિત કરતો રહે છે. આથી ‘હું છું’ એ પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ જગતનું અવ્યક્ત રૂપમાં અહીં ભાન થાય છે.

ઈશ્વર તત્ત્વ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનના ઈશ્વર તત્ત્વથી જગતની ક્રમિક અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ થાય છે. આ તત્ત્વમાં ‘અહં’ અંશ ગૌણ હોય છે અને ‘ઈદમ્’ અંશ મુખ્ય હોય છે. ‘ઈદમ્ અહમ્’ એ પ્રકારની પ્રતીતિ વિમર્શ શક્તિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ‘જ્ઞાન શક્તિ’ને મુખ્ય માનવામાં આવી છે.

શુદ્ધ વિદ્યા યા સદ્ વિદ્યા :

શુદ્ધ વિદ્યા યા સદ્ વિદ્યામાં ‘અહમ્’ અને ‘ઈદમ્’ રૂપોમાં ઐક્યની પ્રતીતિ રહે છે. ‘હું આ છું’ એ ભાવના આ ભૂમિમાં જાગ્રત રહે છે. આ તત્ત્વમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે.

માયા તત્ત્વ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનના માયા તત્ત્વમાં ‘અહમ્’ અંશ ‘પુરુષ’ રૂપમાં તથા ‘ઈદમ્’ અંશ ‘પ્રકૃતિ’ રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આ દર્શનમાં અચિત અર્થાત્ જડમાં ‘પ્રમાતૃત્વ’નો આભસ થાય છે. તે કલા વગેરે પાંચ ભાવોનું ઉપાદાન કારણ છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં માયા શક્તિ દ્વારા પરમેશ્વર પોતાના રૂપને આચ્છાદિત કરી લે છે, ત્યારે તે પુરુષ તત્ત્વ બનીને અલગ થઈ જાય છે. તે માયાથી મુગ્ધ કર્મોને પાતાનું બંધન સમજનાર સંસારી પુરુષ છે. પરમેશ્વરથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ તેનો મોહ પરમેશ્વરમાં હોતો નથી.

માયાનાં પાંચ કંચુક (આવરણ) :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનના પરમશિવ સર્વકર્તા, સર્વજ્ઞ, પૂર્ણ, નિત્ય, વ્યાપક, અસંકુચિત, શક્તિ સંપન્ન હોવા છતાં પણ પોતાની ઈચ્છાથી સંકુચિત બનીને કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ તથા નિયતિ-માયાના આ પાંચ કંચુકોના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે.

પાંચ કંચુકોને કારણે ક્રમશઃ પરમશિવના ઉપર્યુક્ત ગુણોમાં સંકોચ થઈ જાય છે. આ રીતે કાશ્મીર શૈવ દર્શન અનુસાર પુરુષના કંઈપણ કરવાનું સામર્થ્ય, કંઈપણ જાણવાનું સામર્થ્ય, અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન, અનિત્યતાનું જ્ઞાન તથા સંકુચિત શક્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

પુરુષ તત્ત્વ :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પાંચ કંચુકોના આવરણથી ઘરાયેલ ચૈતન્યને ‘પુરુષતત્ત્વ’ રૂપે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. પાંચ કંચુકોના આવરણને સ્વીકારીને ‘પુરુષ’ સંસારી બની જાય છે. પરમશિવના સ્વરૂપને આવૃત કરવાને કારણે તે કંચુક કહવામાં આવ્યા છે.

પ્રકૃતિ તત્ત્વ :

આ દર્શનમાં મહત્ત્વી લઈને પૃથ્વી તત્ત્વ સુધીના બધાં તત્ત્વોનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિ તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વ સત્ત્વ, રજ તથા તમની સામ્યાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં ગુણોમાં પ્રધાન - ગૌણાભાવ હોતો નથી. આ ગુણ પ્રકૃતિ તત્ત્વમાં પરસ્પર વિભક્ત નથી.

બુદ્ધિ તત્ત્વ :

સ્વરૂપને નિશ્ચિત કરનાર તત્ત્વ ‘બુદ્ધિ’ છે. અર્થાત્ ‘અમુક આવું છે’ એવો નિશ્ચય કરનાર તત્ત્વ બુદ્ધિ છે. સત્ત્વ પ્રધાન હોવાને કારણે આ તત્ત્વ સ્વચ્છ છે. આ તત્ત્વમાં જ ચૈતન્યને પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે.

અહંકાર તત્ત્વ :

પોતાના, પરાયા તથા અહંને બોધ કરાવનાર તત્ત્વને જ આ દર્શનમાં અહંકાર તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘આ મારું છે’, ‘આ મારું નથી’ એ પ્રકારના અભિમાનનું સાધન અહંકાર તત્ત્વ છે.

મનસ્તત્ત્વ :

કોઈ કાર્ય કરવા યા ન કરવા માટેની પ્રેરણા આપનાર તત્ત્વને મનસ તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. કોઈ કામ ‘કરું યા ન કરું’ એ પ્રકારના સંકલ્પ યા વિકલ્પનું કારણ મનને માનવામાં આવ્યું છે. તે અંતઃકરણ રૂપ તત્ત્વ છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો :

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દને ગ્રહણ કરનાર ક્રમશઃ દ્રાણ, જીભ, આંખ, ત્વચા અને કર્ણને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવામાં આવી છે. અંતઃકરણની અભિવ્યક્તિ તેના દ્વારા થાય છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો :

લૌકિક આનંદ, વિસર્ગ (મલત્યાગ), વિહરણ (ચાલવું, ફરવું), આપવું, બોલવું ક્રમશઃ જનનેન્દ્રિય, મળદ્વાર, પગ, હાથ, મુખ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય માનવામાં આવી છે.

પાંચ તન્માત્રાઓ :

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ સમાન રૂપના છે. તેમાંથી પ્રત્યેકમાં પોતાના સિવાય કંઈ રહેતું નથી જેને કારણે તે તન્માત્રાઓ કહેવાય છે.

પંચભૂત :

અવકાશ આપનાર ‘આકાશ’, જીવન આપનાર ‘વાયુ’, બાળનાર અને પચાવનાર ‘અગ્નિ’, તરસ છીપાવનાર અને ભીંજવનાર ‘પાણી’ તથા ધારણ કરનાર ‘પૃથ્વી’ કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં પાંચભૂત તત્ત્વના રૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

જેવી રીતે પીપળાના બીજમાં શક્તિ રૂપે વિશાળ પીપળાનું વૃક્ષ રહેલું હોય છે એ રીતે બધા તત્ત્વો અર્થાત્ ચરાચર સંપૂર્ણ વિશ્વ પરમ શિવના હૃદય રૂપી બીજની અંદર શક્તિ રૂપે રહેલ છે. જેવી રીતે સુવર્ણથી બનેલા વિભિન્ન આભૂષણો કુંડળ, અંગુઠી, માળા વગેરે વસ્તુઓનું વાસ્તવિક રૂપ સુવર્ણ જ છે એ જ રીતે પૃથ્વીથી લઈને વ્યુત્ક્રમ રૂપમાં માયા સહિત તમામ તત્ત્વ ‘સત્’ જ છે. આ ‘સત્’માં પણ ધાત્વર્થ વ્યંજક પ્રત્યયના અંશને છોડી દેવાથી કેવળ ‘પ્રકૃતિરૂપ’માં ‘સકાર’ જ રહી જાય છે. આ રીતે પ્રકૃતિ અંતર્ગત ૩૧ તત્ત્વ હોય છે. એ તત્ત્વોની ઉપર ‘શુદ્ધ વિદ્યા’, ‘ઈશ્વર’, ‘સદાશિવ’, ‘તત્ત્વ જ્ઞાન’, અને ‘ક્રિયા’ શક્તિ સ્વરૂપ છે. એ બધા ‘ઔ’ શક્તિ તત્ત્વમાં અંતર્ભૂત છે. તેનાથી પર ઉર્ધ્વ તથા અધઃ લોકના સર્જનસ્વરૂપ બે ‘વિસર્જનીય’ છે. આ પ્રકારના હૃદય-બીજના સ્વભાવ રૂપ મહામંત્ર સ્વરૂપ, વિશ્વમય અર્થાત્ સર્વાકાર તથા વિશ્વોત્તીર્ણ અર્થાત્ નિરાકાર ‘પરમશિવ’ છે.

વ્યુત્ક્રમ સર્જન :

પૃથ્વી તત્ત્વથી લઈને પ્રકૃતિ તત્ત્વ સુધીના સાખ્યના જેવા જ તત્ત્વોનો વિચાર છે. એ જ પ્રકૃતિ વિશુદ્ધ થઈને માયા તત્ત્વમાં વિલીન થઈ જાય છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં એમ માનવામાં આવ્યું છે કે પરમશિવના બધા ગુણોને સંકુચિત કરનાર પાંચ કંચુક છે. પુરુષ તત્ત્વમાં આવીને પરમશિવની શક્તિ સંકુચિત થઈ જાય છે. આ તત્ત્વથી પર જ્યારે સૂક્ષ્મતર તત્ત્વમાં સાધક પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પુરુષ પોતાને સૂક્ષ્મ-પ્રપંચ કે જે સ્થૂળ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. તેને બરાબર સમજવા લાગે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ‘હું આ છું’ એ પ્રકારની પ્રતીતિ ઉલ્લાસિત થાય છે. તેમાં હું ચૈતન્ય છું અને આ પ્રકૃતિ છે એવી અવસ્થામાં ‘હું’ અને ‘આ’ બન્ને સમાન રીતે મહત્ત્વના હોય છે. ત્યાર પછી એ ‘પુરુષ’ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સાથે તાદાત્મ્ય બોધ કરવા લાગે છે અને ‘આ હું છું’ એવી પ્રતીતિ તેની વિમર્શ શક્તિમાં ભાસિત થવા લાગે છે. આવી અવસ્થામાં ‘આ’ અંશને પ્રધાનતા મળે છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં આ અવસ્થાને ‘ઈશ્વર તત્ત્વ’ કહે છે.

ક્રમશઃ આ અંશ ‘હું’માં લીન થઈ જાય છે અને ‘હું છું’ એટલી જ પ્રતીતિ રહી જાય છે. તેમ છતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘હું’ અને ‘હું’માં બન્ને સ્વરૂપ ‘વિમર્ષ’માં ભાસિત થાય છે. આ અવસ્થાને ‘સદાશિવ તત્ત્વ’ કહે છે.

જ્યારે સાધક તેનાથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં પ્રવેશે છે ત્યારે તેને કેવળ ‘અહં’ની પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે અહંની પ્રતીતિવાળી અવસ્થાને ‘શક્તિ તત્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે. ‘પરમશિવ’ની આ ઉન્મીલન અવસ્થા કહાવામાં આવે છે. આવી અવસ્થામાં સાધક પરમશિવના સ્વરૂપને સમજી શકે છે. આવા સમયે આત્માના આનંદ સ્વરૂપનું પ્રથમ વખત ભાન થાય છે કે તે ‘શક્તિ’ અને ‘શક્તિમાન’ની યુગલ મૂર્તિ છે. એવો ભેદ કરવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે કે આ અવસ્થા દ્વૈત છે કે અદ્વૈત. આ અવસ્થા અંતતઃ પરમશિવમાં લીન થઈ જાય છે. જે કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં ‘શિવતત્ત્વ’ છે.

ચિન્મય સામરસ્યની અવસ્થા : (ચિન્મય = પરમાત્મા અથવા પૂર્ણ તથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ)

ચિન્મય સામરસ્યની અવસ્થામાં પહોંચીને સાધક પોતાના અસ્તિત્વને પરમશિવમાં લીન કરી દે છે. પરંતુ પરમશિવમાં લીન થયા પછી પણ કોઈ તત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપનો નાશ કરતું નથી. આ દર્શનનો એ વિશ્વાસ છે કે બધા તત્ત્વો પરમશિવમાં લીન થઈને ‘ચિન્મય’, શિવમય થઈ જાય છે. કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં મનુષ્ય-જન્મનું આ જ પરમલક્ષ્ય માનવામાં આવેલ છે. તે શુદ્ધ અદ્વૈત છે. ‘શિવતત્ત્વ’માં બધા મનુષ્ય ‘ચિન્મય’ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં શિવશક્તિના સામરસ્યની આ અવસ્થા છે.

જીવનમુક્તિ :

સ્થૂળ શરીર ધારણ કરનાર મનુષ્યને જીવીતાવસ્થામાં આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને જીવનમુક્તિ કહેવામાં આવે છે. આવી અવસ્થામાં પણ અવિચળ રૂપે એક જ ચિત્ત હોય છે. સંવિતરૂપા શક્તિ આ અવસ્થામાં પણ રહે છે. આથી ચિદાનંદનો લાભ જીવનમુક્તને પણ થાય છે. શરીરના નાશ પછી તે પરમશિવમાં પ્રવેશી અને તેમાં લીન થઈ જાય છે.

સંપૂર્ણ વિશ્વ એક જ શક્તિ અને શક્તિમાનનું ઉલ્લસિત (પ્રફુલ્લિત, આનંદિત) રૂપ છે. બધા ચિન્મય (પૂર્ણ તથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ) છે. આવી અવસ્થામાં પરમશિવ સર્વથા સ્વતંત્ર થઈને, કોઈની સહાયતા વગર, કેવળ પોતાની જ ‘શક્તિ’થી સર્જનને પોતાની લીલા માટે ઉદ્ભવ કરે છે અને

લીલાનું સંવરણ (બંધ) પણ કરી લે છે. આવી અવસ્થામાં સાધકને - “एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचन” તથા “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” નો વાસ્તવિક અનુભવ થાય છે.

કાશ્મીર શૈવ દર્શનમાં સાધક સ્થૂળ ભૂમિથી શરૂ કરી ક્રમશઃ એક ભૂમિ પછી બીજી ભૂમિ પર આવીને પરમતત્ત્વની અનુભૂતિ કરતા કરતા સૂક્ષ્મ જગતની તરફ આગળ વધે છે. પછી ધીરે ધીરે પરમશિવ તત્ત્વમાં ભળી જઈ પરમશિવ તત્ત્વ સાથે એક થઈ જાય છે.

૧. દક્ષિણી શૈવમતનું સાહિત્ય

સંસ્કૃતના દર્શન સાહિત્યમાં શૈવમતનો પ્રથમ ઉલ્લેખ શંકરાચાર્યએ પોતાના ભાષ્યમાં કરેલ છે. “સિદ્ધાંત” નામના ગ્રંથના સંદર્ભમાં શંકરાચાર્ય લખે છે કે, તે ભગવાન મહેશ્વર દ્વારા લખાયેલ છે. જુદા જુદા સિદ્ધાંત સંપ્રદાય અનુસાર જો શિવ અથવા ઈશ્વર સંસારનું નિમિત્ત કારણ અથવા ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે તો શંકરાચાર્ય અનુસાર પણ ઈશ્વર સંસારનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણ છે. શંકરાચાર્યનો અહીં સંકેત એ છે કે, પાશુપત પ્રણાલી માટે જે પાંચ પદાર્થો - કારણ, કાર્ય, યોગ, વિધિ તથા દુઃખાંતનું નિરુપણ કરે છે. શંકરાચાર્ય અનુસાર આ પ્રણાલીનો મત પણ એ છે કે, પાશુપત (ઈશ્વર) સંસારનું નિમિત્ત કારણ છે. આ મત અનુસાર નૈયાયિક અથવા વૈશેષિક પણ ઈશ્વર માટે કારણતાનો એ જ પ્રકારે સંબંધ દર્શાવે છે.

વાચસ્પતિ મિશ્ર શંકરાચાર્યના ભાષ્ય પર ટીકા કરતા કહે છે કે, મહેશ્વરમાં શૈવ, પાશુપત, કારુણિક સૈદ્ધાંતિક તથા કાપાલિક એક છે. ૧૪મા સદીમાં મધ્વાચાર્યએ શૈવોનું વર્ણન નકુલીષ પાશુપતના રુપમાં કરેલ છે. જે ઘણી જગ્યાએ નકુલીષ પાશુપત અથવા લકુલીષ પાશુપત તરીકે વર્ણવાય છે. માધવે શૈવ દર્શનનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તેમાં તેમણે શૈવાગમમાં પ્રાપ્ત થતાં દાર્શનિક સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કર્યા છે. તે ઉપરાંત તેમનું પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન પણ છે જે કાશ્મીર શૈવ મત કહેવાય છે.

વચસ્પતિ કારુણિક સિદ્ધાંતીઓ તથા કાપાલિકોનો ઉલ્લેખ કરે છે. રામાનુજ પોતાના ભાષ્યમાં કાપાલિક તથા કાલમુખનું વર્ણન વેદ વિરોધી શૈવપંથી તરીકે કરે છે.

ભવભૂતિના માલતીમાધવ તથા પુરાણોમાં કાપાલિક વિશેના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. શંકરાચાર્યના સમકાલિન આનંદગીરી શૈવોના વિવિધ પંથો ઉપરાંત ઉપરાંત તેમના શરીર પરના વિભિન્ન ચિહ્નો તથા લક્ષણો અને વિભિન્ન પ્રકારના લક્ષણો અને વસ્ત્રોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓએ કાપાલિકોના બે સંપ્રદાયોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.- એક બ્રાહ્મણીય તથા બે અબ્રાહ્મણીય. અથર્વવેદ અનુસાર વ્રાત્યો રુદ્રના ભક્ત હતા. વ્રાત્યો જાતિ, નિયમ તથા આચારમાં માનતા ન હતાં. પરંતુ અથર્વવેદના વ્રાત્યો માનનીય માનવામાં આવતા હતાં. પરંતુ કાપાલિકો પછી તે બ્રાહ્મણીય હોય કે અબ્રાહ્મણીય હોય, તેઓ મધ્યપાન તથા કામવાસનાની ભયંકર ક્રિયાઓમાં લિપ્ત રહેતા હતા અને અશુદ્ધ રીતે જીવતા હતા. તેઓ સંહારકર્તા ભૈરવના પુજારી હતા જેણે સંસારની રચના કરી અને પાલન કર્યું એ માન્યતા ઉપરાંત તેમનું કોઈ વિશેષ દર્શન હતું કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તેઓ કર્મમાં વિશ્વાસ કરતા ન હતાં.

તેમના મતાનુસાર ગૌણ દેવતાઓ પણ છે જે સુષ્ટિના સર્જન અને પાલનનું કાર્ય સંભાળે છે. શુદ્ધ કાપાલિક જાતિપ્રથામાં વિશ્વાસ કરતા ન હતા તથા બધા કાપાલિક ધાર્મિક ક્રિયાના અંગ તરીકે માંસાહાર કરતા અને માનવખોપડીમાં મધ્યપાન કરતા હતા.

આર. જી. ભંડારકર શિવ મહાપુરાણને આધારે માને છે કે, કાલમુખ તથા મહાવ્રતધર એક જ હતા. જો કે દાસગુપ્તાને તે માન્ય નથી કારણ કે ભંડારકર તેના કોઈ ઉદાહરણ આપી શક્યા નથી. મહાવ્રત અર્થાત્ મહાન પ્રતિજ્ઞામાં નરમુંડમાં ભોજન કરવામાં આવે છે તથા શરીર પર માનવ યા અન્ય શબની ભસ્મ લગાવવામાં આવે છે, જેને રામાનુજ તેની વિશેષતા તરીકે વર્ણવે છે. આગળ ભંડારકર એમ પણ દર્શાવે છે કે, નાસિક પાસેના કાપાલેશ્વર મંદિરમાં રહેતા યોગી મહાવ્રતી કહેવાય છે. પરંતુ આપણી પાસે તેનો એવો કોઈ આધાર નથી કે તેનું કોઈ વિશિષ્ટ દર્શન હોય. એટલું તો નિશ્ચિત છે કે, તાંત્રિક દિક્ષા એ વૈદિક દિક્ષાથી ભિન્ન છે.

ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્રના વિશ્વકોષમાં શૈવ મત ઉપરના ફેજર પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે, દક્ષિણ ભારતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં આદિવાસી પુજારીઓ સાથે સમજૂતી કરવા માટે પુરાતન રક્ત-ક્રિયાઓ તથા ઉન્મત્ત પ્રમાદોના પુનરુત્થાનની અનુમતિ પ્રતિવર્ષ આપવામાં આવતી હતી. ફેજર કેટલાક દૃષ્ટાંતો રજૂ કરે છે જેમાં બ્રાહ્મણ તથા અઘૂતોએ શિવની પૂજા કરી અને નર બલી આપી. શ્રી શૈલ વિશે તેઓ જણાવે છે કે, બૌદ્ધોએ અઘૂત પૂજારીઓને મંદિરોમાંથી કાઢી મૂક્યા, બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધોને કાઢી મૂક્યા. શંકરાચાર્યના સમયમાં કાપાલિકોએ ઉજ્જૈનમાં એક કેન્દ્ર વિકસાવ્યું. બ્રાહ્મણો તથા અબ્રાહ્મણો દ્વારા કરવામાં આવેલ રક્ત ક્રિયામાં અને કાપાલિકો અથવા

કાલમુખો એ બન્ને એક જ લોકો હતા કે કેમ તે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય તેમ નથી. જો કે ભવભૂતિએ શ્રી શૈલને કાપાલિકોનું એક મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર તરીકે વર્ણવ્યું છે. રામાનુજાયાર્યએ કાપાલિક તથા કાલમુખોને વેદ વિરોધી ગણાવ્યા છે. શંકરાચાર્યએ પણ કાપાલિકો સાથે કોઈ તર્ક-વિતર્ક કર્યા નથી. અને તેમ છતાં કાપાલિકોએ પોતાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જાળવી રાખ્યું હતું.

દરેક શૈવાગમોમાં આપણને કરુણાનો સિદ્ધાંત હંમેશાં એક સમાન અર્થમાં જોવા મળતો નથી. સામાન્ય રીતે કરુણાની ભાવનાનો અર્થ ‘દયાની ભાવના’ અથવા ‘દુઃખી પ્રત્યે અનુગ્રહ’ એવો થાય છે. જો કે શૈવાગમમાં એક સ્પષ્ટ વિચારધારા છે જેમાં કરુણાની વ્યાખ્યા “સર્વ જીવોને અનુભવ-ક્ષેત્ર પ્રદાન કરનાર દૈવી સર્જનાત્મક પ્રારણા” તરીકે કરવામાં આવેલ છે. જેમાં તેઓ સુખોનો આનંદ માણી શકે અને એ જ રીતે દુઃખાનુભવ કરી શકે. ઈશ્વરની કરુણા આપણા માટે આ રીતે સંસારની અભિવ્યક્તિ કરે છે. આ રીતે સામાન્ય અર્થમાં કરુણા અનુગ્રહનું કાર્ય નથી પણ કર્મના આધારે આપણને યોગ્ય કામનાઓ પ્રાપ્ત કરવાની એક પ્રેરણા છે. સંસારની સર્જનાત્મક ક્રિયાઓ આપણા શુભ તથા અશુભ કર્મોને અનુરૂપ થાય છે અને તે અનુસાર આપણને ભિન્ન પ્રકારના અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થમાં કરુણાની તુલના યોગદર્શનના એ વિચાર સાથે કરી શકાય કે, ઈશ્વરનો નિત્ય-સંકલ્પ સૃષ્ટિ-વિકાસના ક્રમમાં સંસારની રક્ષા માટે તથા મનુષ્યના વ્યક્તિગત કર્મોને અનુરૂપ તેના અનુભવને આધાર આપવા માટે કાર્ય કરે છે. આ સિદ્ધાંત વૈષ્ણવોના કરુણાના સિદ્ધાંત કરતા જુદો છે. રામાનુજાયાર્ય અનુસાર મહાલક્ષ્મી પાપીઓની મધ્યસ્થ બને છે તથા નારાયણ ભક્તોના શ્રેય માટે પોતાની કરુણા પ્રદાન કરે છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે, ‘શિવ’ શબ્દ મૂળ ‘વિષ કાન્તન’ શબ્દમાંથી આવેલ છે. તેનો અર્થ થાય છે, શિવ હંમેશાં પોતાના ભક્તોની કામના પૂર્ણ કરે છે. મહાભારત તથા અન્ય પૂરાણોમાં શિવને કૃપાળુ ભગવાન તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. ભગવાન શિવ ભક્ત દ્વારા જે પ્રકારની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તે પ્રકારના વરદાન આપનાર છે. શિવનો આ અર્થ પણ રુદ્ર, શર્વ યા સંહારકના દેવથી ભિન્ન છે.

ઉપરોક્ત વિવરણ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે કાપાલિકો તથા કાલમુખો વિશે આપણે મહત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવું કંઈ જાણતા નથી. દક્ષિણના શૈવમતના અન્ય સિદ્ધાંત પાશુપતના છે જે શૈવ સિદ્ધાંત આગમો તથા વૈષ્ણવો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ભાંડારકર અનુમાન કરે છે કે, પાશુપત પ્રણાલી લકુલીન નામના લેખકની હતી. જો કે આ અનુમાન ન્યાયપૂર્ણ નથી. આપણે માત્ર એટલું જ અનુમાન કરી શકીએ કે દશમી સદીની મધ્યમાં લકુલીષના સિદ્ધાંતો વિશ્વરૂપ નામના શિક્ષક દ્વારા

શિખવવામાં આવતા હતા. સૂત સંહિતા અનુસાર નકુલ નામ એક સ્થાન માટે પ્રયોજાય છે અને તે સ્થાને શિવને નકુલીષ કહેવામાં આવે છે.

૨. આગમ સાહિત્યનું દાર્શનિક સ્વરૂપ

આગમ સાહિત્યનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલો વિસ્તાર તેના દાર્શનિક સ્વરૂપનો નથી. તેમાં જે કંઈ દાર્શનિક તત્ત્વ છે તેની સાથે શૈવ પંથના ધાર્મિક વિવરણો વધારે છે. આથી આપણે ધાર્મિક ક્રિયાઓ, મંદિરોનું નિર્માણ, તેની શિલ્પકલા, મંત્ર તથા શિવની પ્રાણ લિંગ પ્રતિષ્ઠા સંબંધી પૂજાનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે, તેને આધારે તેનું દાર્શનિક સ્વરૂપ રજૂ કરવું જરૂરી બની જાય છે. તેમ છતાં મોટા ભાગના આગમોમાં “વિદ્યા પાદ” નામનો અલગ ભાગ છે જેમાં સંપ્રદાયના સામાન્ય દાર્શનિક વિચારો રજૂ થયા છે. અલગ અલગ આગમોમાં જે દાર્શનિક વિચારો રજૂ થયા છે તેમાં ભિન્નતા પણ જોવા મળે છે. પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, આગમોના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ક્યા હોઈ શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા માટે આપણે મહત્ત્વપૂર્ણ આગમોમાંથી તેના દાર્શનિક પક્ષને રજૂ કરવો અનિવાર્ય છે.

સર્વદર્શનસંગ્રહમાં મૃગેન્દ્રાગમનું વિશેષ મહત્ત્વ રહ્યું છે. તે કામિકાગમનો એક સહાયક ભાગ છે. મૃગેન્દ્રાગમનો આરંભ એવા તર્કથી થાય છે કે, શૈવ પંથે વૈદિક પ્રકારની પૂજાને કેવી રીતે નિષ્પ્રભાવ કરી. તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે વૈદિક દેવતા સાકાર, નક્કર પદાર્થ નથી પણ તેની વાસ્તવિકતા મંત્રોમાં હતી. જે મંત્રો દ્વારા દેવતાનું સ્વાગત તથા પૂજા કરવામાં આવતી હતી તેના ફળ સ્વરૂપ વૈદિક પૂજા દિક્ અને કાળમાં સ્થિત સાકાર પૂજા માની શકાય નહીં. પરંતુ શિવ પ્રત્યેની ભક્તિ, પૂજાની નિશ્ચિત તથા સાકાર વિધિ માની શકાય છે. આથી તે વૈદિક અભ્યાસોને પ્રભાવહિન કરી શકતી હતી. મૃગેન્દ્રાગમના બીજા અધ્યાયમાં શિવને તમામ અશુદ્ધિ રહિત રૂપે વર્ણવવામાં આવેલ છે, તે સર્વજ્ઞ છે અને સર્વ વસ્તુઓનું નિમિત્ત કારણ છે. તેઓ સંપૂર્ણતઃ જાણે છે કે જીવ કેવી રીતે વ્યવહાર કરશે તથા તદ્દનુસાર તેઓ સર્વ પ્રાણીઓના બંધનની ગાંઠોમાં જોડે તથા છોડે છે.

શૈવાગમ સર્જન, પાલન, સંહાર તથા સત્ય તથા મોક્ષના આવરણની મુખ્ય સમસ્યાનું નિવારણ કરે છે. એ બધું નિમિત્ત કારણ એવા ભગવાન શિવ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી સંસારનું સર્જન, પાલન અને સંહારની યોજના સ્વાભાવિક જ શરૂઆતમાં મહાપ્રભુ કરે છે, તેમ છતાં વસ્તુઓ પ્રાકૃતિક ગતિમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. આપણાં અનુભવના સંસારમાં

પરિવર્તન, જીવના અવરકાલીન કર્મો દ્વારા સ્થિર થતાં નથી. પરંતુ તેમ છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિની યોજના એવી બનાવવામાં આવી છે કે તેનાથી વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કર્યા વગર પ્રાપ્ત કરવો અસંભવ છે.

ચેતના અનુભૂતિ તથા સ્વતઃ ક્રિયાના સ્વરૂપની છે. આ ચેતના હંમેશાં આત્મામાં સ્થિર રહે છે તથા ચેતના માટે પ્રયુક્ત પદાર્થોમાંથી કેટલાક પદાર્થોનું વિરણ ચર્ચા નામના અનેક ધાર્મિક આચારોમાં કરવામાં આવેલ છે. વેદાન્ત, સાંખ્ય, વૈશેષિક, બૌદ્ધમત તથા જૈનમતનું ખંડન કરતી એક સંક્ષિપ્ત આલોચના પણ છે.

શૈવાગમ માને છે કે, આપણા શરીર તથા અન્ય શરીરધારી વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ એ અનુમાન કરી શકાય છે કોઈ નિમિત્તકર્તા છે, જેને સંસારનું કારણ માનવું પડે છે. કાર્યોની ભિન્નતા સ્વાભાવિક રીતે કારણ તથા તેના સ્વાભાવમાં ભિન્નતાનું અનુમાન પ્રેરે છે. કાર્યોની સિદ્ધિ વિશેષ નિમિત્તો દ્વારા થાય છે. આ નિમિત્ત એક આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિનું છે. તે શક્તિની પ્રકૃતિનું પણ છે. અનુમાનમાં વ્યાપ્તિ કેટલાક દૃષ્ટાંતોમાં સાધારણતઃ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ જે દૃષ્ટાંતમાં શિવને સૃષ્ટિ-કર્તા તરીકે નિર્ધારિત કરે છે, તેમાં આપણી પાસે વાસ્તવિક અનુભવનું કોઈ તથ્ય નથી, કારણ કે શિવ નિઃશરીર છે. પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે, શિવના શરીરની રચના અમુક મંત્રો દ્વારા રચિત સમજી શકાય છે. જ્યારે કોઈને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો હોય છે ત્યારે ઈશ્વર વ્યક્તિની ચેતનામાંથી તમોગુણનું આવરણ હટાવી લે છે. જેના તમસને હટાવી દેવામાં આવે છે તે સ્વાભાવિક જ મોક્ષના અંતિમ લક્ષ્યને લાયક બની જાય છે. તેણે પોતાના વિશેષ ગુણોની અભિવ્યક્તિ માટે શિવની પ્રતીક્ષા કરવી પડતી નથી.

સમસ્ત બન્ધનોનું ઉદ્દગમ “મહેશ્વરી શક્તિ” છે જે વ્યક્તિને પોતાના આકારમાં વિકાસ તથા વૃદ્ધિ પામવામાં સહાયતા કરે છે. જો કે એવા અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે કે જેમાં આપણે કષ્ટ ભોગવીએ છીએ તેમ છતાં મહેશ્વરી શક્તિને સર્વ લૌકિક સેવા કરનાર માનવામાં આવે છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ વિચાર દ્વારા કરવામાં આવે છે કે, કષ્ટ ભોગવીને જ આપણે આપણું શુભ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. શિવ હંમેશાં આપણાં શુભ માટે શક્તિનું સંચાલન કરતા રહે છે. ભગવાનની સમસ્ત ક્રિયાઓ જીવ માટે થાય છે. અર્થાત્ તેને વિવેકી બનાવવા માટે તથા તેની ઉન્નતિ માટે, જેનાથી તે પોતાના દુર્ગુણો (મળો)થી મુક્ત થઈ શકે.

જુદી જુદી કારણ શ્રૃંખલાઓ જુદા જુદા પ્રકારના કાર્યોની શ્રૃંખલાઓ અભિવ્યક્ત કરે છે. શૈવ મત સત્કાર્યવાદ સ્વીકારે છે. આથી સમસ્ત કાર્યોના અસ્તિત્વમાં માને છે. ભિન્ન પ્રકારની શ્રૃંખલાઓ

કાર્યાન્વિત થવાનું એ રીત પર નિર્ભર છે જેમાં કારણ શ્રુંખલાઓ અભિવ્યક્ત થાય છે. આ રીતે એક જ મળ ભિન્ન પ્રકારના વ્યક્તિમાં ભિન્ન આકારોમાં પ્રતીત થાય છે તથા વિકાસના ભિન્ન કારણોને સૂચવે છે.

મળને સમગ્ર સંસારમાં વ્યાપ્ત, એક અપવિત્ર બીજ માનવામાં આવે છે જે સંસાર દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે તથા અંતમાં નષ્ટ કરવામાં આવે છે. આ અભિવ્યક્તિઓ દ્વારા જ નિમિત્ત કારણ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય છે. મળ નિર્જીવ છે, કારણ કે એવો સિદ્ધાંત કાર્યોના સ્વભાવને અનુકૂળ છે. મળના અનેક કાર્યોની અપેક્ષાએ એક કારણની ઉપયુક્ત કલ્પના કરવી વધારે સુગમ છે. સંયાની ક્રિયાની ક્રિયાથી કપડાની રચના થાય છે. વિવિધ રહાયાકોની ક્રિયાઓ અનુસાર (દ્રવ્યરૂપ કપડા) અન્ય રૂપમાં પણ અભિવ્યક્ત થઈ શક્યા હોત કારણ કે એ જ સમસ્ત કાર્ય છે. જો કે તેની અભિવ્યક્તિ કેવળ સહાયકોના વ્યાપાર દ્વારા જ થઈ શકે છે. ઉત્પાદન શક્તિના વિચારની કલ્પના કરવી કઠિન છે. એવી કલ્પના વધારે યોગ્ય છે કે વસ્તુ પહેલાથી જ છે તથા ભિન્ન પ્રકારના કારણોની ક્રિયાઓ વડે આપણા માટે પ્રકાશિત થાય છે.

જીવ સર્વવ્યાપી છે તથા તેને ઈશ્વરની શક્તિ દ્વારા અનંત શક્તિ મળેલ છે. કેવળ એક જ મુશ્કેલી છે કે મળના આવરણને કારણે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહેતું નથી. શિવની ક્રિયા દ્વારા જ આ આવરણ દૂર કરવામાં આવે છે જેનાથી જીવ પોતાને પોતાના અનુભવો પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે. આવું માયાના ક્ષોભથી ઉત્પન્ન ઉદ્ધ કલાઓ સાથે વ્યક્તિગત ચિત્તના સંયોગ દ્વારા થાય છે. આ પદાર્થો દ્વારા જ આવરણોને તોડીને અલગ કરી દેવામાં આવે છે તથા વ્યક્તિને પોતાના અનુભવોમાં રુચિ થઈ જાય છે. કલા એટલે કોઈને પણ પ્રેરિત કરવું. અનુભવની સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી કલાઓ સાથે સંયોજિત થવા માટે જીવને ઈશ્વરના અનુગ્રહની પ્રતીક્ષા કરવી પડે છે, કારણ કે તે સ્વયં પોતાની રીતે એમ કરવા માટે અયોગ્ય છે. મનુષ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ કર્મ પણ પ્રકૃતિમાં રહે છે.

૩. શિવ-જ્ઞાન-બોધનું તત્ત્વચિંતન

નર માદા તથા અન્ય અલિંગ પદાર્થોથી પૂર્ણ સંસારનું એક કારણ અવશ્ય હશે. આ કારણનું પ્રત્યક્ષીકરણ થઈ શકતું નથી પણ અનુમાન કરવું પડશે. એવી કલ્પના કરી શકાય કે તેનો સર્જક છે કેમ કે તેનું સર્જન કાળમાં થયું છે. તે ઉપરાંત સંસાર સ્વયં ગતિમાન હોઈ શકે નહીં, માટે એવી કલ્પના કરી શકાય છે કે તેની પાછળ કોઈ કારણ હશે.

ઈશ્વર સંસારનો સંહાર-કર્તા છે તથા તે મળોના યોગ્ય પ્રકાશન માટે તેને જરૂરી સુવિધાઓ આપવા માટે પુનઃસર્જન કરે છે. અગર જો ઉપાદાન પહેલેથી જ હોય તો પણ સંસારનું સર્જન તથા પાલન કરવા માટે એક નિમિત્ત કારણ હોવું જોઈએ. પ્રલય સમયે જગદાત્માસ મળોમાં લય પામે છે. કેટલાક સમય પછી શિવની નિમિત્તતા દ્વારા સંસાર ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે, એક બાજુથી શિવ સંસારનું સર્જન કરે છે તથા બીજી બાજુથી તેનો સંહાર કરે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે જે રીતે ઉનાળામાં છોડ સૂકાઈ જાય છે તથા ચોમાસામાં નવા છોડના રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એવી રીતે સંસાર નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ છતાં પ્રાચીન મળોનો પ્રભાવ પ્રકૃતિમાં દબાયેલ રહે છે તથા યોગ્ય સમય આવતા ઈશ્વરની સંકલ્પશક્તિ અનુસાર પોતાને સંસાર સર્જનના ભિન્ન આકારોમાં પ્રગટ કરવા લાગે છે. વ્યક્તિઓના શુભ તથા અશુભ કર્મોને અનુરૂપ સર્જનને એક અનિશ્ચિત ક્રમ લેવો પડે છે. આ સર્જન ચાર તત્વોના મિશ્રણથી સ્વતઃ થઈ શકતું નથી.

ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ છે, જેના દ્વારા સર્જન, પાલન તથા સંહારનું કાર્ય થાય છે. મેયકંડદેવનો શૈવ મત શંકરના શુદ્ધાદૈતવાદી સિદ્ધાંતનો પૂર્ણ વિરોધી છે. જીવને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ માની શકાય નહીં. એ સત્ય છે કે ઉપનિષદોમાં જીવ તથા બ્રહ્મ બન્ને સ્વયંપ્રકાશ તથા સ્વનિયંત્રિત માનેલ છે, પરંતુ તેનો એવો અર્થ નથી કે જીવ તથા બ્રહ્મ એકરૂપ છે. નિમિત્ત કારણ એક છે. બંધનોથી બંધાયેલા જીવોનું અનંત કારણ અથવા બ્રહ્મથી એકરૂપ માની શકાય નહીં.

એક વ્યક્તિના કર્મ સ્વતઃ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું નથી. ઈશ્વરના સંકલ્પને અનુરૂપ કાર્ય વ્યક્તિ સાથે સંયોજિત છે. કર્મ સ્વયં નિર્જીવ છે આથી તે સ્વતઃ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે નહીં. સમગ્ર કાર્ય-સાધન ઈશ્વરને કારણે છે, તે ઈશ્વરની અવસ્થામાં કોઈ રૂપાંતર કરતું નથી. કોઈ પ્રયત્ન વગર અપરિવર્તનશીલમાં પરિવર્તનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ સ્પષ્ટ કરવા માટે એક દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. આકાશમાં ખૂબ દૂર સૂર્ય ચમકે છે તેમ છતાં નિર્વિઘ્ને તળાવમાંનું કમળ ખિલી જાય છે. એ જ રીતે ઈશ્વર પોતાના સ્વયં-પ્રકાશમાં સ્થિર રહે છે તથા પ્રગટ રૂપે સંસારમાં પરિવર્તન સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વર સમસ્ત પ્રાણીઓના અંતરમાં તથા તેના દ્વારા જીવિત અને ગતિશીલ થાય છે. કેવળ આ અર્થમાં સંસાર ઈશ્વરની સાથે એકરૂપ છે તથા તેના પર નિર્ભર છે.

આત્મા “આ અથવા તે છે” એવા કથનોનો નિષેધ જ સ્વેદના દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તેના દ્વારા આપણે એક નિરૂપાધિક આત્માના અસ્તિત્વની કલ્પના કરી બેસીએ છીએ. કારણ કે એવો આત્મા વિશિષ્ટ હોઈ શકે નહીં. એ સરળ રીતે સમજી શકાય છે કે, એવો આત્મા બાહ્ય અવયવ, અથવા આંતરિક અવયવ અથવા મનસમાંથી કોઈની સમાન હોઈ શકે નહીં.

આન્તરિક અવયવો, મનસ તથા ઈન્દ્રિઓથી આત્મા ભિન્ન છે. તેમ છતાં સમુદ્રની જેમ તે બધા યથાર્થતાનો સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિકોણ નિર્માણ કરનાર માની શકાય છે. લહેરો, તરંગો, ફીણ તથા વાયુ એક સંપૂર્ણતાનું નિર્માણ કરતા હોવા છતાં તે બધા એક-બીજાથી ભિન્ન છે. મળને માયામાં નિહિત માનવામાં આવે છે તે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણાં શરીરમાં લિપ્ત રહે છે. જ માયાની ઉત્પત્તિ છે તથા ત્યાં રહીને વસ્તુના યોગ્ય સ્વરૂપ તથા યોગ્ય દૃષ્ટિને દૂષિત કરે છે. કેટલાક ટીકાકાર લોહચુંબક અને લોખંડના ઉદાહરણ દ્વારા કહે છે કે પોતાનામાં પરિવર્તન કર્યા વગર ઈશ્વર સંસાર પર ક્રિયા કરે છે. આ શક્તિ આપણામાં તથા આપણાં માધ્યમથી કાર્ય કરે છે અને તેના દ્વારા આપણે કાર્ય કરી શકીએ છીએ તથા આપણાં કર્મો અનુસાર ફળ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

શિવનું જ્ઞાન અનુમાન દ્વારા એવા કારણ રૂપે થઈ શકે છે જે ન દૃષ્ય છે ન અદૃષ્ય. અચિત શિવની નજીક હોય છે છતાં તે શિવને પ્રભાવિત કરતું નથી. આ રીતે શિવ જગદાત્માસથી સંપૂર્ણતઃ અજ્ઞાત છે. કેવળ જીવોને જ સંસાર તથા શિવ બંનેનું જ્ઞાન છે. જ્યારે એક સંત ત્રણ પ્રકારની અશુદ્ધિઓ- આણવિક, માયિક અને કર્મણી વિકારોથી મુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે જગદાત્માસ તેની આંખોથી અદૃષ્ય થઈ જાય છે તથા તે શુદ્ધ પ્રકાશ સાથે એક થઈ જાય છે.

પશુની પરિભાષા અશુદ્ધિઓથી ઢંકાયેલ ચેતનાના રૂપમાં કરવામાં આવી છે. પશુ જન્મ તથા પૂર્વ-જન્મની શ્રંખલાને સહન કરે છે તથા આત્મનના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે દિક તથા કાલમાં સર્વવ્યાપી છે. શુદ્ધ ચેતના જ્ઞાન તથા ક્રિયા સ્વભાવની છે. આગમ માનતું નથી કે આત્મા એક છે. ભિન્ન પ્રકારના વિકારો (મળો) સાથેના પોતાના સંયોજન દ્વારા, કે જે તેને અનાદિકાળથી લિપ્ત છે તે શુદ્ધ ચેતના જ છે, જે પરસ્પર ભિન્ન પ્રતીત થાય છે.

તેના શરીરમાં કાળથી આરંભ કરીને સ્થૂળ પદાર્થ સહિત સમગ્ર તત્ત્વ સામેલ છે. આત્મા અનીશ્વર કહેવાય છે, કારણ કે તેનું સૂક્ષ્મ શરીર હોઈ શકે છે પણ સ્થૂળ નહીં. જેથી તે પોતાની ઈચ્છાનો ઉપભોગ કરવા માટે અસમર્થ છે. આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે છે. જો કે તે જ્ઞાન તથા ત્યાગ દ્વારા સર્વ ક્રિયાનો પરિહાર કરે છે. આત્મા અનેક છે તો પણ તેને સામાન્ય અર્થમાં એકવચનમાં પશુ કહેવામાં આવે છે.

વિકારો બંધનમાં સામેલ માનવામાં આવે છે તેથી તે ભિન્ન પદાર્થ નથી. શુદ્ધ આત્મચેતના, વિકારો અથવા અશુદ્ધિથી સર્વથા ભિન્ન છે. તો પછી વિકાર કેવી રીતે શુદ્ધ ચેતનાની શુદ્ધતાને પ્રભાવિત કરી શકે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, જેવી રીતે નિર્મળ સુવર્ણના વિકારોથી સંયુક્ત હોવા છતાં

પણ સુવર્ણની પ્રકૃતિ પર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી, એ રીતે શુદ્ધ ચેતના જે આપણામાં શુવનું નિર્માણ કરે છે, શુદ્ધ રહી શકે છે, પછી ભલે તે અનાદિકાળથી વિકારોથી ઢંકાયેલ હોય. આથી આત્માના રૂપમાં શિવના સ્વરૂપ પર વિકારનો પ્રભાવ નથી થતો.

મળ (વિકાર) કેવળ જ્ઞાનથી હટાવી શકાતો નથી. પણ યોગ્ય ગુરુના યોગ્ય શિક્ષણ દ્વારા, શિવના અનુગ્રહથી દૂર કરી શકાય છે. વિકાર દ્રવ્યના સ્વરૂપના હોવાને કારણે કેવળ ઈશ્વરની ક્રિયા દ્વારા જ હટાવી શકાય છે. અનાદિ હોવાને કારણે વિકાર અનેક નહીં પણ એક છે. ભિન્ન પ્રકારના કર્મો અનુસાર વિકારોને અલગ તથા ભિન્ન પ્રકારના બંધન છે. વિકાર દ્વારા રચાયેલ વિભિન્ન વિશેષ શક્તિઓ તથા દુર્બોધતાઓ જીવોમાં ભિન્નતા લાવવાનું કાર્ય કરે છે જે મૂળમાં શિવ છે. મોક્ષનો અર્થ કોઈ રૂપાંતર નહીં પણ વિશેષ વિકારોને દૂર કરવા એવો થાય છે.

વિકારોમાં ધર્મ તથા અધર્મ છે તથા તે કર્મ અથવા માયાને કારણે હોઈ શકે છે. તે બંધનનું નિર્માણ પણ કરે છે. આ આગમ મૃગેન્દ્રાગમનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો સિદ્ધાંત તે વિકાર, બંધન વગેરેના સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. વાસ્તવમાં પાશ(બંધન) શિવની તિરોધાન શક્તિ છે. બંધન ત્રણ પ્રકારના છે - (૧) સહજ- તે વિકાર જેનાથી આપણે અનાદિ કાળથી સંબંધિત છીએ તથા તે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી રહે છે. (૨) આગંતુક- અર્થાત આપણી બધી ઈન્દ્રિયો તથા ઈન્દ્રિય પદાર્થ તથા (૩) સંસર્ગિક- અર્થાત્ એ જે સહજ તથા આગંતુક વિકારના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આપણાં અનુભવોનું સર્જન તથા અભિવ્યક્તિ, ઈશ્વર દ્વારા પ્રકાશિત આપણા કર્મો અનુસાર થાય છે. જે રીતે ખેતરમાં વાવેલા બીજ દરેક ખેડૂત માટે એક જ પ્રકારની ઉપજ આપતા નથી, એ રીતે એક જ પ્રકારના કર્મ હોવા છતાં ઈશ્વર દ્વારા અભિવ્યક્ત ભિન્ન પ્રકારના ફળ આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કર્મ તથા અન્ય પદાર્થો કે જે બધા નિર્જીવ છે, આથી કેવળ ઈશ્વરની સંકલ્પ શક્તિ દ્વારા જ ભિન્ન પ્રકારના ફળ આપણા માટે અભિવ્યક્ત થાય છે. આથી શૈવ વિચારધારા સત્કાર્યવાદી છે તથા ઈશ્વરને આપણા સમગ્ર અનુભવો તથા કર્મોને અભિવ્યક્ત કરનાર માને છે.

૪. પૌષકરાગમના દાર્શનિક વિચારો

પૌષકરાગમમાં જ્ઞાનની પરિભાષા શિવની અંતર્નિહિત શક્તિ તરીકે કરવામાં આવેલ છે. શક્તિના ત્રણ કાર્ય - લય, ભોગ અને અધિકાર છે. મનુષ્યના કર્મોથી ઉત્પાદિત માયા એ તત્ત્વોની પૂર્તિ કરે છે જેનાથી અનુભવના પદાર્થ તથા અનુભવનું નિર્માણ થાય છે. પશુ તે છે કે જે અનુભવ તથા પ્રતિક્રિયા કરે છે. કલાથી પ્રારંભ કરીને પૃથ્વી સુધીના તત્ત્વો વાસ્તવિક સત્તાઓ છે. લય બંધન

કહેવાય છે તથા પંચમ તત્ત્વ માનવામાં આવે છે. છદ્દા તત્ત્વ મુક્તિ, ભુક્તિ, વ્યક્તિ, ફળ, ક્રિયા તથા દીક્ષા એ બધાની બરાબર(તુલ્ય) છે. બિંદુ તથા અણુ વાસ્તવિક સત્તાઓ છે. જ્યારે અનેક રૂપ સર્જન બિંદુમાં સંકુચિત થઈ જાય છે ત્યારે તે આવસ્થા આવે છે જેમાં શિવલય કહેવાય છે. મૌલિક અવસ્થામાં સદૃશ્ય પરિણામના પ્રકારના કર્મ થતા રહે છે. શિવ વિસ્પષ્ટ, ચિન્માત્ર તથા વ્યાપકના રૂપે વર્ણવાય છે. તે સ્વયં અચલ રહે છે, ત્યારે બિંદુ અનુભવના તત્ત્વ જેવા બની જાય છે. બિંદુની આ અવસ્થામાં શિવ પ્રતિબિંબિત થાય છે ત્યારે તેને સદાશિવ કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં આ અવસ્થામાં પણ શિવમાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. જ્યારે શક્તિઓ ક્રિયાની અવસ્થામાં હોય છે. ત્યારે સર્જનની અવસ્થા હોય છે તથા તેની અવસ્થા ભોગ કહેવાય છે.

અહિંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, જો સ્વયં બિંદુ સર્જનમાં ક્રિયાન્વિત હોય તો તેનો શિવ સાથેનો સંબંધ અતિશય બની જાય છે. બીજી બાજુ, જો બિંદુ શિવ દ્વારા ગતિમાન ક્રિયા માટે ચલાયમાન થાય છે તો શિવ પરિવર્તનશીલ થઈ જાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, એક કર્તા કોઈ પદાર્થને બે રીતે પ્રભાવિત કરી શકે છે, યા તો પોતાની સરળ કામના દ્વારા અથવા પોતાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો દ્વારા. શિવ, બિન્દુને કેવળ પોતાના સંકલ્પ દ્વારા ગતિશીલ કરે છે. આથી તેનામાં પરિવર્તન થતું નથી. કુંભારની ક્રિયાના દૃષ્ટાંતમાં પણ શિવની ઈચ્છા દ્વારા જ કુંભાર ક્રિયા કરી શકે છે. આથી શિવ જીવિત સત્તાઓ અથવા નિર્જીવ પદાર્થોની સમગ્ર ક્રિયાઓનો એક માત્ર કર્તા છે.

એક કહી શકાય કે શિવ સર્વથા નિરૂપાધિક છે, આથી તે કોઈ પરિવર્તન પામ્યા વગર એકમાત્ર કર્તા છે. બીજો ઉત્તર એ છે કે, શિવની ઉપસ્થિતિમાં બિંદુ કોઈ કારણ વગર કાર્ય આરંભ કરી દે છે. (પુરુષની ઉપસ્થિતિમાં પ્રકૃતિની ગતિશીલતા સાથે તુલના કરો.)

ક્યારેક બિન્દુને શાંત તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે તથા અન્ય સમય સર્જનના ઉપાદાન કારણ તરીકે વર્ણવાયેલ છે. આ મુશ્કેલીની વ્યાખ્યા એવી કલ્પના દ્વારા કરવામાં આવે છે કે, બિંદુનો એક ભાગ શાંત છે તથા અન્ય ભાગ સંસારનું ઉપાદાનકારણ તરીકે જવાબદાર છે. બિંદુ તથા શિવ સાથે સંમિલિત ત્રીજું તત્ત્વ ઈશ્વર કહેવાય છે. કેવળ પોતાની ઉપસ્થિતિ દ્વારા જ શિવ બિંદુમાં હલચલ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતે શિવ કેવળ નિર્જીવોની ઘટનાઓનું જ નિમિત્તકારણ નથી પણ માનવ શરીરના સમગ્ર કર્મો માટે જવાબદાર છે, જે માનવ-ઈચ્છાશક્તિ દ્વારા ઉત્પન્ન પ્રતીત થાય છે.

જ્ઞાન તથા કર્મ મૂળતઃ અભિન્ન છે તથા આ કારણે જ્યારે કર્મ (વ્યાપાર) થાય છે, આપણને ઓવું લાગે છે કે આપણે એ કર્મોના કર્તા છીએ. આ રીતે કર્મના જે તત્ત્વ આપણને વ્યક્ત થતાં લાગે છે તે કર્મથી કંઈક વધારે છે તથા તે અધિકારી-ક્રિયા કહેવાય છે. ક્રિયા તથા જેના પર ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ગુણ-સંકલ્પના ફળ છે. શિવ ચિત્ત-શક્તિના રૂપે સ્થિર છે જે સમગ્ર શક્તિઓને ગતિશીલ કરે છે. જે રીતે સૂર્ય દૂરથી કમળને કોઈ વાસ્તવિક અવરોધ વગર ખિલવે છે.

પોતાની દાર્શનિક સ્થિતિમાં પુનઃસ્પષ્ટિકરણમાં શિવ કહે છે કે બિંદુનો એક ભાગ અતિક્રામી (શાંત્યતીત) અવસ્થામાં છે, જ્યારે અન્ય ભાગ સર્જન ક્રિયા માટે જવાબદાર છે. આ બીજું તત્ત્વ અર્થાત્ બિંદુનો નિમ્ન અર્થ ભાગ શિવ દ્વારા ગતિશીલ થયેલ માનવામાં આવે છે. મોટે ભાગે શક્તિઓનું વર્ગીકરણ ભિન્ન નામોના અંતર્ગત ભિન્ન કાર્યોના સંપાદનના રૂપમાં થાય છે. શક્તિ તથા શક્તિમાન એક છે. તેના પૃથક કાર્યો અનુસાર કેવળ તેનું ભિન્ન વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ચેતન સત્તાની ક્રિયા અથવા હસ્તક્ષેપ વગર નિર્જીવ સંસાર અક્રિય છે. તે ચેતના સત્તા ભગવાન શિવ છે. ગાયના સ્તનમાંથી દૂધ પણ ગાયના વાછડા પ્રત્યેની મમતાને કારણે નીકળે છે. લોખંડનું ચુંબક પ્રત્યેનું આકર્ષણનો સિદ્ધાંત યોગ્ય નથી કારણ કે ત્યાં એક વ્યક્તિ પણ છે જે ચુંબકને લોખંડની સમીપ લઈ આવે છે.

તેમ છતાં એમ કહી શકાય નહીં કે પુરુષ સ્વયં ક્રિયાશીલ કર્તા છે. કારણ કે શાસ્ત્રો અનુસાર તે પણ ઈશ્વરના સંકલ્પ અનુસાર ક્રિયા માટે ગતિશીલ થાય છે.

જગદાભાસ અસત્ય અથવા પ્રાતિભાસિક સિદ્ધ કરી શકાય નહીં. તે માયા નામની એક સામાન્ય વસ્તુથી બનેલ છે. જે પછીથી ભિન્ન પ્રકારના સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ નામના કાર્યો કરે છે એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. માયા તત્ત્વ સમગ્ર કર્મોનો કોષ છે. પરંતુ છતાં પણ દરેક વ્યક્તિ પોતાના બધા કર્મોના ફળનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેને કોઈ બીજી સત્તા પર પોતાના કર્મોના ઉચિત ફળ માટે નિર્ભર રહેવું પડે છે. અહીં ઈશ્વર, કર્મફળના અંતિમ દાતાના રૂપે આવે છે.

વિકાર (મળ) હંમેશાં સર્વ આત્માઓ સાથે સંબંધિત છે. આગમ, અન્ય વિચારધારાઓ, જેમ કે ચાર્વાક તથા શંકરના એક સત્તાવાદની પ્રમાણભૂતમાંસા સંબંધી વિચારોનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આગમ માને છે કે, આત્માઓ નિત્ય છે, નિત્ય અપરિવર્તનશીલ કારણ માટે તેનું જ્ઞાન પણ નિત્ય હોવું જોઈએ. વિકારોના વિભિન્ન આવરણોથી વ્યક્તિઓના જ્ઞાનમાં અસ્પષ્ટતા હોવાને કારણે

તેના જ્ઞાનમાં અન્તર આવી જાય છે. જ્ઞાનનું મૌલિક કારણ સર્વ વ્યાપ્ત છે તથા સર્વ વ્યક્તિઓમાં સમાન છે.

આત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાના તથા બીજાના પ્રકાશનના રૂપમાં થાય છે. અગર એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે આત્મા બુદ્ધિ દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે તો બુદ્ધિને પણ ચેતન આત્મા માનવી પડશે. આથી બુદ્ધિમાં ચેતનાના પ્રતિબિંબની સ્થિતિના સ્પષ્ટિકરણનો વિચાર પણ અસંભવ બને છે. વળી, ચેતનાનું બુદ્ધિમાં આ પ્રતિબિંબ ચેતન તત્ત્વ માની શકાય નહીં. એ પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય કે ચેતના આત્મા રૂપે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થઈ શકે નહીં, જે આધ્યાત્મિક માનવામાં આવેલ છે. ચેતનાનું બુદ્ધિમાં તથા બુદ્ધિમાં ચેતનાનું પ્રતિબિંબનો વિચાર પણ અનિશ્ચિત છે. આથી એ સ્વીકારવું પડશે કે નિત્ય સત્તાના રૂપમાં આત્મા, બધી વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરે છે તથા પાતાની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકે છે. અગર તત્ત્વના ગુણ સ્થાયી અથવા અસ્થાયી રૂપમાં નિહિ હોય, ત્યારે તત્ત્વમાં એ નિહિતતા યથાસ્થિત સ્થાયી અથવા અસ્થાયી રૂપમાં જે પણ હશે. આથી આત્માની ચેતનાને પ્રાણીના અસ્તિત્વ સાથે સહઅસ્તિત્વ માનવું જોઈએ. આત્માઓ અણુના આકારની હોય છે આથી પૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપ્ત હોઈ શકે નહીં. અમે પહેલાં પણ કહ્યું છે કે, આત્મા પોતાના પ્રકાશનમાં અન્ય વસ્તુઓનું પ્રકાશન પણ કરે છે. એ સંદર્ભમાં આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે અગ્નિની જેમ સત્તા પોતાની શક્તિથી અલગ કરી શકાતી નથી.

પુનઃ પ્રત્યક્ષીકરણ કરેલ પદાર્થ કેવળ અજ્ઞાન માની શકાય નહીં, કારણ કે કોઈ કેવળ અજ્ઞાનથી વ્યવહાર કરી શકતું નથી. જે રીતે ઘડા વગર કોઈ પાણી લાવી શકતું નથી. જે વસ્તુઓનું આપણે પ્રત્યક્ષીકરણ કરીએ છીએ તે વાસ્તવિક સત્તાઓ છે. આ અજ્ઞાન પ્રાગભાવના અર્થમાં માની શકાય નહીં કારણ કે તેમ કરવાથી તેનો અર્થ જ્ઞાનના અન્ય ઉદ્ગમમાંથી એવો થશે. અથવા તેનું સ્પષ્ટિકરણ અયથાર્થ જ્ઞાન તરીકે કરવું પડશે. આ અશુદ્ધ જ્ઞાનને આકસ્મિક અથવા સ્વાભાવિક મની શકાય છે. અગર તે આકસ્મિક યા સ્વાભાવિક છે તો તે કોઈ કારણોથી જ હશે, આથી તેને અશુદ્ધ જ્ઞાન પણ મની શકાય નહીં. અગર આ અશુદ્ધ જ્ઞાનો ઉદય થાય છે એમ માનીલઈએ તો પણ તે યથાર્થ જ્ઞાનનો વ્યાઘાત કરી શકે નહીં. સાધારણતઃ કોઈ ચાંદીની ભ્રાંતિને શંખના જ્ઞાનનું વ્યાઘાતી હોવાની આશા રાખી શકાય નહીં. આ કારણે આત્મા કે જેનો અનુભવ સાક્ષાત સર્વ-ચૈતન્ય રૂપે થાય છે તે કાવળ સીમિત જ્ઞાન ધરાવનાર માની શકાય નહીં. આત્માઓ દ્વારા પ્રાપ્ત સીમિત જ્ઞાનનો આભાસ ચોક્કસ પણે તેના વિકારો સાથેના સંયોગને કારણે હશે. ચેતનાની શક્તિ નિત્ય છે તેના સ્વરૂપમાં વિકારો વડે બાધા નાખી શકાય નહીં, જે ધર્મ તથા અધર્મમાંથી ઉદયપામી અનુભવનું

નિર્માણ કરી શકે છે. વિકારો (મલ) સાત પ્રકારના માનવામાં આવે છે તથા આપણાંમાં મદ, મોહ વગેરેની ઉત્તેજનાઓ સાથે સામેલ થાય છે. આ વિકારો આત્માઓમાં સ્વાભાવિક માનવામાં આવે છે. મોહનો વિકાર અનેક આકારો જેવાકે- પત્ની, પુત્ર, ધન વગેરે પ્રત્યે આસક્તિમાં વ્યક્ત થાય છે.

કેવળ આધ્યાત્મિક જ અનાધ્યાત્મિકનો વ્યાધાત કરી શકે છે. બે આધ્યાત્મિક તથા અનાધ્યાત્મિક સત્તાઓ પરસ્પર વ્યાધાત કરી શકે નહીં. એક આત્મા બીજા આત્માનો વ્યાધાતી હોઈ શકે નહીં.

અગર વિકારોનો આત્મા સાથેનો સમાગમ અનાદિ માનવામાં આવે તો તે કેવી રીતે આત્માના રૂપનો આવરણ કરે છે તથા એ આવરણનું રૂપ કેવું હશે ? એમ કહી શકાય નહીં કે આ આવરણનો અર્થ જે પ્રથમથી જ પ્રકાશિત છે તેને ઢાંકનાર છે. કારણ કે ત્યારે પ્રકાશરૂપ સત્તાના પ્રકાશનની દુર્બોધતા(અસ્પષ્ટતા)નો અર્થ તેનો નાશ કરવો એવો થશે. તેનો ઉત્તર છે કે વિકારો દ્વારા ચિત્તશક્તિનું આવરણ થઈ શકે નહીં. વિકારો કેવળ તેના કાર્યને રોકી શકે છે.

શક્તિની પરિભાષા અવ્યવહિત(અગમ્ય) અનુભૂતિ તથા ક્રિયાના તરીકે કરવામાં આવી છે. અગર એમ છે તો શક્તિ જ્ઞાય વસ્તુઓ સાથે સંબંધિત છે. ત્યારે વસ્તુઓ કઈ રીતે શક્તિથી ભિન્ન હોઈ શકે છે ? એના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે, અનુભૂતિ જ્ઞાન તથા ક્રિયા અર્થાત્ શક્તિ દક તથા ક્રિયાના રૂપે સંયુક્ત રહે છે. તે એકમાં અવિભાજ્ય સંબંધિત છે તથા તે આપણા વિચારવામાટે છે કે આપણે તેને દક(જોવું) તથા ક્રિયામાં વિભાજિત સમજીએ. વિશેષ વસ્તુઓનો નિર્દોશ કરનાર બધા શબ્દો બીજા માટે છે તથા વિકારના આવરણમાં છે. વિકારના દમનથી, શક્તિ ઈન્દ્રિય પદાર્થો તરફથી વિમુખ થઈ જાય છે. આ રીતે વિકાર ચિત્તશક્તિની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે જેનાથી વિકાર, આત્માના સર્વ-જ્ઞાતા સ્વરૂપને અસ્પષ્ટ બનાવી દે છે.

પાંચમાં અધ્યાયમાં આગમ ભિન્ન પ્રકારના બંધનોની વ્યાખ્યા કરે છે. આ બંધનો- કલા, અવિદ્યા, રાગ, કાલ તથા નિર્યાત છે. આ પાંચ તત્ત્વ માયા વડે પ્રવૃત્ત થતા માનવામાં આવે છે. ચેતના સ્વયં આ કલાઓ દ્વારા દર્શાવે છે. ચેતના, અનુભૂતિ જ્ઞાન તથા કાર્યશક્તિ બન્ને સાથે સંબંધિત છે. આત્માની ચેતનાને કલાઓ કેવળ આંશિક રીતે જ પ્રતિબિંબિત કરે છે. આ પ્રતિબિંબ વ્યક્તિના કર્મોને અનુરૂપ કાર્યાન્વિત થાય છે.

જ્ઞાન શક્તિની ક્રિયા તથા જ્ઞેય પદાર્થોને કારણે સમગ્ર અનુભવ થાય છે. વિશિષ્ટ રીતે તે ગ્રાહક અથવા ગ્રાહ્ય કહેવાય છે. ચેતના સાથેના સમાગમથી કલાઓ વસ્તુને સમજવાનું કાર્ય કરતી

પ્રતીત થાય છે. કલાથી વિદ્યા આવે છે. કળા કાળ તથા દિકના રૂપે અનુભવના આધારની પૂર્તિ કરે છે. ત્યાર પછી બુદ્ધિના અન્ય તત્ત્વ પણ વિકાસ પામે છે તથા આપણને બુદ્ધિનો પ્રત્યય નિશ્ચિત નિર્ણયના રૂપે મળે છે. આ રીતે ભિન્ન તત્ત્વ જેવા કે અહંકાર અથવા અભિમાન વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ચેતના સિવાય, જે તેને ઉત્પન્ન કરે છે તે સ્વયં ચેતન હશે નહીં.

પોતાની વાસનને અનુરૂપ બુદ્ધિ પોતાના અલગ આકારોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. તેની પૂર્ણ ગણના મૂળ ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે. જેનું એટલું દાર્શનિક મહત્ત્વ નથી. પરંતુ તેમાં ભિન્ન સહજ વૃત્તિઓ તતા ભ્રાંતિઓનો સમાવેશ થાય છે જે સાંખ્ય તથા અન્ય સ્થાનોમાં પણ તેની ગણના કરવામાં આવી છે.

મુશ્કેલી એ છે કે બુદ્ધિ તથા અહંકાર એક જ ક્ષેત્રની પૂર્તિ કરતા જોવા મળે છે. ત્યારે બુદ્ધિની અહંકારથી ભિન્નતા કેવી રીતે શક્ય છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે કોઈ વસ્તુ નિશ્ચિત આ કે તે રૂપે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે તે બુદ્ધિની અવસ્થા છે. પરંતુ અહંકારની અવસ્થામાં આપણે જ્ઞાતાના રૂપમાં વ્યવહાર કરતાં પ્રતીત થઈએ છીએ તથા આપણાં દૃષ્ટિકોણમાં આવનાર બધી વસ્તુઓને આપણા જ્ઞાનના અંશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એવી કોઈ વિધિ નથી જેનાથી એક જીવના અભિમાનો ભ્રમ બીજાના અભિમાનથી થઈ શકે. આ રીતે તેનો સાક્ષાત્કાર એક-બીજાથી ભિન્ન રૂપે થાય છે.

આગમ ત્રણ પ્રકારના સર્જન તથા ત્રણ પ્રકારના અહંકારથી પ્રવૃત્ત સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ્ના રૂપે વર્ણવે છે તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, તન્માત્રા તથા મનસ્વી ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે વસ્તુઓનું ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષીકરણ થાય છે તથા આ કે તે રૂપે તેનું મૂલ્ય આંતરિક ક્રિયા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે, જેનાથી લાલને લીલાથી ભિન્ન કરી શકાય, તે આંતરિક ક્રિયાને મનસ્ કહે છે.

આગમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં વિશેષ રીતે નેત્રેન્દ્રિયનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે. કેવળ ચેતનાનું સામીપ્ય ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. તેની ઉત્પત્તિ કેવળ ચેતનાનો ઈન્દ્રિયો સાથે સમાગમ થવાથી જ થાય છે.

આગમ બૌદ્ધ ધારણની આલોચના કરે છે તથા માને છે કે, અર્થ-ક્રિયા-કારિતાનો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ત્યારે જ ઉચિત બની શકે જ્યારે સત્તાઓ ક્ષણિક હોવને બદલે તેનું કાળ-સ્થાયી અસ્તિત્વ હોય.

ગુણોના વિષયમાં આગમ કહે છે કે ગુણો સ્વતંત્ર નથી. જ્યારે કેટલાક ગુણો સંયુક્ત અવસ્થામાં રહે છે ત્યારે તેવા ગુણોને આપણે વાસ્તવિક ગુણ કહીએ છીએ.

આપણી ઇન્દ્રિયો કેવળ અમુક પ્રાતિભાસિક ગુણોનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકે છે. પરંતુ તે તેના અધિષ્ઠાનનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકતી નથી. આથી કોઈ એવા અધિષ્ઠાનનું અનુમાન તાર્કિક રીતે અયોગ્ય છે જે ગુણોનો આધાર સત્ કહી શકાય. મૌલિક ઉપાદાન કારણ જો કે અવિભાજ્ય પરમાણુ રૂપ છે અથવા તો સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિરૂપ છે. આ તર્ક પછી આગમ અમૂર્ત પ્રકૃતિ તરફની નિર્ણય કરે છે. પરંતુ આ પ્રકૃતિ ગુણોની સામ્યાવસ્થા નથી, જેમ કે સાંખ્ય માને છે.

આ આગમમાં વિભિન્ન ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ય-કારિત્વ તથા અપ્રાપ્ય-કારિત્વ પર પરામર્શ કરવામાં આવેલ છે. તેમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મૌલિક રૂપે ગતિ પ્રત્યેક પરમાણુમાં હોતી નથી પરંતુ એ કેવળ જીવિત પરમાણુઓ અને આત્માઓમાં જ હોય છે. તે અન્ય વસ્તુઓની ઉપસ્થિતિ માત્રનું કારણ પણ હોઈ શકે નહીં.

જ્યારે મનસ્સ ચિત્શક્તિ સાથે સંયોજિત થાય છે ત્યારે આ અંતઃકરણની ક્રિયા દ્વારા સમગ્ર વસ્તુઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. પ્રથમ ક્ષણોમાં આ જ્ઞાન અનિશ્ચિત હોય છે, ત્યાર બાદ વિભિન્ન નિશ્ચિતતાઓ તેની સાથે સંયોજિત થઈ જાય છે. ભિન્ન કાળમાં વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ મૂર્ત તથા સંશ્લેષણાત્મક થતું જાય છે, નહીં તો વિભિન્ન સ્મૃતિચિત્રનો બુદ્ધિમાં ઉદય થશે તથા સંયુક્ત કલ્પનાના નિર્માણમાં વિઘ્ન ઊભુ કરશે જેમ મૂર્ત પ્રત્યક્ષીકરણમાં જોઈએ છીએ.

એ કેવળ અભિમાન જ છે જે કર્તૃત્વ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અભિમાન વગર આત્મા તથા અન્ય ભૌતિક પદાર્થોમાં કોઈ ફરક હશે નહીં. અભિમાનથી નિશ્ચયની નિશ્ચિત ચેતના પ્રવૃત્ત થાય છે.

વસ્તુઓનું જ્ઞાન કેવળ બુદ્ધિથી જ ઉદય પામતું નથી, કારણ કે બુદ્ધિનું મૂળ ભૌતિક છે. ચિત્શક્તિ સાથેના પોતાના સંબંધના ફળ સ્વરૂપે જ ચેતના ક્યારેક ઉદય પામી શકે છે. જ્યારે માનસિક અવસ્થામાં હંમેશાં પરિવર્તન થતું રહે છે ત્યારે તેના સ્થિર રૂપમાં પ્રત્યક્ષીકરણ કરી શકાતું નથી, જો કે તે એમ પ્રતીત થઈ શકે છે જેમ કે દીપકની જ્વાળા, જે પ્રત્યેક ક્ષણ પરિવર્તિત થાય છે તેમ છતાં એક જ પ્રતીત થાય છે.

બૌદ્ધોના અર્થ-ક્રિયા-કારિતાના સિદ્ધાંત અંગે આગમ કહે છે કે જો અર્થ-ક્રિયા-કારિતા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો વસ્તુના અસ્તિત્વનું યોગ્ય સ્પષ્ટિકરણ કરી શકાતું નથી. તેના

કરતાં યોગ્ય વિચાર પરિણામવાદ છે. જો વસ્તુઓ ક્ષણિક હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકાય નહીં કારણ કે એક વસ્તુના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછામાં ઓછું બે ક્ષણ રહેવું જ જોઈએ. જો બે ક્ષણો પૃથક્ સત્તાઓ છે તો એક ક્ષણ બીજાનું કાર્ય હોઈ શકે નહીં. પરંતુ એ સત્તાઓના વિષયમાં નહીં કે જે ક્ષણિક છે. ઉત્પન્ન થવા માટે એક વસ્તુને ઓછામાં ઓછી બે ક્ષણ રહેવું જોઈએ. જે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ છે તેના માટે એ જરૂરી નથી કે તે હંમેશાં ઉત્પાદક હોય. કાર્યની ઉત્પત્તિ સહાયક કારણો પર નિર્ભર હોઈ શકે છે. પાણીનું વાસણ દોરાથી ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી પણ દોરો વસ્ત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્ય હંમેશાં પહેલેથી જ કારણમાં રહેલ છે.

એમ પણ માની શકાતું નથી કે આપણી માનસિક અવસ્થાઓ બાહ્ય પદાર્થો સાથે એકરૂપ છે. કારણ કે એમ માનવાથી પદાર્થોને અનુરૂપ આપણી જ્ઞાનાત્મક અવસ્થાઓની એકતાનું સ્પષ્ટિકરણ કરવું મુશ્કેલ બની જશે. આપણા માટે એ સ્પષ્ટ કરવું સંભવ નથી કે કેવી રીતે એક સત્તા વધુમાં વધુ કેટલાં આકારોમાં પરિવર્તિત થઈ શકે છે. આ એક જ માર્ગ રહે છે કે કેટલાક બાહ્ય પદાર્થોનો સ્વીકાર કરી લેવો જેની સાથે આપણી ઈન્દ્રિયોનો સંપર્ક થાય છે. આ પદાર્થોમાં તન્માત્રાઓનો પિંડ છે. તન્માત્રાઓના પિંડોમાં તથા તેના દ્વારા નવા ગુણોનો ઉદય થાય છે, તેને આપણે ભૂતો તરીકે ઓળખીએ છીએ. તન્માત્રા તથા ભૂતોમાં ભેદ એ છે કે તન્માત્રા અધિક સૂક્ષ્મ છે તથા ભૂતો સ્થૂળ છે. આ વિચાર સાંખ્યના વિચારથી થોડો જુદો છે કારણ કે અહીંયા ભૂતોને એક ભિન્ન તત્ત્વ માનવામાં આવેલ નથી પણ કેવળ તન્માત્રાઓનો એક પિંડ માનેલ છે. આગમોએ ગુણ નિશ્ચિત વસ્તુગત સત્તા છે એ વિચારનું વારંવાર ખંડન કર્યું છે. તેમના મતે ગુણોનો પિંડ જ આપણાં દ્વારા સ્વતંત્ર સત્તા માનવામાં આવે છે.

આગમ અવિભાજિત પરમાણુના સિદ્ધાંતની આલોચના કરે છે. એમ માનવામાં આવે છે કે અવિભાજિત પરમાણુઓને પાર્શ્વ હોતું નથી જેમાં અન્ય પરમાણુઓ સંયોજિત થઈ શકે. પ્રશ્ન એવો ઉપસ્થિત થાય છે કે તન્માત્રા અમુર્ત છે માટે તે સ્વયં સમગ્ર આકારોનું કારણ હોઈ શકે નહીં. આથી આકારપૂર્ણ સંસાર આપણને કારણ તરીકે કોઈ ભૌતિક પદાર્થના અનુમાન તરફ લઈ જાય છે. તેનો ઉત્તર શિવ એવો આપે છે કે પ્રકૃતિને આકાર સંપન્ન તથા આકાર રહિત પણ માની શકાય છે.

પુનઃ શિવ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે વસ્તુને આકાર છે તેની પાસે કારણના રૂપમાં આકાર સંપન્ન સત્તા પણ જરૂર હોવી જોઈએ. આથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે, પરમાણુ સંસારનું કારણ છે. એ સ્થિતિમાં કોઈ પરમાણુ આકાર રહિત હોવાનું સ્વીકારી શકે નહીં. આ વિષયમાં પુનઃ તર્ક કરતા શિવ કહે છે કે પરમાણુ અનેક છે તથા તેના અનેક ભાગ છે. એ કારણે તે

એવા પ્રકારના છે જેવા કે અન્ય કાર્ય, દા.ત. જળ, પાત્ર વગેરે. આ રીતે સંસારનું કારણ કંઈક એવી વસ્તુને માનવું જોઈએ જે આકાર રહિત હોય. સમગ્ર કાર્ય અનિત્ય છે, તેને ભાગ છે, તે અનેક છે. આથી શૈવ માને છે કે તેનું કારણ ભિન્ન, સ્વતંત્ર તથા અવિભાજ્ય હોવું જોઈએ. એટલા માટે જ તેઓ પરમાણુ સંસારનું ઉપાદાન કારણ છે એવા વિચારનો અસ્વીકાર કરે છે. સ્થૂળ તત્ત્વ ધીરે-ધીરે પાંચ તન્માત્રોમાંથી વિકસિત થઈ જાય છે.

આગમ આકાશ કેવળ શૂન્યતા છે એવા વિચારનું ખંડન કરે છે. જો તે શૂન્યતા હોત તો અભાવરૂપ હોત. પરંતુ અભાવ હંમેશાં કોઈ ભાવ પદાર્થનો જ હોય છે. આગમ આકાશને કોઈ પણ પ્રકારનો અભાવ માનવાની સંભાવનાનું ખંડન કરે છે. શબ્દ આકાશનો એક વિશેષ ગુણ માનવામાં આવેલ છે.

આગમ કેવળ ચાર પ્રમાણનો સ્વીકાર કરે છે.- પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ તથા અર્થાપત્તિ. વાસ્તવમાં તે સમગ્ર શંકાઓ રહિત શુદ્ધ ચેતના છે જે પ્રમાણોમાં અંતર્નિહિત સત્યનું નિર્માણ કરે છે. શંકા બુદ્ધિના બે ધ્રુવો વચ્ચે મનની દોલાયમાનતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્મૃતિ એ પદાર્થોનો સંકેત કરે છે જેનો પહેલાં અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે. કોઈ જ્ઞાનને ઉચિત પ્રમાણતાની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનું સ્મૃતિરહિત તથા શંકારહિત હોવું જરૂરી છે.

શુદ્ધ ચેતના જ્ઞાનમાં વાસ્તવિક વૈધ ભાગ છે. બુદ્ધિ સ્વયં ભૌતિક વસ્તુ હોવાને કારણે તે જ્ઞાનના વૈધ તત્ત્વનું નિર્માતા માની શકાય નહીં. કલાઓ તથા તેના દ્વારા શુદ્ધ ચેતના વસ્તુગત સંસારના સંપર્કમાં આવે છે. તે પ્રત્યક્ષીકરણ નિર્વિકલ્પ તથા સવિકલ્પ હોઈ શકે છે. નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષીકરણ બુદ્ધિમાં જાતિ પ્રત્યય અથવા નામોનો સંકેત હોતો નથી. નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષમાં નામો વગરનું સંયોજન વગેરેની વસ્તુ જેવી છે એવી જ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે.

પ્રત્યક્ષીકરણ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) એકેન્દ્રિય માધ્યમ (૨) અનેન્દ્રિય માધ્યમ દા.ત. યોગીનું પ્રાતિભ જ્ઞાન. ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી પ્રત્યક્ષીકરણ ક્રિયા વસ્તુ અથવા આત્મા વચ્ચેનું આવરણ દુર કરી દે છે જેથી વસ્તુનું સાક્ષાત પ્રત્યક્ષીકરણ થઈ શકે. પ્રત્યક્ષીકરણના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે આગમ ન્યાયની સંયુક્ત સમવાયની યુક્તિ વગેરેનું અનુસરણ કરે છે. ન્યાયની જેમ તે પાંચ પ્રકારના તર્કવાક્યો - પ્રતિજ્ઞાન, હેતુ, દષ્ટાંત, ઉપનય તથા નિગમનમાં વિશ્વાસ કરે છે.

૫. વાતુલ-તંત્રમ્ અનુસાર દર્શનનું સ્વરૂપ

શિવ તત્ત્વ ત્રણ પ્રકારના છે :- (૧) નિષ્કલ (૨) સકલ અને (૩) મિષ્કલ-સકલ. શિવના દશ પ્રકાર ભેદ કરી શકાય છે (૧) તત્ત્વ-ભેદ (૨) વર્ણ-ભેદ (૩) ચક્ર-ભેદ (૪) વર્ગ-ભેદ (૫) મંત્ર-ભેદ (૬) પ્રણવ (૭) બ્રહ્મ-ભેદ (૮) અંગ-ભેદ (૯) મંત્ર-ભેદ (૧૦) કીલ. પહેલાં શિવના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા હોવા છતાં તેના ત્રણ આકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. (૧) સુબ્રહ્મણ્ય શિવ (૨) સદાશિવ (૩) મહેશ.

શિવ નિષ્કલ કહેવાય છે જો કે તેની બધી કલાઓ અર્થાત્ ભાગ અથવા અવયવ યા ક્રિયાઓ તેની અંદર એકમાં કેન્દ્રિત હોય છે. નિષ્કલત્વના રૂપની પુનઃ પરિભાષામાં લેખક કહે છે કે જ્યારે શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ તત્ત્વ, જે અનુભવમાં સહાયતા કરે છે, એક સાથે સંકલિત થઈ જાય છે તથા મૌલિક કારણ સાથે મિશ્રિત થઈ જાય છે તથા વિશ્વનો વિકાસ કરનાર શક્તિઓના અંકુરિત કારણ રૂપે રહે છે ત્યારે નિષ્કલ અવસ્થા કહેવાય છે. ટીકાકાર આ વિચારનું સમર્થન અનેક મૂળ તથ્યોના ઉદાહરણ આપીને કરે છે. સકલ-નિષ્કલ તે છે જેમાં વ્યક્તિના કાર્યો સુખ અવસ્થામાં રહે છે તથા જ્યારે સર્જનનો સમય આવે છે તે પોતાને સંસાર નિર્માણ માટે બિંદુ અવસ્થામાં સંયોજિત કરે છે. બિંદુ માયોપાદાનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જેના દ્વારા શિવ સર્જનના હેતુથી પોતાને સંયોજિત કરે છે. શિવના આ ભિન્ન નામ સકલ, નિષ્કલ તથા સકલ-નિષ્કલ કેવળ ભિન્ન ક્ષણ છે તથા તેનામાં કોઈ વાસ્તવિક રૂપાંતર થતું નથી. કારણ કે તે સદૈવ પોતાનામાં અપરિવર્તનશીલ રહે છે. આથી શિવમાં કોઈ પરિવર્તન થતું નથી. પરિવર્તન બિંદુ તથા અણુમાં થાય છે.

ઈશ્વર કેવળ અનુમાન દ્વારા જ સંસારના ઉપાદાન કારણ તરીકે સિદ્ધ કરી શકાય છે. મૃગેન્દ્રાગમની જેમ આ પ્રાચીન સિદ્ધાંત શૈવ મતનું અનુસરણ કરે છે. ઈશ્વરની કારણતાનું સ્પષ્ટિકરણ એ માન્યતા દ્વારા થઈ શકે છે કે તેની કામનાથી સર્વકંઈ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે કોઈ કર્મ કરવા માટે કોઈ યંત્ર અથવા અવયવનો ઉપયોગ કરતા નથી. આથી જ્યારે કુંભાર ઘડાનું નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે ઈશ્વરની શક્તિની સહાયતા દ્વારા જ એમ કરી શકે છે. કુંભારના દૃષ્ટાંતમાં કારણતા ભિન્ન છે કેમ કે તે પોતાના તંત્રો તથા અવયવોની સહાયતાથી કાર્ય કરે છે. શિવ પોતાની શક્તિ દ્વારા સમગ્ર વસ્તુઓનું જ્ઞાન તથા સમગ્ર ક્રિયાઓ કરી શકે છે.

શિવ પોતાના સરળ સંકલ્પ દ્વારા સર્વ પદાર્થોનું સર્જન કરે છે તથા તે સર્જન શુદ્ધાત્વ કહેવાય છે. લેખક ભોજની તત્ત્વ-પ્રકાશિકા તથા તેના પરની અધોર શિવાચાર્યની ટીકાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

શક્તિ ઈશ્વરનો સંકલ્પ છે તથા તે બિંદુ કહેવાય છે. તેનાથી નાદ ઉત્પન્ન થાય છે જે સમગ્ર વાણીનું ઉદ્દગમ છે.

એક જ પ્રકારના વિષયોની વ્યાખ્યા લગભગ એક જ પદ્ધતિથી એક યા અન્ય વિષયને ઓછું-વધતું મહત્ત્વ આપીને આકસ્મિક રૂપાંતરો સાથે મોટા ભાગના આગમોમાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે. આગમોનો સમય નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી. સૌથી પ્રચીન આગમો બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમાં લખાયેલા હશે અને ચૌદમી શતાબ્દી સુધી પ્રચલિત રહ્યા હશે. અધ્યાત્મવાદી તથા ધાર્મિક સિદ્ધાંતો ઉપરાંત તેમાં યોગાભ્યાસ તથા નાડિઓ સંબંધી વિવરણ પણ છે. પ્રતિસ્પર્ધી વિચારધારાઓ જેવી કે બૌદ્ધ, જૈન તથા સાંખ્ય સાથે કેટલાક સામાન્ય વાદવિવાદ પણ છે. પ્રમાણમીમાંસા સંબંધી વિચારધારામાં તેની કોઈ વાસ્તવિક સહાયતા નથી. આપણી પાસે એક જ પ્રકારનું અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વવિજ્ઞાન સંબંધી સિદ્ધાંત તથા એક જ પ્રકારનો તર્ક છે જે સર્જન વડે સૃષ્ટાની સ્વીકૃતી યા કાર્યકારણની સ્વીકૃતી તરફ લઈ જાય છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રકૃતિ યા અણુના રૂપમાં પરિણમતું ઉપાદાન કારણ, નિમિત્ત કારણરૂપ ઈશ્વરથી ભિન્ન છે. પરંતુ કેવળ શિવને અનંત સત્તા માનવા માટે શુદ્ધ એક સત્તાવાદી વિચારનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ ઉપાદાન કારણને ઈશ્વર સમતુલ્ય શક્તિ માની શકાય છે. ક્યારેક ક્યારેક ઈશ્વરના પાશ(બંધન)ની શક્તિ દ્વારા જીવોના કર્મો અનુસાર તેની સન્મુખ સંપૂર્ણ સર્જન આભાસના રૂપમાં વર્ણવાયેલ છે. માયા અથવા કર્મથી પ્રાપ્ત ભિન્ન અશુદ્ધિઓ દ્વારા સર્વ જીવો દૂષિત છે. આ અશુદ્ધિઓ અંતમાં જ્યારે શૈવદીક્ષા લેવામાં આવે છે ત્યારે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

આ આગમ જુદા જુદા ધાર્મિક અભ્યાસો તથા અનુશાસન અંગેના આદેશો તથા જુદા જુદા પ્રકારના નિયમ, કર્મકાન્ડ, મંત્ર, મંદિર નિર્માણ સંબંધી આદેશ અથવા જુદા જુદા પ્રકારની લિંગની સ્થાપનાથી પરિપૂર્ણ છે. પરંતુ તેને શૈવ મતની પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં સમાવી શકાય નહીં. આગમોનું તથાકથિત શૈવદર્શન, શૈવ ધાર્મિક જીવન તથા અભ્યાસોના સમર્થન માટે કેવળ તત્ત્વવિજ્ઞાનમૂલક આધાર માત્ર છે.

૬. ભાયિદેવનું અનુભવ-સૂત્ર

પ્રથમ શિક્ષક ઉપમન્યનો જન્મ આઈપુરમાં થયો હતો. બીજા શિક્ષક ભીમનાથ પ્રભુ હતા. ત્યાર પછી મહાગુરુ કાલેશ્વર આવ્યા. શ્રૌત તથા સ્માર્ત સાહિત્ય તથા તેની પ્રથાઓ અને વિધિઓમાં કુશળ તેનો પુત્ર શ્રી બોપ્પનાથ હતો. બોપ્પનાથનો પુત્ર શ્રી નાકરાજ પ્રભુ હતો જે વીરશૈવ-કર્મકાંડ

તથા ધર્મની પ્રથાઓમાં કુશળ હતો. નાકરાજના શિષ્ય સંગમેશ્વર હતા. સંગેશ્વરના પુત્ર માયિદેવ હતા. તેઓ શિવાદ્વૈતના જ્ઞાનમાં પારંગત હતા તથા ષટ્સ્થલ બ્રહ્મવાદી છે. શૈવાગમ કામિકથી આરંભ થાય છે તથા વાતુલથી સમાપ્ત થાય છે. વાતુલ તંત્ર અત્યંત ઉત્તમ છે. બીજો ભાગ (જે પ્રદીપ કહેવાય છે) તેની અંતર્ગત શિવ સિદ્ધાંત તંત્ર છે. ષટ્સ્થલનો સિદ્ધાંત પ્રાચીન વિચારની સાથે ગીતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. તેનું સમર્થન શિક્ષકોના ઉપદેશો તથા અનુભવના સાક્ષાત્કાર તથા તર્ક દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. અનુભવ સૂત્રમાં (૧) ગુરુ પરંપરા (૨) સ્થળની પરિભાષા (૩) લિંગસ્થલ (૪) અંગસ્થલ (૫) લિંગ-સંયોગ-વિધિ (૬) લિંગાર્પણ સદ્ભાવ (૭) સર્વાંગ-લિંગ-સાહિત્ય તથા (૮) ક્રિયા વિશ્રાંતિ છે.

સ્થળની પરિભાષા એક બ્રહ્મનના રૂપમાં આપવામાં આવી છે. તે સત્-ચિત્ તથા આનંદથી અભિન્ન જ છે. તે સંસારની અભિવ્યક્તિ તથા સંહારનો આધાર શિવનું પરમ તત્ત્વ કહેવાય છે. આ એવું તત્ત્વ પણ છે જેમાંથી મહત્ વગેરે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ‘સ્થ’નો અર્થ છે- ‘સ્થાન’ તથા ‘લ’નો અર્થ છે- ‘લય’. તે સમસ્ત શક્તિઓનું ઉદ્ભવ છે તથા સર્વ પ્રાણીઓ તેમાંથી આવ્યા છે અને તેમાં જ લય પામે છે. આ પરમતત્ત્વને શક્તિના આત્મક્ષોભને કારણે જ અન્ય ભિન્ન સ્થલ વિકસિત થાય છે. આ એક સ્થલ, લિંગ સ્થલ તથા અંગસ્થલમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. જે રીતે રિક્ત સ્થાનને ઓરડાની અંદરનું સ્થાન અથવા વાસણનાં અંદરના વિશેષ ગુણ આપી શકાય છે એ રીતે સ્થલનું દ્વિવિભાજન, પુજારી તથા પૂજાનો વિષય પ્રતીત થઈ શકે છે.

શિવ પોતાનામાં અપરિવર્તનશીલ રહીને આ બે સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ શકે છે. એક જ શિવ શુદ્ધ ચિત્ત તથા લિંગના એક અંગના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જીવ પણ લિંગાંગ કહેવાય છે.

જેવી રીતે સ્થલ, બ્રહ્મન તથા જીવ એમ બે ભાગમાં છે તેમ જ તેની શક્તિ પણ દ્વિવિધ છે. તે નિર્વિકલ્પ છે તથા મહેશ્વર કહેવાય છે. તે પોતાની શુદ્ધ સ્વેચ્છાથી બે રૂપ ગ્રહણ કરી લે છે. તેનો એક ભાગ લિંગ અથવા બ્રહ્મન સાથે સંયોજિત છે તથા બીજો ભાગ અંગ અથવા જીવ સાથે સંયોજિત છે. વાસ્તવમાં શક્તિ તથા ભક્તિ સમાન છે. જ્યારે શક્તિ સર્જન માટે ગતિશીલ થાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિના રૂપમાં શક્તિ કહેવાય છે તથા અવરોધના રૂપમાં ભક્તિ કહેવાય છે. ભક્તિના અનેક રૂપ હોવાને કારણે તેની નિર્વિકલ્પતાનો અવચ્છેદ(ભાગ) ભિન્ન આકારોમાં થઈ જાય છે. શક્તિના દ્વિવિધ કાર્યો ઉચ્ચ તથા નિમ્ન પોતાને એ તથ્યમાં પ્રગટ કરે છે કે ઉચ્ચ સંસારની અભિવ્યક્તિ તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે તથા નિમ્ન ભક્તિના રૂપમાં ઈશ્વરમાં પાછા વળવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેજ આ

દ્વિવિધ રૂપોમાં માયા તથા ભક્તિ કહેવાય છે. લિંગમાં શક્તિ, ભક્તિમાં અંગના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે તથા જીવ અને અંગની ઐક્યતા શિવ તથા જીવની અભિન્નતા છે.

લિંગ-સ્થલ ત્રણ પ્રકારના છે- (૧) ભાવલિંગ (૨) પ્રાણલિંગ તથા (૩) ઇષ્ટલિંગ. ભાવલિંગ કેવળ શુદ્ધ સત્તાની આંતરિક અનુભૂતિથી જ જાણી શકાય છે તથા ભાવલિંગ નિષ્કલ કહેવાય છે. પ્રાણલિંગ વિચાર દ્વારા સમજવામાં આવેલ સત્તા છે આથી તે નિર્વિકલ્પ તથા સવિકલ્પ બન્ને છે. ઇષ્ટલિંગ તે છે જે આત્મ-સાક્ષાત્કાર અથવા ભક્તિના રૂપમાં કોઈના શુભની પૂર્તિ કરે છે તથા તે દિક્ તથા કાળથી પર છે.

અનંત શક્તિ શુદ્ધ નિવૃત્તિ છે તથા બધાથી પર છે, શાંત્યતીત(સહાનુભૂતિ) છે, તે ઉપરાંત ઇચ્છાશક્તિ છે જે શુદ્ધ જ્ઞાન રૂપે વિદ્યા પણ કહેવાય છે. ત્રીજી ક્રિયાશક્તિ કહેવાય છે જે નિવૃત્તિ તરફ લઈ જાય છે. ઇચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયાની ત્રણ શક્તિઓ ૬ પ્રકારની થઈ જાય છે.

૬ સ્થલોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) તે જે સ્વયં સંપૂર્ણ રૂપે પૂર્ણ, સૂક્ષ્મ, અનાદિ, અનંત તથા અપરિભાષિત છે. પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ રૂપે કેવળ હૃદયની અનુભૂતિ તરીકે સમજી શકાય છે, તે મહાત્મલિંગ કહેવાય છે.

(૨) તે જેને આપણે ઇન્દ્રિયોથી પર શુદ્ધ ચૈતન્યના રૂપમાં વિકાસના બીજ તરીકે જોઈએ છીએ જે પૂર્ણ તત્ત્વ પણ કહેવાય છે, તે પ્રસાદધનલિંગ કહેવાય છે.

(૩) શુદ્ધ પ્રકાશમાન પુરુષ જે બાહ્ય-આંતરિક ભેદ રહિત છે, આકાર રહિત છે, તથા આત્મનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે ચર લિંગ કહેવાય છે.

(૪) જ્યારે તે ઇચ્છાશક્તિ દ્વારા સ્વયંને અહંકારમાં અભિવ્યક્ત કરે છે ત્યારે આપણને શિવલિંગ મળે છે.

(૫) જ્યારે તે પોતાના જ્ઞાન, શક્તિ તથા સર્વવ્યાપ્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણીઓને સુખોના ક્ષેત્રથી પર લઈ જવા માટે ગુરુનું સ્થાન ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે ગુરુલિંગ કહેવાય છે.

(૬) તેનો એવો ભાગ જેમાં તે પોતાની ક્રિયા દ્વારા વિશ્વને આશ્રય આપે છે તથા બધાને પોતાના ચિત્તમાં રાખે છે તે આચાર લિંગ કહેવાય છે.

આ સ્થલો, અંગસ્થલોના પણ ઉપવિભાગો માનવામાં આવ્યા છે.

‘અમ્’ એટલે કે બ્રહ્મ તથા ‘ગ’ એટલે ‘જે જાય છે તે’. અંગસ્થલ ત્રણ પ્રકારના છે, જેમ કે, યોગાંગ, ભોગાંગ, ત્યાગાંગ. પ્રથમમાં, મનુષ્ય શિવના સંયોગનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ભોગાંગમાં મનુષ્ય શિવની સાથે ઉપભોગ અનુભવ કરે છે તથા ત્યાગાંગમાં મનુષ્ય ભ્રમ અથવા જન્મ તતા પર્વજન્મના અસત્ય વિચારનો ત્યાગ કરે છે. યોગાંગ મૂળ કારણ છે, ભોગાંગ સૂક્ષ્મ કારણ છે તથા ત્યાગાંગ ભૌતિક કારણ છે. યોગાંગ સ્વપ્રરહિત અવસ્થા છે, ભોગાંગ સાધારણ સુખાવસ્થા છે તથા ત્યાગાંગ જાગરણની અવસ્થા છે. યોગાંગ શિવ સાથે ઐક્ય તથા શરણસ્થલ કહેવાય છે. ભોગાંગ બે પ્રકારના છે- પ્રાણલિંગી તથા પ્રસાદી. સ્થૂળ પણ બે પ્રકારના છે- ભક્ત-સ્થલ તથા મહેશ્વર-સ્થલ. પુનઃ પ્રજ્ઞા ઐક્યસ્થલ તથા શરણસ્થલ છે. તેજસ, પ્રાણલિંગી તથા પ્રસાદી છે. વિશ્વ પુનઃ મહેશ્વર તથા ભક્તસ્થલના રૂપે બે પ્રકારના છે. ઐક્ય શરણ, પ્રાણલિંગી, પ્રસાદી, માહેશ્વર તથા ભક્ત ક્રમાનુસાર ૬ સ્થલ માનવામાં આવેલ છે.

પુનઃ સર્વશક્તિમત્તા સંતોષ તથા અનાદિ ચેતના, સ્વતંત્રતા, શક્તિની અનવરુદ્ધતા તથા અનંત શક્તિ- એ ઈશ્વરના અંશ છે જે ષટ્સ્થલમાં હોવાને કારણે ભિન્ન ઉપાધિઓ પર આધારિત ૬ પ્રકારની ભક્તિના રૂપો માનવામાં આવેલ છે. ભક્તિ પોતે અનેક રૂપોમાં અભિવ્યક્ત કરે છે, જે રીતે ભિન્ન ફળોમાં પાણી ભિન્ન સ્વાદોમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. ભક્તિ શિવના સ્વરૂપની છે. ત્યારે તે આનંદસ્વરૂપ છે. પુનઃ, તે અનુભવ સ્વરૂપ છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બધું વર્ગીકરણ નિરર્થક છે. મારું તથા પ્રત્યેક વસ્તુનું તાદાત્મ્ય સત્ય છે, અન્ય બધું અસત્ય છે - તે ઐક્યસ્થલ છે. જ્ઞાનના સ્વયં પ્રકાશ દ્વારા, ઈશ્વર સાથે સંયુક્ત હોવાને કારણે, શરીર તથા ઈન્દ્રિયો આકાર રહિત પ્રતીત થાય છે, જ્યારે પ્રત્યેક વસ્તુ શુદ્ધ પ્રતીત થાય છે, તે શરણસ્થલ કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ સમસ્ત ભ્રમોનો અથવા શરીર વગેરેના વિષયમાં દોષનો પરિહાર(અવગણના) કરે છે તથા કલ્પના કરે છે કે તે લિંગ સાથે એક છે, ત્યારે તે પ્રાણલિંગ અથવા ચરસ્થલ કહેવાય છે. જ્યારે કોઈ સુખના સર્વ પદાર્થો ઈશ્વરને સમર્પિત કરી દે છે, તે પ્રસાદસ્થલ કહેવાય છે. તથા જ્યારે કોઈ ઈશ્વર સાથે એક થવા માટે પોતાની બુદ્ધિ ઈશ્વર પર કેન્દ્રિત કરી લે છે ત્યારે તે માહેશ્વરસ્થલ કહેવાય છે. જ્યારે અસત્ય સત્ય પ્રતીત થાય છે તથા જ્યારે ચિત્ત ભક્તિની આરાધના-ક્રિયા દ્વારા તેનાથી વિરક્ત થઈ જાય છે ત્યારે વ્યક્તિ સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય છે, તેને ભક્તિસ્થલ કહે છે. આ રીતે આપણી પાસે અન્ય ૬ પ્રકારના ષટ્સ્થલ છે.

પુનઃ અન્ય દષ્ટિકોણથી આપણી પાસે ષટ્સ્થલનું એક અન્ય વર્ણન છે, જેમ કે આત્મામાંથી આકાશનો વિકાસ, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ તથા જળથી પૃથ્વીનો વિકાસ થાય છે. પુનઃ આત્મન્ તથા બ્રહ્મનની ઐક્યતા વ્યોમાંગ કહેવાય છે. પ્રાણલિંગ, વાયવાંગ કહેવાય છે તથા પ્રસાદ અનલાંગ, તથા મહેશ્વર જલાંગ કહેવાય છે તથા ભક્ત ભૂમ્યાંગ કહેવાય છે. પુનઃ બિંદુથી નાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાદથી કલા ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનાથી વિપરિત, કલાથી બિંદુ સુધી જઈ શકાય છે.

વૈષ્ણવોના અસદૃશ, અનુભવસૂત્ર ભક્તિને એ અનુરાગ રૂપે વર્ણવતું નથી, જેમાં પુજારી તથા પૂજકની વચ્ચે દ્વૈતભાવ હોય, ઉપરથી પ્રબળ શબ્દોમાં ઈશ્વર સાથેની શુદ્ધ ઐક્યતા અથવા તાદાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે. તેનો આ અર્થ છે તથા વાસ્તવમાં વિશેષ રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂજના એ બધા કર્મકાંડી રૂપ જેમાં દ્વૈતાવસ્થા છે, તે કેવળ કાલ્પનિક રચનાઓ છે. પોતાની લીલામય ભાવનામાં ભગવાન અનેક રૂપ ગ્રહણ કરી શકે છે પરંતુ ભક્તિના પ્રકાશમાં એ વ્યક્ત થવું જોઈએ કે તે બધા તેનાથી એક છે.

૭. શ્રીકંઠનું તત્ત્વચિંતન

જુદી જુદી વિચારધારાઓના પ્રતિપાદકોએ બ્રહ્મસૂત્રની જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યા કરી છે દા.ત. શંકર, રામાનુજ, ભાસ્કર, માધવ, વલ્લભ વગેરે. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપનિષદીય જ્ઞાનની કમબદ્ધતા છે. એક સંપ્રદાયના વિચારકનું વેદાંતદર્શન અન્ય સંપ્રદાયના દર્શનથી અલગ લાગે છે. જેમ કે શંકર દ્વારા બ્રહ્મસૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ અદ્વૈત છે, માધવનું સ્પષ્ટીકરણ સ્પષ્ટ રીતે અનેકવાદી છે, શ્રીકંઠે પાતાના વિચારોનું પ્રતિપાદન બ્રહ્મસૂત્રની વ્યાખ્યા કરીને તથા ઉપનિષદો પ્રત્યે ભક્તિ તથા નિષ્ઠા દાખવી છે. તેમનું દર્શન વ્યક્તિગત આસ્થા સાથે સંબંધિત છે. તેમણે બ્રહ્મન્ સાથેની સમાનતા હોવાને કારણે શિવને ઉચ્ચતમ દેવ માનેલ છે.

પોતાની ટીકાનો પરિચય આપતા તેઓ કહે છે કે તેમની બ્રહ્મસૂત્રની વ્યાખ્યાનું લક્ષ્ય તેના ઉદ્દેશ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે કારણ કે પૂર્વ આચાર્યોએ તેને સ્પષ્ટ કરેલ છે. શંકર તથા શ્રીકંઠની ટીકાઓની તુલના કરતા એ સ્પષ્ટ થાય છે તેમનું લક્ષ્ય શંકર હતા. શંકર દક્ષિણમાં કેરળના હતા તેથી દક્ષિણી શૈવદર્શન તથા શૈવાગમોથી પરિચિત હશે. જો કે ન તો શંકરે કે ન તો તેમના ટીકાકારોએ તેના નામનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. પરંતુ સ્પષ્ટ છે કે શ્રીકંઠે કેટલાક શૈવાગમોનું અનુકરણ કરેલ હતું, જેનો પ્રારંભ પૂર્વકાળમાં શિવના અવતાર શ્વેત નામના વ્યક્તિએ કર્યો હતો. શ્રીકંઠના પોતાના

પ્રમાણ અનુસાર શૈવાગમની રચના પૂર્વેના અઠવાવીસ અવતારોએ કરેલ છે. શિવ મહાપુરાણની વાયવીય સંહિતામાં પ્રારંભકર્તા તરીકે શ્વેતના નામનો ઉલ્લેખ પણ થતો જોવા મળે છે.

અપ્પય દીક્ષિત અનુસાર ભગવાન શિવનું વ્યક્તિત્વ શુદ્ધ અહં સ્વરૂપનું તથા તેની ઈચ્છાશક્તિ હંમેશાં સમગ્ર પ્રાણીઓના શ્રેય તથા આનંદ માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ અહં સત્, ચિત્ તથા આનંદ રૂપે વર્ણવાયેલ છે. આ અંગે શ્રીકંઠનો મત છે કે તેમની ટીકા ઉપનિષદ્ તથા વેદાંતના સારની વ્યાખ્યા છે અને તે શિવભક્તને આકર્ષિત કરે તે સ્વાભાવિક છે.

શ્રીકંઠે એક બાજુથી શિવનું વર્ણન અહં તત્ત્વ રૂપે કર્યું છે, જે જીવના વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે. તો બીજી બાજુ તેઓ અહંને શુદ્ધ સત્, ચિત્ તથા આનંદ સ્વરૂપ માને છે. તેમના મતે જીવનું આ વ્યક્તિત્વ કેવળ અસીમિત અર્થમાં જ શિવના અસીમ રૂપથી અભિન્ન માની શકાય છે. આ વિધાન પર ટીકા કરતાં અપ્પય દીક્ષિત વૈયક્તિક ઈશ્વર તરીકે શિવના વ્યક્તિગત પક્ષને મુખ્ય ગણાવવા માટે કેટલાક ઉપનિષદોના પ્રમાણ આપે છે. સાધારણ રીતે સત્, ચિત્, આનંદ- રૂપાય શબ્દ સત્, શુદ્ધ ચિત્ તથા આનંદની સાકાર ઐક્યતાના અર્થમાં શાંકરવેદાંતના લેખોમાં પ્રયોગ કરવામાં આવશે. આ કારણે અપ્પય કહે છે કે સત્-ચિત્-આનંદ શબ્દ મહાઈશ્વર શિવના ગુણ છે, તથા તે અંતિમ શબ્દ “રૂપાય” દ્વારા નિર્દેશિત થાય છે. કારણ કે બ્રહ્મન સ્વયં અરૂપ છે. સીમિત જીવનો શિવના અસીમ રૂપમાં વિસ્તાર પણ એમ સૂચવે છે કે જીવ બ્રહ્મન સાથે આનંદ તથા ચિત્ના ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે. શંકરની એક વ્યાખ્યા અનુસાર જે વ્યક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે તે બ્રહ્મન્ અર્થાત્ સત્, ચિત્, આનંદની ઐક્યતા સાથે એક થઈ જાય છે. તે ચિત્ તથા આનંદનો ઉપભોગ કરતો નથી પણ તે તેની સાથે એક છે. શંકર તથા તેના સંપ્રદાયની પ્રણાલીમાં બ્રહ્મન્ પૂર્ણ રૂપે નિર્ગુણ તથા નિર્વિશેષ છે.

રામાનુજ બ્રહ્મસૂત્ર પરની પોતાની ટીકામાં નિર્ગુણ તથા નિર્વિશેષ બ્રહ્મના વિચારનું ખંડન કરે છે તથા બ્રહ્મને અનંત સંખ્યામાં શુભ ગુણોનો નિવાસ માને છે. તે સગુણ બ્રહ્મન્ યા ગુણયુક્ત કહેવાય છે. શ્રીકંઠે આ વિચારને જુદી રીતે પ્રસ્તુત કર્યો છે. પુરાણો તથા કેટલાક પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત સગુણ બ્રહ્મન્નો વિચાર રામાનુજ ઉપરાંત વર્તમાન દાર્શનિક સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી. કહેવામાં આવે છે કે રામાનુજે બોધાયન વૃત્તિનું અનુકરણ કર્યું છે પરંતુ તે અત્યારે અપ્રાપ્ય છે. આથી એમ કહી શકાય કે શ્રીકંઠનું ભાષ્ય બોધાયન અથવા રામાનુજ યા સરળ ઈશ્વરીય વિચારમાં માનનાર શૈવાગમમાંથી પ્રેરણા મળી હશે.

એક બાજુ ભગવાન શિવ મહાન તથા અનુભવાતીત દેવતા માનવામાં આવે છે તથા બીજી બાજુ તેને જે રીતે દહીંનું ઉપાદાન કારણ દૂધ છે તે રીતે ભૌતિક વિશ્વનું ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે છે. આમ માનવામાં મુશ્કેલી એ છે કે મહાન ઈશ્વર એક જ સમયે પૂર્ણ અનુભવાતીત તથા ભૌતિક વિશ્વના સર્જન માટે પરિવર્તન પામનાર વિશ્વને ઈશ્વર માનવો ઠીક લાગતું નથી. આ આપત્તિથી બચવા માટે અપ્પય શ્રીકંઠના વિચારોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરે છે તથા અદ્વૈતવાદી તથા દ્વૈતવાદી વ્યાખ્યાઓ દર્શાવતા ઉપનિષદોના મૂળ ગ્રંથોમાં અનુરૂપતા લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ કહે છે કે ઈશ્વર સ્વયં ભૌતિક વિશ્વના રૂપે રૂપાંતરિત થતો નથી પણ ઈશ્વરની શક્તિ ભૌતિક વિશ્વના રૂપમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. તે ઈશ્વરના પૂર્ણ વ્યક્તિત્વનો એક અંશ છે. આથી જડ જગત ભ્રમ અથવા ઈશ્વરના ગુણ (સ્પનોજાના અર્થમાં) માની શકાય નહીં. ન તો તેને ઈશ્વરનો એક અંશ યા અવયવ માની શકાય છે. તેથી તે વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓ ઈશ્વરના સંકલ્પ પર નિર્ભર છે, જેમ રામાનુજ પોતાના વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં માને છે.

શ્રીકંઠ ઈશ્વર તથા વિશ્વના સંબંધના એ સ્વરૂપમાં પણ માનતા નથી જેમ કે મોઝા અને સમુદ્રની વચ્ચે હોય છે. મોઝા ન તો સમુદ્રથી ભિન્ન છે અને ન એક છે, એ તો ભાષ્કરનો ભેદાભેદવાદ કહેવાય છે. એ પણ જોવું જોઈએ કે શ્રીકંઠનો આ વિચાર વિજ્ઞાન ભિક્ષુના પ્રકૃતિ તથા પુરુષ ઈશ્વરની બહાર નિવાસિત સત્તાઓ છે તથા જેને ઈશ્વર સાથે સહઅસ્તિત્વ છે તથા ઈશ્વર દ્વારા વિશ્વની ઉત્પત્તિ માટે પુરુષનો ઉપભોગ તથા અનુભવના હેતુવાદી ઉદ્દેશ્ય માટે તથા અંતમાં પુરુષોને બંધનથી પર મોક્ષ તરફ લઈ જવા માટે ક્રિયાન્વિત કરે છે, એ વિચારથી પણ ભિન્ન છે. અહીંયા શંકરની બ્રહ્મસૂત્ર પરની ટીકાનો ઉલ્લેખ કરવો અનુચિત ગણાશે નહીં જેમાં તેઓ એક શૈવ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે ઈશ્વરને નિમિત્ત કારમ માને છે, જે વિશ્વના નિર્માણ માટે પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરે છે - આ વિચાર એ વિચાર જેવો જ છે જે વિજ્ઞાનભિક્ષુએ રજૂ કરેલ છે. આ શૈવ વિચાર, શ્રીકંઠ દ્વારા વ્યક્ત, શૈવ વિચારથી પૂર્ણ રૂપે ભિન્ન લાગે છે. જે સ્પષ્ટ રીતે શ્વેતથી પ્રારંભ થયેલ ૨૮ યોગાચાર્યોની પરંપરા પર આધારિત છે. મહાન વૈયક્તિક ઈશ્વર ભગવાન શિવ આપણી કામનાઓ અથવા કલ્યાણકારી અભિલાષાઓની પૂર્તિ કરનાર માનવામાં આવે છે. આ વિચાર અપ્પય દ્વારા તેમની ‘શિવ’ શબ્દની કદાચ કાલ્પનિક વ્યુત્પત્તિ મૂળ ‘વશ’ તથા ‘શિવ’ શબ્દ અર્થાત્ ‘શુભ’થી બેવડી શબ્દ-વ્યુત્પત્તિમાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલ છે.

શ્રીકંઠ શૈવોના પ્રથમ ગુરુ શ્વેત પ્રત્યે ભક્તિભાવ ધરાવે છે તથા તેને અનેક આગમોના નિર્માતા માને છે. અપ્પય પણ માને છે કે પૂર્વ ગુરુએ ઉપનિષદના મૂળ ગ્રંથોના અનેક વ્યઘાતોને

નિશ્ચિત કર્યા હતાં તથા તેમાંથી એકે શૈવ પ્રણાલીનો પ્રારંભ કર્યો હતો જેનું યોગ્ય સમર્થન ઉપનિષદોના મૂળ ગ્રંથો દ્વારા થઈ શકે છે. તેમના બીજા મતાનુસાર શ્વેત પ્રણાલી અનેક આગમો પર આધારિત હતી. આ મતથી એ નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી કે આગમો ઉપનિષદો પર આધારિત હતા કે અન્ય દ્રવિડ મૂળ ગ્રંથો પર હતા કે પછી બન્ને પર આધારિત હતા. શંકરના બ્રહ્મસૂત્ર પરના ભાષ્ય ઉપર ટીકા કરતા વાયસ્પતિ પોતાની ‘ભામતી’માં કહે છે કે શૈવ, પાશુપત, કારુણિક તથા કાપાલિક પ્રણાલીઓ મહેશ્વર નામના ચાર પ્રકારના સંપ્રદાયો તરીકે માનવામાં આવે છે. તે બધા પ્રકૃતિ, મહત્ વગેરેને સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં તથા યોમ શબ્દને કોઈક પ્રકારના યોગમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. તેનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ તથા સમસ્ત દુઃખોનો અંત હતું. જીવ પશુ કહેવાય છે તથા પાશ શબ્દનો અર્થ બંધન થાય છે. માહેશ્વરને વિશ્વાસ છે કે જે રીતે કુંભાર ઘડાનું નિમિત્ત કારણ છે તે રીતે ઈશ્વર સંસારનું નિમિત્ત કારણ છે.

શંકર તથા વાયસ્પતિ બન્ને આ માહેશ્વર-સિદ્ધાંતને ઉપનિષદિક શાસ્ત્રોના વિરોધી સિદ્ધાંતો પર આધારિત માને છે જે મહેશ્વર દ્વારા લખાયેલ હતા. તેમાંથી કોઈ પણ ગુરુ શ્વેતના નામનો ઉલ્લેખ કરતા નથી જે શ્રીકંઠના ભાષ્ય તથા શિવમહાપુરાણમાં જોવા મળે છે. આથી શ્રીકંઠમાં જોવા મળતો શૈવ સિદ્ધાંત માહેશ્વર-વિચારધારાથી ભિન્ન છે જેનું શંકર તથા વાયસ્પતિ ખંડન કરવા ઇચ્છે છે. શંકરે મહેશ્વર-વિચારધારાને ન્યયદર્શનની સાથે તુલના કરી છે. મહેશ્વર દ્વારા લખાયેલ કહેવાતો સિદ્ધાંત ‘ખેખ’ શું છે તે આજ સુધી અજ્ઞાત છે. પરંતુ એ નિશ્ચિત છે કે તે અતિ પ્રાચીન છે, જેનો ઉલ્લેખ બાદરાયણે પણ પોતાના બ્રહ્મસૂત્રમાં કર્યો હતો. શ્રીકંઠ કહે છે કે, આત્માઓ તથા નિર્જીવ પદાર્થો જેનાથી વિશ્વનું નિર્માણ થયું છે તે બધા ભગવાનની પૂજા માટેની સામગ્રીની રચના કરે છે. માનવ આત્માઓ પ્રત્યક્ષ રીતે ભગવાનની પૂજા કરે છે તથા નિર્જીવ પદાર્થ એ સામગ્રીની રચના કરે છે, જેના વડે ભગવાની પૂજા થાય છે. આમ, સમગ્ર વિશ્વ મહાન ભગવાનના હેતુ માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ માની શકાય છે. આગળ શ્રીકંઠ કહે છે કે, ભગવાનની શક્તિ એવા આધારની રચના કરે છે જેના પર સંપૂર્ણ સંસાર અનેક રંગોમાં ચિત્રિત છે. આથી સંસારની સત્તા સ્વયં ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં છે. વિશ્વ આપણને જેવું પ્રતીત થાય છે તે કેવળ એક ચિત્ર-પ્રદર્શન છે. તેનો આધાર ઈશ્વરની પરમસત્તા છે, જેનું વર્ણન તથા પ્રમાણ આપણને ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. શ્રીકંઠનું દર્શન ઉપનિષદોના દર્શનનું અનુકરણ કરે છે તથા તેના પર આધારિત છે.

૮. “અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા” પરનું શ્રીકંઠનું દર્શન

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ સૂત્ર “અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા” ની વ્યાખ્યા કરતા શ્રીકંઠ પહેલાં ‘અથ’ શબ્દના અર્થ પર તર્ક ઉપસ્થિત કરે છે. સાધારણ રીતે ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ ‘પછી’ યા ‘પશ્ચાત્’ છે અથવા તે એક વિષયના ઉચિત આરંભને ઉપસ્થિત કરે છે. શ્રીકંઠ માને છે કે “અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા” થી પ્રારંભ થઈને જૈમિની કૃત સંપૂર્ણ મીમાંસા સૂત્ર બ્રહ્મસૂત્રના અંતિમ સૂત્ર “અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્” સુધી એક જ છે. ફળ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા અર્થાત્ બ્રહ્મના સ્વરૂપ પ્રત્યે જિજ્ઞાસા ધર્મ જિજ્ઞાસા પછી અવશ્ય આવવું જોઈએ જે જૈમિનીના મીમાંસા સૂત્રના વિષયની રચના કરે છે. પૂર્વ મીમાંસાનો વિષય ધર્મના સ્વરૂપની પરિભાષાથી પ્રારંભ થાય છે. જે વૈદિક આદેશો (ચોદના લક્ષણોર્થે ધર્મઃ) ની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત થતા લાભદાયક ફળો તરીકે માનવામાં આવેલ છે. આથી, યજ્ઞ, ધર્મ તરીકે માનવામાં આવે છે તથા આ યજ્ઞ ઈચ્છિત લાભો પ્રાપ્ત કરવા માટે જેમ કે પુત્રજન્મ, સફળતાપ્રાપ્તિ, વરસાદ, મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ માટે કરવામાં આવે છે. કેટલાક યજ્ઞ આવશ્યક કર્મકાંડના રૂપમાં તથા અવસરો દરમિયાન અનુષ્ઠાન માટે પણ થાય છે. સાધારણ રીતે આ યજ્ઞ સંબંધી કર્તવ્યોને બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા સાથે સંબંધ નથી. આથી શંકરે બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતા પરની પોતાની ટીકામાં એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસાનો જેને અધિકાર છે તેનાથી પૂર્ણપણે ભિન્ન સ્વભાવવાળા વ્યક્તિઓને યજ્ઞ સંબંધી કર્તવ્યો બતાવવા જોઈએ. કર્મ તથા જ્ઞાન બન્ને ભિન્ન છે તથા મનુષ્યોની બે જાતિઓ માટે ઉદ્દેશિત છે. પુનઃ જ્યારે ધર્મનું ફળ સાંસારિક સફળતા અથવા સ્વર્ગાનિવાસ પછી પુનર્જન્મ તથા મૃત્યુની સંખલામાં આવ્યા પછી એક વખત બ્રહ્મજ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ મનુષ્યને સમસ્ત બંધનમાંથી પરમ મોક્ષ અપાવશે. આથી જ્ઞાનમાર્ગ તથા કર્મમાર્ગ પરસ્પર પૂરક માની શકાય નહીં. તેને એક જ વૃત્તના ખંડ માનવા ભૂલ છે. શકરના આ કર્મ તથા જ્ઞાનના સંયુક્ત સંપાદનના ખંડનના રૂપમાં જ્ઞાત છે જે શાસ્ત્રીય ભાષામાં ‘જ્ઞાન-કર્મ સમુચ્ચયવાદ’ કહેવાય છે.

શ્રીકંઠ અહીંયા તેનાથી વિપરિત વિચાર રજૂ કરે છે. તેઓ કહે છે કે જે બ્રાહ્મણનું યજ્ઞોપવીત થઈ ગયું છે તેને વેદના અભ્યાસનો અધિકાર છે. વાસ્તવમાં એક યોગ્ય આચાર્ય પાસેથી વેદનો અભ્યાસ કરવો એ તેનું કર્તવ્ય છે તથા જ્યારે તે વેદો પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લે છે ત્યારે તેણે તેના અનેક અર્થથી પરિચિત થવું પડે છે. આથી પૂર્ણ અર્થ સમજવાની સાથે વેદનું અધ્યયન બ્રહ્મનું સ્વરૂપની બાબતમાં કોઈ જિજ્ઞાસા હોવી જરૂરી છે. કારણ કે ધર્મ વેદોથી જાણી શકાય છે આથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ વેદોના અધ્યયનથી કરવું પડશે. પરંતુ એમ ન કહી શકાય કે વેદોના કેવળ અધ્યયન પછી જ કોઈને બ્રહ્મન્ વિશે તર્ક કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. એવા મનુષ્યને

વેદોના અધ્યયન પછી ધર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો પડશે જેના વગર તેને બ્રહ્મનના સ્વરૂપ વિશેના તર્કથી પરિચિત કરાવી શકાય નહીં. આથી બ્રહ્મનના સ્વરૂપ વિશેનો તર્ક, ધર્મના સ્વરૂપ પછી જ આરંભ થઈ શકે છે. તેઓ આગળ કહે છે કે એમ બની શકે કે, પૂર્વમીમાંસામાં રજૂ થયેલ વૈદિક આદેશોની વ્યાખ્યામાં આપવામાં આવેલ નિયમ તથા સિદ્ધાંત, બ્રહ્મનના સ્વરૂપના તર્ક તરફ લઈ જનાર ઉપનિષદીય મૂળ ગ્રંથોને સમજવા માટે આવશ્યક છે. આ કારણે બ્રહ્મનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા પહેલાં ધર્મના સ્વરૂપનો તર્ક અનિવાર્યતઃ આવશ્યક છે.

પરંતુ એમ કહી શકાય નહીં કે જો યજ્ઞ બ્રહ્મનના સ્વરૂપના જ્ઞાન તરફ લઈ જાય છે તો તેના સ્વરૂપ વિશે વિવેચના કરવાથી શો લાભ થાય છે. તેનાથી તો ધર્મના સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે જ્યારે કોઈ લક્ષ્યની પૂર્તિની કામના માટે વૈદિક કર્મ કરવામાં આવે છે તો મનુષ્યની બુદ્ધિની શુદ્ધિ કરશે તથા બ્રહ્મનના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા કરવા માટે યોગ્ય બનાવી દેશે, કેમ કે વૈદિક યજ્ઞોના આવા નિષ્કામ કર્મોથી વ્યક્તિ પોતાના પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે તથા તે બ્રહ્મનના સ્વરૂપ-પ્રકાશન તરફ લઈ જઈ શકે છે. તેઓએ ગૌતમ તથા અન્ય સ્મૃતિઓ માટે આ વિચાર સ્થાપિત કરવા માટે સંકેત લીધો છે કે જેઓ વૈદિક ધાર્મિક રચનાઓમાં દીક્ષિત છે કેવળ તેઓ જ બ્રહ્મનમાં નિવાસ તથા તેની સથે એકાકાર થવાના અધિકારી છે. અત્યંત મહત્વપૂર્ણ વિષય છે કે કેવળ તેઓ જ કે જે કોઈ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ્ય વગર બલિદાન કરે છે તે જ અંતે પાપોની સમાપ્તિ તરફ લઈ જાય છે, જેનાથી બ્રહ્મજ્ઞાન સંભવ બને છે. આવા મનુષ્યની બાબતમાં કર્મનું ફળ બ્રહ્મજ્ઞાનના ફળ જેવું હોય છે. સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરવામાં આવે છે. ફળ સ્વરૂપ એમ કહી શકાય કે બ્રહ્મના સ્વરૂપ પર વિચાર કરતાં પહેલાં વૈદિક કર્મથી ઉત્પન્ન ‘ધર્મ’ના સ્વરૂપ પર વિચાર કરવો આવશ્યક છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિચારની જિજ્ઞાસાનો અર્થ વૈદિક આદેશનું પાલન કરવું એવો નથી. નહીં તો એવી બહુમૂલ્ય સંપત્તિ જેની પાસે હોય તેના આકર્ષણથી મનુષ્ય તેના તરફ જાય છે તથા આપણે એ જોઈએ છીએ કે નિષ્કામ ભાવનાથી વૈદિક ધર્મનું પાલન કરવાથી જ્યારે બુદ્ધિ પૂર્ણ શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કેવળ આ રીતે ધર્મના સ્વરૂપ પર તર્ક બ્રહ્મના સ્વરૂપ પર તર્ક તરફ લઈ જતો હોવાનું માની શકાય છે. નિષ્કામ ભાવનાથી વૈદિક કર્મ કરવાથી બુદ્ધિ શુદ્ધ ન થાય તો વૈદિક ધર્મનું કેવળ સંપાદન જ કોઈને બ્રહ્મના સ્વરૂપ પ્રત્યે જિજ્ઞાસાનો અધિકારી બનાવી દેતો નથી.

શ્રીકંઠના ઉપરોક્ત ભાષ્ય પર ટીકા કરતા અપ્પય દીક્ષિત કહે છે કે, બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અર્થ છે ઉપનિષદોના મૂળ ગ્રંથો પર વિચાર કરવો. આ પ્રકારની વિચારણા સ્વાભાવિક રીતે

જ બ્રહ્મના જ્ઞાન તરફ લઈ જશે. બ્રહ્મ શબ્દની ઉત્પત્તિ મૂળ ‘બ્રિહતિ’ અર્થાત્ ‘મહાન’ શબ્દમાંથી થઈ છે જે કાળ, દિક્ તથા ગુણની વિશેષતાઓથી સીમિત નથી અર્થાત્ જે અસીમ રૂપે મહાન છે. આપણે આ અર્થનો સ્વીકાર કરવો પડશે કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારની સીમાને સૂચિત કરવા માટે કંઈ છે નહીં. બ્રહ્મ સમસ્ત ચેતન તથા અચેતનથી ભિન્ન છે. શક્તિ બે પ્રકારની હોય છે એક એ કે જે ભૌતિક બળ અથવા શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે (જડ શક્તિ) જે આપણને બ્રહ્મના આદેશ યા નિમિત્તા અંતર્ગત ભૌતિક વિશ્વના આકારમાં રૂપાંતરિત કરે છે. બીજી ચૈતન્ય રૂપમાં (ચિત્શક્તિ) છે તથા જે ચેતન પ્રાણીઓમાં દેખાય છે, એ ચેતન શક્તિ બ્રહ્મ દ્વારા નિયંત્રિત છે. બ્રહ્મ સ્વયં અચેતન વસ્તુઓ તથા ચેતન આત્માઓયુક્ત પૂર્ણ પ્રપંચ જગતથી ભિન્ન છે. પરંતુ ચેતન આત્માઓ તથા અચેતન સંસાર બન્ને બ્રહ્મ અથવા શિવ યા તેના કોઈ અન્ય નામથી ઈશ્વરની શક્તિ છે. આથી સંસારના સર્જન તથા પાલન માટે સ્વયં ઈશ્વર પાસે કોઈ અન્ય નિમિત્ત નથી. આથી બ્રહ્મની મહાનતા સર્વથા નિઃસીમ છે કારણ કે તેનાથી પર એવું કંઈ નથી જે કંઈ આલંબન આપી શકે. ઉપાદાનકારણ તથા આધ્યાત્મિક શક્તિનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર ઈશ્વરની બે શક્તિઓ કોઈપણ રીતે ઈશ્વરના ગુણ માની શકાય છે.

જે રીતે એક વૃક્ષમાં પાંદ તથા ફૂલ હોય છે પરંતુ આ ભેદ હોવા છતાં વૃક્ષ એક જ માનવામાં આવે છે, એ રીતે ઈશ્વરમાં પણ ગુણોના રૂપમાં અનેક શક્તિઓ છે, તો પણ તે એક માનવામાં આવે છે. છતાં ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓના દૃષ્ટિકોણથી નિરૂપણ કરવાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિશે બન્નેનું ભેદાંતર કરી શકાય છે. જો કે આંતરિક નિરૂપણ કરતાં તેને બ્રહ્મથી એક માનવું જોઈએ. આ બન્ને શક્તિઓનું ઈશ્વરથી અલગ કોઈ અસ્તિત્વ નથી. બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ કેવળ અસીમતા જ નથી પણ તેનો અર્થ એ પણ છે કે તે સમસ્ત સંભવિત ઉદ્દેશ્યોની પૂર્તિ કરે છે. સર્જનના સમયે તે સંસારનું સર્જન કરે છે તથા અનેક સુખો તથા દુઃખોમાંથી આત્માઓને લઈ જઈ ને અંતમાં જ્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વયંના સ્વરૂપમાં વિસ્તૃત કરે છે.

એક લાંબા તર્ક પછી અપ્પય દીક્ષિત એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે જે કોઈ વ્યક્તિ યજ્ઞ ધર્મના અનુશાસનમાં પસાર થાય છે, તે બ્રહ્મના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસાના અધિકારી નથી. પૂર્વ જન્મોના કર્મોને કારણે જેની બુદ્ધિ ઉચિત રીતે શુદ્ધ થઈ ગઈ છે, કેવળ તે જ આ જીવનમાં વૈદિક કર્મોના નિષ્કામ ભાવનાથી પાલન દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને પુનઃ શુદ્ધ કરી શકે છે તથા નિત્ય તથા અનિત્યનું વિવેકયુક્ત જ્ઞાન તથા આવશ્યક વૈરાગ્ય, મોક્ષની કામના તથા કર્મ પર આંતરિક અને બાહ્ય નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેનાથી તે પોતાને બ્રહ્મના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસાનો અધિકારી બનાવી દે છે. આ રીતે અપ્પય

દીક્ષિત શ્રીકંઠ તથા શંકરના દષ્ટિકોણ વચ્ચેની ખાઈ ભરવાનો પ્રયાસ કરે છે. શંકરના વિચાર અનુસાર કેવળ આંતરિક ગુણ તથા વિશેષતાઓ મોક્ષ માટેની કામના જ એક વ્યક્તિને બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશેની જિજ્ઞાસાનો અધિકારી બનાવી દે છે. શંકર અનુસાર વૈદિક કર્મોનું સ્વરૂપ અથવા તેની પ્રાપ્તિ પર લાંબો તર્ક બ્રહ્મસ્વરૂપની જિજ્ઞાસાની અતિ આવશ્યક પૂર્વ સાધનાની રચના કરતા નથી. પરંતુ અપ્પય દીક્ષિત શ્રીકંઠના વિચારને શંકરના વિચારથી એવી રીતે સંબંધીત કરવા ઇચ્છે છે કે જ્યાં પૂર્વજીવનના શુભ કર્મોને કારણે કોઈ વ્યક્તિની બુદ્ધિ વૈદિક ધર્મોના નિષ્કામ સંપાદન કરવા માટે પુનઃ પવિત્ર કરવા માટે શુદ્ધ થઈ ગઈ છે, કેવળ આવા દૃષ્ટાંતોમાં જ શંકર દ્વારા ઈંગિત અનિવાર્ય અભિષ્ટ વસ્તુના અભાવ રૂપે બ્રહ્મસ્વરૂપની જિજ્ઞાસા માટે એક વ્યક્તિ માનસિક ગુણ તથા સાધના પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષયમાં તર્કની સંભાવનાનું સમર્થનનો પ્રયત્ન, અપ્પય દીક્ષિત એમ ઈંગિત કરે છે કે ઉપનિષદોના અનેક મૂળ ગ્રંથોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન અનેક પ્રકારે અન્ન, પ્રાણ, વગેરેના રૂપમાં થયેલ છે. આથી મૂળ ગ્રંથ સંબંધી આલોચના દ્વારા બ્રહ્મનો નિશ્ચિત સ્વભાવ જોણવો જરૂરી છે. જો બ્રહ્મનો અર્થ કેવળ અહં છે અથવા જો તેનો અર્થ શુદ્ધ ભેદરહિત ચૈતન્ય છે તો તર્કને કોઈ સ્થાન રહેશે નહીં. પોતાના સ્વયંના વિશે કોઈને શંકા નથી હોતી તથા એ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી કોઈ લાભ નથી જે શુદ્ધ ભેદ રહિત ચૈતન્ય છે. આ કારણે ઉપનિષદોના એવા અનેક મૂળ ગ્રંથો વિશે તર્ક કરવો જરૂરી છે જે વૈયક્તિક ઇશ્વરનું પ્રમાણ પુરું પાડે છે. જે (ઈશ્વર) પોતાના ભક્તને આનંદ તથા પરમ ચૈતન્ય આપે છે.

૯. શૈવ મતનો ટૂંક સાર

શૈવ મતમાં ત્રણ પદાર્થો માનવામાં આવ્યા છે. (૧) પતિ(શિવ) (૨)પશુ (જીવ) (૩) પાશ (જીવને બાંધનાર- તેનું સૂક્ષ્મ કર્મ જે રાગ- દ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.) અને ચાર પાદ માનવામાં આવેલ છે.: (૧)વિદ્યા (૨)ક્રિયા (૩) યોગ (૪) ચર્યા. આ ત્રણ પદાર્થો પર આખું શૈવ દર્શન અવલંબે છે, તેથી તે ત્રણેયની વિગતે ચર્યા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પતિ :

શિવ એ પતિ છે. - જે સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર કર્તા છે. પરમેશ્વરને કર્તા થવા માટે પ્રાકૃત શરીર નથી પણ ‘શક્તિ’ રૂપી શરીર છે. શ્રષ્ટકલ્પ: ગ.૫ ૭-૬૬કલ્પ વગેરે મંત્રોમાં ઇશાનાદિ શક્તેરૂપ પાંચ મંત્રોથી મસ્તક વગેરે શરીરના અવયવોની કલ્પના કરાય છે. તેમાં ઇશ્વરનું ઇશાન મસ્તક છે,

તત્પુરુષ મુખ છે, અઘોર હૃદય છે, વામદેવ ગુહ્યભાગ છે અને સઘો જાત પાદ છે. આ પાંચ રૂપો વડે શિવ અનુગ્રહ, તિરોભાવ, આદાન, સ્થિતિ અને ઉદ્ભવ એ પાંચ કાર્યો કરે છે. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે, અમૂર્ત નિરાકાર દેવના ધ્યાન-પૂજા વગેરેનો સંભવ ન હોવાથી, ભક્તનો અનુગ્રહ કરવા માટે દેવ તે તે આકાર ગ્રહણ કરે છે. પતિ શબ્દમાં શિવ ઉપરાંત મંત્ર, મંત્રેશ્વર, મહેશ્વર અને મુક્તોનો શિવત્વ પ્રાપ્તિમાં સાધન રૂપ દિક્ષાદિ ઉપાયો સાથે સમાવેશ થાય છે.

(૨) પશુ :

જીવાત્મા જે નિત્ય અને વિભુ છે અને ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ નામથી ઓળખાય છે. શૈવ મતમાં ચાર્વાકાદિની માફક પશુ-જીવ-દેહાદિ રૂપ નથી, નૈયાયિક રૂપે પ્રકાશ્ય નથી, જૈનો પેઠે અવ્યાપક નથી, બૌદ્ધ મત પ્રમાણે ક્ષણિક નથી, અદ્વૈતવાદીઓ પ્રમાણે એક નથી, અને સાંખ્યોની જેમ અકર્તા નથી.

પાશથી મુક્ત થતાં એ જીવ નિત્ય, નિરતિશય ચૈતન્યાત્મક શિવ રૂપ થઈ જાય છે. પણ આ શિવ રૂપ મુક્તોમાં અને પરમ શિવમાં તફાવત એ છે કે “મુક્તાત્માઓ” શિવ રૂપ છે પણ તેઓ શિવના પ્રસાદથી શિવ રૂપ થાય છે. જ્યારે પંચ મંત્રોનું જેનું શરીર છે એવો તે પરમ શિવ એક અનાદિ મુક્ત છે. (આમ, આ સેશ્વર વાદને અનુકુળ તત્ત્વ જ્ઞાન છે.) પશુ - જીવના ત્રણ પ્રકાર છે - (૧)વિજ્ઞાનાકલ (૨)પ્રલયાકલ (૩)સકલ. આમાં ત્રીજો પ્રકાર સકલ- જીવ છે. તે મળ, માયા અને કાર્ય રૂપ ત્રણે બંધનો સહિત છે. જે બદ્ધ કહેવાય છે. પહેલાં બે પ્રકારના જીવાત્માઓનાં ‘કલા’ના બંધનોનો પાશ છૂટી ગયો છે. ફક્ત ‘મલ’ કર્મ યુક્ત બંધનનો પાશ બાકી હોય છે. ‘પાશ’ પણ ચાર પ્રકારનો હોય છે. પશુને પાશમાંથી મુક્ત થવા માટે ‘યોગ’ની સાથે પતિ-શિવ પ્રત્યે દાસત્વ પ્રધાન ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. ભક્તિથી શિવ પ્રસન્ન થાય છે અને શિવના પ્રસાદ-કૃપાથી જીવના બધા પાશો છૂટી જીવ, શિવ સાથે દાસત્વભાવનું તાદાત્મ્ય અનુભવે છે. ટૂંકમાં મોક્ષાવસ્થામાં જીવ અને શિવનો દાસ-સ્વામિનો સૂક્ષ્મ ભેદ રહે છે. જે સર્વેશ્વરવાદને યોગ્ય ફિલસૂફી છે.

(૩) પાશ :

બંધન - જે ચાર પ્રકારના છે. (૧)મળ (૨)કર્મ (૩)માયા (૪)રોધ શક્તિ. આત્માની સ્વાભાવિક દૃષ્ટિ અને ક્રિયાને જે ઢાંકી દે છે તે સ્વાભાવિક અશુદ્ધિ ‘મળ’ કહેવાય છે. ફળની ઈચ્છાવાળાઓ ધર્મ કે અધર્મ રૂપ જે ક્રિયા કરે છે તે ‘કર્મ’ કહેવાય છે. તે બીજાંકુર પેઠે પ્રવાહ રૂપ અનાદિ છે. પ્રલય વખતે જેમાં સર્વ જગત સમાઈ જાય છે અને સૃષ્ટિ વખતે જેમાંથી પ્રગટ થાય છે તે

‘માયા’, અને રોધશક્તિ જે બળ કહેવાય છે, તે શિવની શક્તિ છે, આથી પુરુષનું ખરું રૂપ ઢંકાઈ જાય છે અને આ બીજા પાશોનું અધિષ્ઠાન છે માટે એ પાશ કહેવાય છે.

અંતમાં આ શૈવોનાં ચિહ્નો- લક્ષણો- (જેનું વર્ણન જૈન આચાર્ય હરિભદ્રના ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાં આપ્યું છે) તેનું ટૂંકું વર્ણન કરવું જરૂરી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર કહે છે કે “નૈયાયિક અને વૈશેષિક બન્ને તપસ્વીઓ છે. લગભગ બન્નેના મતો સરખા છે.” જૂના કાળમાં પાશુપત અને શૈવમાં બહુ ભેદ નહીં હોય. તેથી આ શૈવના ચિહ્નો કદાચ પાશુપત અને શૈવ બન્નેના સામાન્ય હોવાનો સંભવ છે. :

“જેનું શૈવ યોગી બીજું નામ છે એવા નૈયાયિકોના ચિહ્ન વગેરે કહેવાય છે, તેઓ દંડ ધારણ કરે છે, મોટી લંગોટી પહેરે છે, ધાબળો ઓઢે છે, જટા રાખે છે, શરીરે ભસ્મ ચોળે છે, યજ્ઞોપવિત રાખે છે, હાથમાં પાણીનું પાત્ર રાખે છે, નીરસ આહાર કરે છે, મોટેભાગે વનમાં રહે છે અને તુંબડું લટકાવે છે. કંદ, મૂળ કે ફળ ખાય છે અને આતિથ્ય કરવામાં તત્પર રહે છે. આ લોકો સપત્નીક રહે છે. પણ તેઓમાં સ્ત્રી વગરના (બ્રહ્મચારીઓ) ઉત્તમ ગણાય છે. સ્ત્રી વગરના પણ પાંચ અગ્નિની સાધના કરે છે, તથા હાથમાં અને જટામાં શિવલિંગ રાખે છે. વળી ઉત્તમ સંયમાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાં શૈવ યોગીઓ તો નગ્ન ભમે છે. આ બધા સવારે શૌચ કર્મ કરી, શિવનું ધ્યાન કરી, શરીરે ત્રણ વખત ભસ્મ લગાવે છે. આ સાધુઓને ગૃહસ્થ ભક્તો નમસ્કાર કરે તો ઐં નમઃશિવાય કહીને નમસ્કાર કરે છે. અને ગુરુ સામુ શિવાય નમઃ એમ કહે છે.”

શિવ ભક્તોના પાશુપત, શૈવ, મહાવ્રતધર અને કાલમુખ એ ચાર ભેદ ઉપરાંત અન્તભેદ પણ હરિભદ્રસુરિએ ગણાવ્યા છે. :- ભરટ, ભક્ત, લૈડિંગ અને તાપસ. આમાંથી ભરટો જ બધાં તીર્થોમાં શિવપૂજક તરીકે રહે છે. ગમે તે વર્ણનો શિવ ભક્ત ભરટ થઈ શકે છે. સામાન્ય શિવ ભક્તને ‘ભક્ત’, શિવલિંગ ધારણ કરનારને ‘લૈડિંગ’ અને તપશ્ચર્યા કરનાર શિવભક્તને ‘તાપસ’ કહેવાય છે.

ઉપર નૈયાયિક શૈવ (કે પાશુપત)નાં ચિહ્નો આપ્યા છે તે સાથે નીચેના કાપાલિકના ચિહ્નો સરખાવવાથી એક તરફ પાશુપત તથા શૈવોનો અને બીજી તરફ કાપાલિક અને કાલમુખથી ભેદ સમજી શકાશે. પહેલાં બે દક્ષિણ માર્ગી (સૌમ્ય) છે, જ્યારે પાછલા બે વામમાર્ગી (તામસી અને ભયંકર દેખાવવાળા અને બિભત્સ ક્રિયાઓ કરનાર) છે. (ભારતીય સેશ્વરવાદ- પુસ્તકમાંથી)

કાશ્મીર શૈવ દર્શન

પ્રચલિત અયથાર્થ માન્યતાઓ

વર્તમાન યુગના લેખકોનાં ગ્રંથો અને લેખોમાં કાશ્મીર શૈવ દર્શન અંગે અનેક અયથાર્થ માન્યતાઓ રજૂ થાયેલ છે. તેમાંથી કેટલીક અયથાર્થ માન્યતાઓ અહીં રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૧. વર્તમાન યુગના લેખકો કાશ્મીર શૈવ દર્શનને ત્રણ સંપ્રદાયોમાં વિભાજિત કરે છે. તેમના મતે (૧)આગમ શાસ્ત્ર (૨)સ્પન્દ શાસ્ત્ર અને (૩)પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્ર ને આ દર્શનવિદ્યાના ત્રણ જુદા જુદા સંપ્રદાયો તરીકે માનવામાં આવે છે. પરંતુ શૈવ દર્શનના સિદ્ધાંતોનો જરૂરી અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે છે કે, (૧) આગમશાસ્ત્ર શૈવ દર્શનનો એવો સ્ત્રોત છે જેવી રીતે વેદાંત દર્શનનો સ્ત્રોત ઉપનિષદો છે. (૨)સ્પન્દશાસ્ત્ર અને પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્ર બે ભિન્ન સંપ્રદાય નહીં પણ એક જ સંપ્રદાયના સાહિત્યના બે અંગ છે. પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્રમાં આ દર્શનના સમસ્ત સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન નૈયાયિકોની દાર્શનિક શૈલીની જેમ કરવામાં આવેલ છે અને સાધના-પક્ષ અંગે સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે. સ્પન્દ શાસ્ત્રમાં વિશેષ રૂપે સાધનાનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં માત્ર નિર્દેશ કરેલ કરવામાં આવેલ છે. આથી બન્ને શાસ્ત્ર એકબીજાના પૂરક અને એક જ સંપ્રદાયના બે અંગ છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોના વિષયોમાં ભેદ હોય તે સ્વાભાવિક છે. અત્યારે તો એક લેખકે કમ નામના એક વિશેષ સંપ્રદાયનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે. પરંતુ એમ કરવું એ ન્યયસંગત નથી.

૨. સર્વ કાશ્મીર શૈવ દર્શનને કેટલાક વિદ્વાનોએ ત્રિક દર્શન એવું નામ પણ આપેલ છે. ત્રિક શાસ્ત્ર કાશ્મીર શૈવ દર્શનના સાધના-પક્ષનું એક મુખ્ય અંગ છે, પરંતુ તેને અંગી સમજવું એ એક અન્યાય છે. આ દર્શનના પ્રાચીન નામ બે જ છે - (૧)અદ્વૈત શૈવ દર્શન અને (૨)ત્ર્યંબક શૈવ દર્શન. માધવાચાર્યએ પોતાના સર્વદર્શન સંગ્રહમાં તેને પ્રત્યભિજ્ઞા-દર્શન નામ આપેલ છે. આ દર્શનનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ કાશ્મીર મંડલમાં થયો હોવાથી તેને કાશ્મીર શૈવ દર્શન કહેવામાં આવે છે.

૩. અનેક વિદ્વાનોએ કાશ્મીર શૈવ દર્શનના મૂળ સિદ્ધાંતને ‘આત્માસવાદ’ કહ્યા છે પરંતુ ગ્રંથોમાં આ દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંત ‘આત્માસ’ નહીં પણ ‘સ્વાતંત્ર્ય’ છે એવું સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. આ દર્શનમાં સમસ્ત આત્માસોનો આશ્રય પરમેશ્વરના સ્વાતંત્ર્યને જ માનવામાં આવેલ છે. જો કે એ સ્વાતંત્ર્ય કોઈ વાદ નથી. એ તો વસ્તુસ્થિતિ કથન છે. આથી તેને સિદ્ધાંત કહેવું વધુ

ઉચિત છે. આત્માસવાદ માયાવાદને, વિજ્ઞાનવાદને અને શૂન્યવાદને કહી શકાય. કાશ્મીર શૈવ દર્શનના સ્વતંત્ર્ય સિદ્ધાંતને પારમૈશ્વર્ય સિદ્ધાંત પણ કહી શકાય છે.

૪. ઈશ્વર પ્રત્યભિજ્ઞાના અંતે શૈવ સાધનાના માર્ગને અભિનવ અને સુઘટ માર્ગ “સુઘટ ઇષ માર્ગો નવઃ” કહેવામાં આવેલ છે. વર્તમાન યુગના અનેક વિદ્વાન એ માર્ગને બુદ્ધિના સ્તર પર થનાર યથાર્થ જ્ઞાનના માર્ગ તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ તંત્રલોક અનુસાર બુદ્ધિમાં અભિવ્યક્ત થયેલ યથાર્થ સિદ્ધાંતની સાક્ષાત અનુભૂતિ માટે સાધનાની પણ આવશ્યકતા રહે છે. ત્યાં શાંભવ વગેરે ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા પ્રાપ્ત થનાર શિવતાના સમાવેશના અભ્યાસને સશૈવી સાધનાનું મુખ્ય અંગ માનેલ છે. સમાવેશનો એ અભ્યાસ જ સુઘટ માર્ગ છે, કેમ કે કઠોર તપસ્યાઓ તથા પાતંજલ યોગના નિરોધપ્રધાન સાધના માર્ગોથી તે માર્ગ અતિ સુઘટ છે. આવા પ્રચલિત માર્ગ કહેવા કરતાં તેને અભિનવ માર્ગ કહેવો વધુ ઉચિત છે. પ્રત્યભિજ્ઞાકારના પોતાના શબ્દો અનુસાર એ અભિનવમાર્ગ એવો છે જેનું નિરૂપણ આચાર્ય સોમાનંદે પોતાની શિવદૃષ્ટિ ગ્રંથમાં કર્યું છે.- “મહાગુરુભિરુચ્યતે સ્મ શિવદૃષ્ટિશાસ્ત્રે યથા ।” શિવદૃષ્ટિના અંતિમ આત્મિકમાં ત્રિક પ્રક્રિયાના શાંભવ, શાક્ત અને આણવ ઉપાયોની સાધનાના અનેક પ્રકારોનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે, કેવળ બુદ્ધિના સ્તર પર થનાર જ્ઞાનનું નહીં.

૫. અનેક વિદ્વાન શૈવી સાધનાને ભોગ બહુલ ગણાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ તંત્રાલોકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ચર્યા નામની સાધના વિષયોના ભોગ વડે કરવામાં આવતી નથી. એ તો સ્વચિત્ત-પરીક્ષણના અભ્યાસ વડે કરવામાં આવે છે. તેમાં એ બાબતનું પરીક્ષણ કરવાનું હોય છે કે શું સાધકનું ચિત્ત ખરેખર સ્થિર થયું છે કે નહીં. આ પરીક્ષા વિષયોના સંસર્ગથી જ કરી શકાય છે, વિષયોથી સર્વથા દૂર રહેવાથી થઈ શકે નહીં. આગમ શાસ્ત્રોના આ શબ્દો આ વિષે અતિ સ્પષ્ટ છે -

“ન ચર્યા ભોગતઃ પ્રોક્તા યા રચ્યાતા ભીમ-રુપિણી ।

સ્વચિત્ત પ્રત્યવેક્ષાતઃ ચલં કિં વા સ્થિરં મનઃ ॥

૬. વર્તમાન યુગના લેખક શિવની શક્તિઓનું વિશ્લેષણ પહેલાં તો (૧)જ્ઞાતૃત્વશક્તિ (૨)કર્તૃત્વશક્તિના રૂપમાં કરે છે અને પછી એ બન્નેમાંથી પહેલી જ્ઞાનશક્તિનું (૧)જ્ઞાન (૨)સ્મૃતિ અને (૩)અપોહન એવા ત્રણમાં અને બીજીના (૧)ક્રિયા અને (૨)કાલ એવી બે શક્તિઓમાં કરે

છે. આ પ્રક્રિયા તેમની મનઘડત પ્રક્રિયા છે. શૈવ દર્શનના સમસ્ત ગ્રંથોમાં શિવની પરાશક્તિનો વિકાસ જ સમસ્ત પ્રપંચને જ માનવામાં આવેલ છે અને એ વિકાસની જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં એ પરાશક્તિના જુદા જુદા નામ આપવામાં આવેલ છે. તેમાંથી પાંચ ભૂમિકાઓને મુખ્ય માનવામાં આવેલ છે. આથી શિવની પાંચ શક્તિઓ જ તેની મુખ્ય શક્તિઓ માનવામાં આવેલ છે. તે પાંચ શક્તિઓ છે -

(૧)ચિત્ શક્તિ (૨)આનંદ શક્તિ યા નિર્વૃત્તિ શક્તિ (૩)ઈચ્છા શક્તિ (૪)જ્ઞાન શક્તિ અને (૫)ક્રિયા શક્તિ. જ્ઞાન, સ્મૃતિ અને અપોહન તો શિવની એવી અવાન્તર શક્તિઓ છે જેને આધારે સંસાર વ્યવહાર ચાલતો રહે છે.

૭. ઈશ્વર પ્રત્યભિજ્ઞાની વિમર્શની નામની ટીકા અનુસાર અપોહન નામની શક્તિ શિવની એવી સ્વભાવભૂતિ શક્તિ છે જેને કારણે તે પોતાને એકમાત્ર અને અભિન્ન તથા પરિપૂર્ણ અને અસીમ સ્વરૂપની અંદર જ પોતાની જ ઈચ્છાથી સીમિતતાનો, અપૂર્ણતાનો તથા ભેદનો અને અનેકતાનો આભાસ કરવા માટે સદૈવ ઉન્મુખ બનેલ રહે છે. આથી અપોહન શક્તિને આવરણ શક્તિ કહેવું એ ન્યાય નથી. આવરણ શક્તિ તો માયા શક્તિ હોય છે.

૮. અદ્વૈત, દ્વૈત અને દ્વૈતાદ્વૈત શૈવ શાસ્ત્રોનું પ્રવર્તન કલિયુગમાં ત્રણ સિદ્ધ પુરુષો દ્વારા થયું છે, એમ શૈવ શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી અદ્વૈત શાસ્ત્રને ત્ર્યમ્બકાદિત્યએ, દ્વૈતને અમર્દકે અને દ્વૈતાદ્વૈતને શ્રીનાથે ચલાવ્યું. આમાંથી ત્ર્યમ્બકાદિત્ય ભગવાન દુર્વાસાના શિષ્ય હતા, એવું સોમાનંદે શિવદષ્ટિમાં કહ્યું છે. બાકીના બે આચાર્યોને કોણે દીક્ષા આપી હતી તેનું હજુ સુધી કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. પરંતુ વર્તમાન યુગના લેખક અને કાશ્મીરના શૈવ આશ્રમોના સદસ્યો માને છે અને કહે છે કે અમર્દક અને શ્રીનાથ પણ ભગવાન દુર્વાસાના જ શિષ્યો હતા. તેમનું આમ માનવું અને કહેવું કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાય નહીં.

૯. વર્તમાન યુગના લેખક શિવસૂત્રને કાશ્મીર શૈવ દર્શનનો પ્રથમ દર્શનગ્રંથ અને વસુગુપ્તને આ દર્શનના પહેલા આચાર્ય માને છે. પરંતુ એ વાત સંશયરહિત છે કે વસુગુપ્ત પહેલાં પણ અનેક મઠિકા ગુરુ કાશ્મીરમાં પ્રગટ થયા જેમણે માલિનીવિજય, સ્વચ્છન્દ વગેરે આગમ શાસ્ત્રોને પ્રગટ કર્યા. વસુગુપ્ત તો એ આગમોના પ્રકાશક ગુરુઓમાંથી છેલ્લા ગુરુ છે. શિવસૂત્ર એક આગમ શાસ્ત્ર છે. તે કોઈ દાર્શનિક શૈલીનું શાસ્ત્ર નથી. આ શૈવ શાસ્ત્રના વાક્યમયમાં દાર્શનિક શૈલીનું સૌથી પહેલું શાસ્ત્ર સોમાનંદનું શિવદષ્ટિ જ છે.

૧૦. સોમાનંદ પોતાના પિતા આનંદાચાર્યના શિષ્ય છે. અતઃ કોઈ પ્રમાણ વગર જ વસુગુપ્તના શિષ્ય કહેવું યોગ્ય નથી.

૧૧. કંચુક તત્ત્વ, ત્રણ મલ, ત્રણ ગુણ, ચાર અવસ્થાઓ, ચાર પ્રકારની વાણી અને “પ્રકાશ” આ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ વર્તમાન લેખકોના ગ્રંથો અને લેખોમાં યથાર્થ રીતે થઈ શક્યું નથી. તેનો અભ્યાસ કરનારના મનમાં ભ્રાંત ધારણાઓ અને સંશયગ્રસ્ત ધારણાઓ ઊભી થતી રહે છે.

૨. અતિ પ્રાચીન શૈવ ધર્મ

સિન્ધુતટના પ્રાગૈતિહાસિક યુગના અવશેષોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તર ભારતમાં વૈદિક આર્યોની સભ્યતાના પ્રવર્તનથી પૂર્વના લોકો શૈવ ધર્મના અનુયાયી હતા. મોહંજોદડો અને હડપ્પામાં મળેલ અતિ પ્રાચીન સભ્યતાના અવશેષોથી એ વાત નિઃસંશય સિદ્ધ થઈ જાય છે કે લિડગપૂજા, યોનિપૂજા, માતૃદેવી (શક્તિ)ની પૂજા અને પશુપતિ (શિવ)ની પૂજા જેવા શૈવ ધર્મના પ્રધાન અંશ એ યુગના ભારતવાસિઓમાં ખૂબ પ્રચલિત હતા. મોહંજોદડોમાં મળેલ ભગવાન પશુપતિની મૂર્તિના ત્રણ ત્રણ નેત્રો વાળા ત્રણ મુખોથી તો વર્તમાન ત્રિમૂર્તિ શિવની સ્મૃતિ તાજી કરાવે છે. એટલું જ નહીં, ભગવાન પશુપતિની એ મૂર્તિથી અભિવ્યક્ત થનાર એક વિશેષ પ્રકારની જ્ઞાનમુદ્રા અને એક વિશેષ પ્રકારનું યોગાસન એ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે આજથી પાંચ સહસ્ત્ર વર્ષ પૂર્વના ભારતમાં યોગના અભ્યાસનો પ્રચાર હતો. વધુમાં, નાસિકાના અગ્રભાગ પર દૃષ્ટિ કરતી અર્ધનિમીલિત-નેત્ર યોગીની પ્રસ્તરમૂર્તિ એ વાતનું એક દૃઢ પ્રમાણ છે કે ભારતના તે અતિ પ્રાચીન નિવાસી શામ્ભવી મુદ્રા નામના શૈવ દર્શનની અતિ ઉત્કૃષ્ટ યોગસાધનાને પણ જાણતા હતાં અને તેનો અભ્યાસ પણ કરતાં હતા. શૈવ દર્શનના ઉત્કૃષ્ટ અને સૂક્ષ્મતર સિદ્ધાંતોની સાક્ષાત અનુભૂતિ શામ્ભવ યોગના અભ્યાસથી જ થઈ શકે છે. યોગજ વગર સાક્ષાત્કારના એ સૂક્ષ્મતર સિદ્ધાંતો સુધી માનવ મન પહોંચી શકે નહીં. તો એ પ્રાચીન ભારતીયોની શામ્ભવ યોગમાં પ્રાપ્ત કરેલ નિપુણતાથી એ વાતનું અનુમાન કરી શકાય છે કે એ યોગના ફળ સ્વરૂપે શામ્ભવ દર્શનના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પણ તેઓને ચોક્કસપણે પ્રાપ્ત થયેલ હશે. તેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળ શૈવધર્મ અને શૈવસાધના જ નહીં પરંતુ શૈવદર્શનનો પણ ઘનિષ્ટ સંબંધ ભારતના એ અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ સાથે રહ્યો હશે. વાસ્તવમાં યોગ એ માહેશ્વર દર્શનની જ દેન છે. આ કારણે જ મહાકવિ ભાસ જેવા અતિ પ્રાચીન કલાકારોએ પણ તે સમયમાં પ્રચલિત પરંપરા અનુસાર સર્વોત્તમ યોગશાસ્ત્રને માહેશ્વર શાસ્ત્ર કહ્યું છે. તો આ પ્રમાણોથી શૈવ દર્શનની અત્યંત પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે.

ઋગ્વેદના અતિ પ્રચીન ભાગોમાં, અર્થાત્ દ્વિતીય મંડલથી અષ્ટમ મંડલ સુધીના ભાગોમાં, અધ્યાત્મવિદ્યાના અતિ સ્ફુટ ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતા નથી. આર્યોની અન્ય ઈરાની, યુનાની, અરમીની, રોમની વગેરે શાખાઓના પ્રાચીન ધર્મમાં પણ કોઈ વિકસિત અધ્યાત્મવિદ્યાની સત્તાનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. આ જાતિઓના બધા ધર્મ ઐહિક અને પારલૌકિક સુખનું સાધન છે, મોક્ષનું સાધન નથી. ઋગ્વેદમાં દાર્શનિક જિજ્ઞાસાનો સ્ફુટ ઉલ્લેખ તથા દર્શન સિદ્ધાંતોનો થોડો અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નાસદીય સૂત્રમાં મળે છે. અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો થોડો ઉલ્લેખ અસ્યવામીય સૂક્તમાં અને સ્ફુટ ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્તમાં મળે છે. તેનું સ્ફુટતર વર્ણન તો વાગંભૂષીય સૂક્તમાં મળે છે. આ બધા સૂક્ત ઋગ્વેદના એ ભાગમાં રહેલ છે જેનું નિર્માણ ઇતિહાસને જાણનાર મર્મજ્ઞ વિદ્વાનોના મતે આર્યો ભારતમાં આવ્યા પછી ઘણા સમય પછી થયેલ છે. આથી આ અધ્યાત્મવિદ્યા વૈદિક આર્યોની પ્રાચીન વિદ્યા નહીં પણ સાપેક્ષ રીતે અર્વાચીન વિદ્યા જ સિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ વિદ્યાનો આવિર્ભાવ વૈદિક આર્યોના ભારતમાં વસવાટ પછી અનંતર અપેક્ષાકૃત અર્વાચીન કાળમાં જ થયો હશે. આથી સંભવ છે કે આ અધ્યાત્મવિદ્યાને વૈદિક આર્યોએ ભારતના મૂળ નિવાસી શૈવો પાસેથી જ શીખી હશે.

વેદમાં શૈવ ધર્મ

ઋગ્વેદના પ્રધાન દેવતા ઈન્દ્ર છે, પરંતુ આગળ યજુર્વેદમાં તે પ્રધાનતા રૂદ્રમાં આવી જાય છે. ઇતિહાસવિદોના મતે યજુર્વેદના આ રુદ્ર દેવતા તો વૈદિક શબ્દો અને વૈદિક નામોના રંગોમાં રંગાઈને ભારતના પ્રાચીનતર નિવાસી શૈવોના પશુપતિ શિવ જ છે. આગળ શ્વેતાશ્વતર વગેરે ઉપનિષદોમાં શૈવદર્શનના સિદ્ધાંતોનો અને આ દર્શનની સાધનાનો વધુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાંથી એકમાત્ર કઠોપનિષદમાં “યોગવિધિ”નો અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ માત્ર જ મળે છે. અન્ય પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં યોગ-અભ્યાસનો ક્યાંય ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી. આ વૈદિક ધર્મગ્રંથોમાં આવેલ શૈવ ધર્મના આ ઉલ્લેખોના પ્રભાવથી શૈવ ધર્મના અનેક અંશ ધીરે ધીરે મહાભારત યુગમાં અને પ્રાચીન પુરાણોના યુગમાં આર્યોના ધર્મમાં સ્થિરતા પૂર્વક સમાઈ ગયા હશે. એ યુગમાં તો ઋગ્વેદ યુગના મહાપ્રતાપી દેવાધિદેવ ઈન્દ્રને એક સામાન્ય અને તુચ્છ દેવતા મનાવા લાગ્યા અને પ્રધાનતા શિવ, વિષ્ણુ અને દુર્ગાએ લઈ લીધી. આ મહાન પરિવર્તન કેવી રીતે ધીરે ધીરે ક્રમપૂર્વક આવતા ગયા, એ સંદર્ભમાં ડૉ. યદુવંશી ઝ ના શોધ પ્રબંધ “શૈવમત”માં વિસ્તાર પૂર્વક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

શૈવ ધર્મનો પ્રભાવ

એમ પ્રતીત થાય છે કે આર્યોના ધર્મમાં સમાયેલ અને વૈદિક રંગોમાં રંગાયેલ શૈવ ધર્મના અંશો ઉપરાંત શૈવી સાધનાની કોઈ સ્વતંત્ર પરંપરા પણ ભારતમાં ચાલતી હશે, પછી ભલે સામાન્ય લોકોમાં તેનો વધુ પ્રચાર ન થયો હોય. એ પરંપરાનો પ્રભાવ ક્યારેક બૌદ્ધોના યોગાચાર, વજ્રયાન, કાલચક્રયાન અને લામાધર્મના રૂપમાં, ક્યારેક પાશુપતો અને સિદ્ધાંતિક શૈવોની સંતવાણીના રૂપમાં, ક્યારેક નાથસંપ્રદાયના સંતોની શાખાના રૂપમાં, ક્યારેક ગોરખપંથી યોગના રૂપમાં, ક્યારેક શૈવો અને વૈષ્ણવોની યોગસાધનાના રૂપમાં તથા ક્યારેક વેદાંતની સમયાચારની સાધનાના રૂપમાં પ્રગટ થતા રહ્યા હશે. એમ પણ બની શકે કે મહાત્મા બુદ્ધના યોગગુરુ અરાડ અને ઉદ્રક પણ એજ શૈવ યોગના સાધક રહ્યા હશે. ઋષભદેવ જેવા જૈન સંત પણ જો એ પરંપરા સાથે સંબંધ રાખતા હોય તો એ કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. સંત સાહિત્યના યોગવસિષ્ઠ જેવા પ્રધાન ગ્રંથમાં પણ એના પ્રભાવની સ્પષ્ટ ઝલક મળે છે. એ કોઈ અસંભવ વાત નથી કે દક્ષિણના આલવાર અને નાયનાર નામની સંત પરંપરાઓનો આવિર્ભાવ અતિ પ્રાચીન શૈવ સાધનાના અભ્યાસથી જ પરિસ્પન્દિત થયેલ છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત પ્રધાન વૈષ્ણવ મતના તામિલ પ્રબંધોનો પણ પર્યાપ્ત સંબંધ પ્રાચીન શૈવોની યોગ સાધનાની પરંપરા સાથે રહ્યો હશે. એ પણ સંભવ છે કે અર્વાચીન કાળના શૈવ આગમ અને તંત્ર એજ અતિ પ્રાચીન શૈવી સાધનાની સંત પરંપરાની પ્રાપ્તિનું ફળ હોય. અર્વાચીન કાળના સંત સાહિત્યનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કરવાથી એમ લાગે છે કે આ સંત કવિ પણ પોતપોતાની રહસ્યમય વાણી દ્વારા વાસ્તવમાં એ જ વાતોને કહેવા માગે છે જે કાશ્મીરના અભિનવગુપ્ત જેવા આચાર્યોએ સ્પષ્ટ રીતે સંપૂર્ણતઃ અને ઉચિત ક્રમમાં વિસ્તારપૂર્વક કહી છે.

સિંધુતટની સભ્યતા એક વિશાળ પ્રદેશમાં ફેલાયેલ હતી. પૂર્વમાં હરયાણા અને ગુજરાતથી લઈને પશ્ચિમમાં પ્રાચીન બેબિલોનીયા સુધી તે વિસ્તરેલ હતી. અગર લિંગપૂજા તથા મૂર્તિપૂજાને પ્રથમ સ્થાન આપનાર પ્રાચીન યહુદીધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસ પર આ સભ્યતાનો પ્રભાવ રહ્યો હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અગર આ સભ્યતાની સંત પરંપરાના પ્રભાવથી ઈરાન દેશમાં અર્વાચીન કાળમાં સૂફી સંતોની ધારા પ્રવાહિત થઈ ગઈ હોય તો પણ આશ્ચર્યની વાત નથી. આગળ ઈસાની ચૌદમી સદીમાં જ્યારે સૂફી સંતોની આ યમુનાધારા કાશ્મીરમાં પહોંચી ગઈ પછી તેને અહીંયાની શૈવ સિદ્ધોની ગંગાધારામાં મળી જતા તેને વાર લાગી નહીં. આ મિલનથી અહીંયા એક તેને મળતી એક નવીન ધારાનો આવિર્ભાવ થયો, જેમાં લલ્લેશ્વરી, નુંદ ઋષિ વગેરે સંત પ્રગટ થતાં ગયાં. એ ધારા દેશમાં હજુ સુધી અર્ધોન્મતથી પ્રતીત થતાં સંતોના રૂપમાં અબાધિત ગતિથી ચાલી રહી છે. અગર જગન્નાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરની તથા દક્ષિણ ભારતના અનેક દેવસ્થાનોની શ્રુંગારમયી

શિલ્પકલા પણ શૈવધર્મની ચર્ચાક્રમની અતિપ્રાચીન પરંપરાના જ પ્રભાવને સૂચવે છે, તો તેમાં પણ કોઈ આશ્ચર્ય કરવા જેવી વાત નથી.

અભિનવ આવિર્ભાવ

આચાર્ય સોમાનંદે પોતાની શિવદષ્ટિના અંતિમ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શૈવદર્શનનું ઉદ્ભવ અને વિકાસ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમણે કહ્યું છે કે, “શૈવદર્શન અતિ પ્રાચીન કાળમાં ઋષિ મહાત્માઓની પાસે હતું. કળયુગ આવતા એ ઋષિ માનવ દષ્ટિથી અદૃશ્ય સ્થાનો પર જતા રહ્યાં તો શૈવી વિદ્યાનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો. જ્યારે કૈલાસ પર્વત પર વિચરણ કરતા ભગવાન શ્રીકંઠનાથની પ્રેરણાથી મહામુનીશ્વર શ્રી દુર્વાસાજીએ પોતાના શિષ્ય ત્ર્યમ્બકાદિત્ય દ્વારા અદ્વૈત શૈવદર્શનના શિક્ષણક્રમને ફરીથી ચાલું કરાવ્યો.” પ્રથમ ત્ર્યમ્બકાદિત્યએ કૈલાસ પર્વત પર રહીને કેટલાક સમય સુધી આ વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો. પછી પોતાના શિષ્ય ત્ર્યમ્બકાદિત્ય બીજાને આ કામ સોંપીને તેઓ સિદ્ધ લોક પ્રતિ ઉત્ક્રમણ કરી ગયા. આ રીતે સિદ્ધોની ચૌદ પેઢી જતી રહી. પંદરમી પેઢીના ત્ર્યમ્બકાદિત્ય એક વખત કોઈક તીર્થયાત્રાએ ગયા. ત્યાં તેમને થોડી વાર માટે જ્યારે બહિર્મુખતા આવી ગઈ, તો તેમની દષ્ટિ એક શુભ લક્ષણો વાળી બ્રાહ્મણ કન્યા પર પડી. તેઓ તેણીના પિતાની પાસે ગયા અને તેમને કન્યા માટે તેમણે સ્વયં પ્રાર્થના કરી. તેમની પ્રાર્થના સફળ થઈ અને બ્રહ્મણોચિત વિધાનથી તે કન્યા સાથે તેમના લગ્ન થઈ ગયા. તેનાથી જે પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ તેનું નામ સડગમાદિત્ય રાખવામાં આવ્યું. સડગમાદિત્ય ફરતાં ફરતાં કાશ્મીર આવ્યા અને કાયમને માટે અહીંયા જ રહ્યાં. સડગમાદિત્ય અહીંયા આઠમી સદીમાં આવ્યા અને આ રીતે ત્ર્યમ્બક મઠિકા કૈલાસથી અલગ થઈ કાશ્મીર મંડલમાં સ્થાપિત થઈ ગઈ. અહીંયા તેના મૂળ એટલા ઊંડા જામતા ગયા અને ખૂબ વિકસિત થઈ.

સડગમાદિત્ય કાશ્મીરમાં આવ્યાં તે પહેલાં આ પ્રદેશમાં કોઈ વિશેષ દર્શન વિદ્યમાન ન હતું. અહીંના સ્માર્ત હિંદુધર્મમાં શૈવ ધર્મના એ જ અંશ વિદ્યમાન હતા જે મહાભારત કાળથી લઈને પૌરાણિક યુગ સુધી શેષ ભારતના શ્રૌત સ્માર્તધર્મમાં સમાઈ ગયા હતાં. અહીં વારાણસીની જેમ અને દક્ષિણ ભારતની જેમ પહેલેથી જ શિવપૂજા લોકપ્રિય બનેલ હતી અને ઘણી જગ્યાએ શિવ અને શક્તિના મંદિરો વિદ્યમાન હતાં. અહીંયા શિવ ઉપરાંત ભૈરવોની ઉપાસના પણ કરવામાં આવતી હતી. બની શકે કે અતિ પ્રાચીન નાગોની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ શિવ-ઉપાસનાની આટલી લોકપ્રિયતાનું કારણ બન્યું હોય. દક્ષિણ ભારતમાં તો પ્રાચીન કાળથી જ તામિલ દેશમાં સિદ્ધાંતશૈવ દર્શનનો અને આંધ્રપ્રદેશમાં પાશુપત શૈવધર્મનો પર્યાપ્ત પ્રચાર હતો. કર્ણાટકના વિરશૈવધર્મની મૂળ પરંપરા પણ

ત્યાં પ્રાચીન કાળથી જ ચાલી આવતી હતી, જો કે તેનો ખરો વિકાસ અર્વાચીન કાળમાં જ થયો. કાશ્મીરમાં તો વિશેષ શૈવ દર્શનનો પ્રસાર સડગમાદિત્યના આગમનથી જ થયો. આ દેશમાં સ્થપાઈને આ ત્ર્યમ્બકમઠિકાએ વિશેષ પ્રગતિ કરી. મઠિકાના ગુરુઓ અને શિષ્યોની પરંપરામાં અનેક સિદ્ધ મહાપુરુષો પ્રગટ થતાં રહ્યાં. તેઓને કાશ્મીર શૈવ શાસ્ત્રના આગમશાસ્ત્રોનો સાક્ષાત્કાર થયો. આ સિદ્ધો મઠિકા-ગુરુ કહેવાયા અને શૈવ આગમોના ઋષિ એ ગુરુ જ બન્યા. તેઓએ જે આગમ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ આપ્યો, તેના આધારે પછીથી સોમાનંદ જેવા અનુભવશીલ વિદ્વાનોએ કાશ્મીર શૈવ દર્શનનું નિર્માણ કર્યું.

આ રીતે કાશ્મીર શૈવ દર્શનના મૂળ સ્ત્રોતને અતિપ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક શૈવ ધર્મમાં અને શૈવ સાધનાની અવિચ્છિન્ન પરંપરાઓમાં ગણી શકાય, પરંતુ આ દર્શનનો અભિનવ આવિર્ભાવ અને વિકાસનો તાત્કાલિક સ્ત્રોત તો નિશ્ચિત રીતે અર્વાચીનકાળમાં ત્ર્યમ્બકમઠિકાના ગુરુઓ દ્વારા કાશ્મીર દેશમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલ અદ્વૈતસિદ્ધાંત પ્રધાન શૈવ આગમ જ છે. એ શૈવ આગમના પ્રમાણ આચાર્યો દ્વારા દર્શન ગ્રંથોમાં ઘણી જગ્યાએ આપવામાં આવ્યા છે. તેઓએ વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા વગેરે સર્વમાન્ય શાસ્ત્રોના પ્રમાણોને ઘણી જગ્યાએ આંશિક એકવાક્યતા પ્રગટ કરવાના હેતુથી આપેલ છે. આમ તો ઘણી જગ્યાએ બૌદ્ધવાદ, યોગદર્શન, વ્યાકરણ, ન્યાયદર્શન વગેરેની સાથે પણ એકવાક્યતા દર્શાવી છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી પ્રમાણ વાક્યોના ઉદાહરણો આપીને શૈવ દર્શનના આચાર્યોએ એક તો પોતાની વિશાળ દૃષ્ટિનો પરિચય આપ્યો છે અને બીજું એ વાતને સૂચિત કરે છે કે પૂર્વપક્ષના પણ માનવા લાયક સિદ્ધાંતોને અવશ્ય માનવા જોઈએ અને પોત પોતાના સ્થાને બધા શાસ્ત્રોની પ્રમાણતાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તથા કોઈ પણ શાસ્ત્રને સર્વથા અપ્રમાણ અને નિર્થક ઠેરવવા જોઈએ નહીં.

વેદાંત અને શૈવ

કાશ્મીર શૈવદર્શન એક અદ્વૈતવાદી દર્શન છે. ત્યાંથી શાંકર વેદાંતશાસ્ત્ર પણ અદ્વૈતવાદી શાસ્ત્ર છે. અદ્વૈત વેદાંતનો વિકાસ ઈ.સ. ૮મી અને ૯મી સદીમાં થઈ ચૂક્યો હતો. કાશ્મીર શૈવદર્શનનો વિકાસ ૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આરંભ થયો. ભટ્ટ કલ્લટ, અવંતિવર્માના સમકાલિન હતા. આથી તેનો સમય ૮૫૦નો લગભગ માની શકાય. શૈવશાસ્ત્રનો સર્વપ્રથમ દર્શનગ્રંથ શિવદૃષ્ટિના રચયિતા, આચાર્ય સોમાનંદ ભટ્ટ કલ્લટના સમય પછી પ્રગટ થયો. આથી તેમનો સમય લગભગ ૮૭૫ ગણી શકાય. આથી અદ્વૈતવેદાંત શૈવ અદ્વૈત કરતાં થોડો જુનો છે. વર્તમાન યુગમાં અદ્વૈતવેદાંતનો પ્રભાવ સમસ્ત ભરત જ નહીં સમસ્ત વિશ્વના સંસ્કૃત અને દર્શનશાસ્ત્રના વિદ્વાનોના

મન પર છવાયેલ છે. આથી ઘણાબધા વર્તમાન યુગના વિદ્વાનોનો એ મત છે કે કાશ્મીરનું અદ્વૈતશાસ્ત્ર અદ્વૈતવેદાંતનું જ એક રૂપાંતર છે. પરંતુ શૈવદર્શનના મુખ્ય ગ્રંથો પર સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં પ્રતીત થાય છે કે કાશ્મીર શૈવદર્શનનો આવિર્ભાવ અને વિકાસમાં વેદાંતનો પ્રભાવન અંશમાત્ર પણ સંભવ નથી. આ શાસ્ત્રનો આવિર્ભાવ અને વિકાસ સર્વથા સ્વતંત્ર રીતે શૈવ આગમોના અને શૈવ યોગના સફળ અભ્યાસના આધારે જ થયો છે. આ સંદર્ભમાં નીચેની બાબતો વિચાર કરવા જેવી છે.

(૧) આચાર્ય વસુગુપ્ત અને ભટ્ટ કલ્લટની રચનાઓમાં અદ્વૈત વેદાંતનો કોઈ ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી.

(૨) આચાર્ય સોમાનંદની શિવ દષ્ટિમાં વેદાંતના ઘણાં વાદની આલોચના કરવામાં આવી છે, પરંતુ તેમાંથી અધિકાંશ વેદાંતવાદ ઉપનિષદ્વાક્યો તરફ સંકેત કરે છે જે ઔપનિષદ વેદાંતની અંદર જ ગણી શકાય. શાંકર વેદાંતના નામનો ત્યાં કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. ન તો તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અવિદ્યાના ઉલ્લેખથી એ વાદનો સંકેત માત્ર મળે છે.

(૩) શૈવદષ્ટિમાં વ્યાકરણનો શબ્દ “વિવર્તવાદ”ની કડક આલોચના ખૂબ વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. પરંતુ અદ્વૈતવેદાંતના બ્રહ્મવિવર્તવાદનો ત્યાં નામોલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો નથી.

(૪) આચાર્ય ઉત્પલદેવનની ઇશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞામાં શાંકર વેદાંતની અનિશ્ચિતતા (અયોગ્યતા) પ્રત્યે કેવળ એક જગ્યાએ સંકેતમાત્ર જ મળે છે. તેનો સમય લગભગ દર ૫ હોઈ શકે.

(૫) શાંકર વેદાંતના અવિદ્યાવાદની સ્પષ્ટ અને કડક આલોચના આચાર્ય અભિનવ ગુપ્તએ લગભગ ઈ.સ. ૧૦૦૦માં ઘણી જગ્યાએ કરી છે. પરાત્રીશિકાના વિવરણમાં એમણે અદ્વૈત બ્રહ્મવાદને શૂન્યવાદની અતિસમીપ રહેલ ગણાવેલ છે.

(૬) માલિનીવિજય વાર્તિકમાં તેઓએ સાધનામાં મન અને ઇન્દ્રિયોને બળાત્કારથી દબાવવા અનુચિત અને હાનિકારક દર્શાવ્યું છે. જ્યારે આચાર્ય ગૌડપાદે મનના નિગ્રહને જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સાધન માનેલ છે.

(૭) ભગવદ્ગીતા પરની પોતાની ટીકામાં અભિનવ ગુપ્તએ આચાર્ય શંકરનું નામ લીધા વગર તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ વિવરણને ઘણી જગ્યાએ અનુચિત ગણાવ્યા છે.

(૮) કાશ્મીર શૈવ દર્શનના મુખ્ય નિર્માતા આ જ પાંચ સિદ્ધ પુરુષ છે. તેમના ગ્રંથોના મનનથી એવું પ્રતીત થાય છે કે તેમાંથી અમુકે તો અદ્વૈત વેદાંતને ઉલ્લેખનીય જ માનેલ નથી અને અભિનવ ગુપ્તએ તેને બાળકના જેવી વાતો ગણાવેલ છે.

(૯) શાંકર વેદાંતની સન્યાસની પરિપાટી કાશ્મીરમાં ક્યારેય પણ લોકપ્રિય બનેલ નથી, ન તો અહીંયા કોઈ શાંકર મઠની સ્થાપના થઈ.

(૧૦) પ્રમુખ શૈવ આચાર્યોએ ક્યાંય પણ આચાર્ય ગૌડપાદ યા આચાર્ય શંકર યા તેમના સિદ્ધાંતોનો આદર પૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

(૧૧) આચાર્ય ઉત્પલદેવના એક શિષ્ય આચાર્ય રામકંઠે પોતાની સ્પંદવિવૃત્તિમાં એક જગ્યાએ ગૌડપાદકારિકાના એક શ્લોક રજૂ કરીને તેના નામનો ઉલ્લેખ કેવળ “બ્રહ્મવિત્” એવા શબ્દથી અને તે પણ એકવચનમાં કરેલ છે.

(૧૨) ૧૫મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કાશ્મીરના અધિકાંશ બ્રહ્મણ સિકંદર બુતશિકન નામના સુલતાનના આતંકથી પીડાઈને કાશ્મીરથી ભાગી ગયા અને એ જ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સુલતાન જૈનુલાવદીનના પ્રોત્સાહનથી પુનઃ કાશ્મીરમાં પાછા ફર્યા. એમ લાગે છે કે ભારતના અન્ય પ્રાંતોમાંથી પાછા ફરેલ આ કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ જ શાંકર વેદાંતની લોકપ્રિયતાને પોતાની સાથે કાશ્મીરમાં લઈ આવ્યા.

(૧૩) ભગવદ્ગીતાનું શંકરાચાર્ય દ્વારા દાક્ષિણાત્ય પાઠને પણ આ જ બ્રાહ્મણો કાશ્મીરમાં લઈ આવ્યા હશે. તે પહેલાં અહીંયા મહાભારતની ઉત્તરીય શાખામાં છે તે ભગવદ્ગીતાનો પાઠ પ્રચલિત હતો. કારણ કે આચાર્ય રામકંઠ અને આચાર્ય અભિનવ ગુપ્તે એ પાઠ અનુસાર પોતાના ગીતાભાષ્ય લખેલ છે.

(૧૪) આ કારણે આગળ ૧૬મી સદીના આચાર્ય સાહિબ કૌલના કલ્પવૃક્ષપ્રબન્ધમાં અને ૧૮ સદીના આચાર્ય શિવોપાધ્યાયની શ્રીવિદ્યામાં તથા તેના જ વિજ્ઞાનભૈરવ-ઉદ્દ્યોતમાં વેદાંતવાદનો તથા આચાર્ય શંકરના ગુણગાન મળે છે. પરંતુ આ બન્ને આચાર્યો કાશ્મીર શૈવદર્શનનો પરિપૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયા પછી થયા છે.

(૧૫) કાશ્મીર શૈવદર્શનના પ્રમુખ ગ્રંથકારોએ તો શાંકર વેદાંતના પારિભાષિક શબ્દોને પણ ક્યાંય અપનાવ્યા નથી. છતાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય વગેરે દર્શનોની તથા બૌદ્ધોની કેટલીક પરિભાષાઓનો પ્રયોગ તેઓએ નિઃસંકોચ ભાવથી પોતાના ગ્રંથોમાં કરેલ છે.

(૧૬) કાશ્મીરના અદ્વૈત શૈવના અને શાંકર વેદાંતના દાર્શનિક દષ્ટિકોણમાં, સાધનાપદ્ધતિમાં તથા પ્રતિપાદન શૈલીમાં પરસ્પર એટલો ભેદ છે કે કાશ્મીર શૈવદર્શનના ઉદ્દગમ અને વિકાસ પર શાંકર અદ્વૈત વેદાંતનો પ્રભાવ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો :

(૧) ‘શિવ’ શબ્દ મૂળ શામાંથી ઉતરી આવ્યો માનવામાં આવે છે ?

(૧)વિષ કાન્તન (૨)રુદ્ર (૩)શર્વ (૪)લિંગ

(૨) કયા શૈવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને મધ્યપાન તથા કામવાસનામાં રત રહેનાર માનવામાં આવે છે ?

(૧)શૈવ (૨)પાશુપત (૩)કાપાલિક (૪)નકુલીષ

(૩) કોના સમયમાં કાપાલિકોએ ઉજ્જૈનમાં કેન્દ્ર વિકસાવ્યું ?

(૧)મધ્વાચાર્ય (૨)શંકરાચાર્ય (૩)બુદ્ધ (૪)જ્ઞાનદેવ

(૪) શૈવાગમ અનુસાર સમસ્ત બંધનોનું ઉદ્દગમ શું છે ?

(૧)માયા (૨)રુદ્ર (૩)કામના (૪)મહેશ્વરી શક્તિ

(૫) શૈવાગમ અનુસાર જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

(૧)સૂક્ષ્મ (૨)લઘુ (૩)આણવિક (૪)સર્વવ્યાપી

(૬) શૈવાગમ નીચેનામાંથી કયા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે ?

(૧)માયાવાદ (૨)વિવર્તવાદ (૩)સત્કાર્યવાદ (૪)અસત્કાર્યવાદ

(૭) શિવ જ્ઞાન બોધ અનુસાર સંસારના કારણનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ?

(૧)અનુમાન દ્વારા (૨)પ્રત્યક્ષ દ્વારા (૩)ઉપમાન દ્વારા (૪)વેદો દ્વારા

(૮) જીવને શાના કારણે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન રહેતું નથી ?

(૧)અજ્ઞાન (૨)મળ (૩)પ્રકૃતિ (૪)અવિદ્યા

(૯) શિવ જ્ઞાન બોધ અનુસાર ઈશ્વર કેવા પ્રકારનું કારણ છે ?

(૧)ઉપાદાન (૨)નિમિત્ત (૩)સ્વરૂપ (૪)અંતિમ

(૧૦) પૌષ્કરાગમ અનુસાર જીવમાં કર્તૃત્વ ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ કયું છે ?

(૧)મદ (૨)મોહ (૩)માયા (૪)અભિમાન

(૧૧) પૌષ્કરાગમ માને છે કે...

(૧)કાર્ય કારણમાં રહેલ છે.(૨)કાર્ય કારણમાં રહેલ નથી(૩)કારણ કાર્યમાં રહેલ છે
(૪)કારણમાં કાર્ય રહેલ નથી.

(૧૨) પૌષ્કરાગમ અનુસાર પદાર્થો શું છે ?

(૧)પંચમહાભૂત (૨)ત્રિગુણ (૩)તન્માત્રાઓનો પિંડ (૪)ભૌતિક દ્રવ્ય

(૧૩) પૌષ્કરાગમ ક્યા પ્રમાણનો સ્વીકાર કરતું નથી ?

(૧)પ્રત્યક્ષ (૨)ઉપમાન (૩)અનુમાન (૪)શબ્દ

(૧૪) પ્રત્યક્ષીકરણના સંદર્ભમાં પૌષ્કરાગમનો મત ક્યા દર્શનને મળતો આવે છે ?

(૧)પૂર્વમીમાંસા (૨)ઉત્તરમીમાંસા (૩)ન્યાય (૪)વૈશેષિક

(૧૫) અનુમાનના સંદર્ભમાં પૌષ્કરાગમનો મત ક્યા દર્શનને મળતો આવે છે ?

(૧)પૂર્વમીમાંસા (૨)ઉત્તરમીમાંસા (૩)ન્યાય (૪)વૈશેષિક

(૧૬) વાતુલ તંત્રમ્ અનુસાર જીવની અશુદ્ધિઓ કેવી રીતે દૂર થાય છે ?

(૧)જ્ઞાનથી (૨)કર્મથી (૩)ભક્તિથી (૪)ઈશ્વરના અનુગ્રહથી

(૧૭) પટ્ટસ્થલનો સિદ્ધાંત કોના સિદ્ધાંત પર આધારિત હોવનું માનવામાં આવે છે ?

(૧)ગીતા (૨)રામાયણ (૩)સાંખ્ય (૪)વેદાંત

(૧૮) કયા પ્રકારની લિંગ કેવળ શુદ્ધ સત્તાની આંતરિક અનુભૂતિથી જ જાણી શકાય છે ?

(૧)પ્રાણલિંગ (૨)ઈષ્ટલિંગ (૩)ભાવલિંગ (૪)ચરલિંગ

(૧૯) વિચાર દ્વારા સમજવામાં આવેલ સત્તા કયા પ્રકારની લિંગ કહેવાય છે ?

(૧)પ્રાણલિંગ (૨)ઈષ્ટલિંગ (૩)ભવલિંગ (૪)ચરલિંગ

(૨૦) કયા પ્રકારની લિંગ દિક્-કાળથી પર છે ?

(૧)પ્રાણલિંગ (૨)ઈષ્ટલિંગ (૩)ભાવલિંગ (૪)ચરલિંગ

(૨૧) નીચેનામાંથી કયો લિંગ-સ્થલનો પ્રકાર નથી.

(૧)ભાવલિંગ (૨)પ્રાણલિંગ (૩)ઈષ્ટલિંગ (૪)સ્ફૂલિંગ

(૨૨) ‘સ્થલ’નું દ્વિભાજન શાને કારણે થાય છે.

(૧)પરમાત્મા (૨)શક્તિ (૩)જીવ (૪)જગત

(૨૩) ભાવલિંગનું જ્ઞાન શાના વડે થાય છે ?

(૧)બુદ્ધિ (૨)બાહ્યાનુભૂતિ (૩)આંતર અનુભૂતિ (૪)મન

(૨૪) પ્રાણલિંગનું જ્ઞાન શાના આધારે થાય છે ?

(૧)બુદ્ધિ (૨)બાહ્યાનુભૂતિ (૩)આંતર અનુભૂતિ (૪)મન